

სსრ კავშირის უმაღლესი განათლების სამინისტრო
სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ზოგადი ენათმეცნიერების კათედრის შრომები. 1.

გ. ახვლედიანი

ზოგადი ფონეტიკის შესავალი

სტალინის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა

თბილისი — 1956

თ ა ვ ი პ ი რ ვ ე ლ ი

ფონეტიკის საგანი და მეთოდები

§ 1. ფონეტიკის საგანი. ფონეტიკის საგანია ენის (მეტყველების) ბგერითი მხარის შესწავლა. ეს იმას ნიშნავს, რომ ფონეტიკა სწავლობს ყოველგვარ ბგერითს საშუალებას, რაც კი გამოყენებულია მეტყველების პროცესში, და ამ საშუალებათა სამეტყველო დანიშნულებას (ფუნქციას) სიტყვიერ ურთიერთობაში. ასეთი ბგერითი საშუალებებია: 1) სამეტყველო ბგერა—განცალკევებული თუ სხვა სამეტყველო ბგერასთან შეერთებული, 2) განსაზღვრული ენის სამეტყველო ბგერათა სისტემა და 3) მახვილი და ინტონაცია; იმავე დროს—და ფონეტიკის სახელმძღვანელოში ამაზე უწინარეს—შეისწავლება ამ ბგერით საშუალებათა წარმოსათქმელი ორგანოები და მათი საწარმოთქმო მოქმედება ანუ წარმოთქმის ფიზიოლოგია. მაშასადამე, ფონეტიკა სწავლობს ენას (მეტყველებას) ფიზიოლოგიურად და აკუსტიკურად—ბგერით საშუალებათა ენობრივი დანიშნულების თვალსაზრისით.

§ 2. ფონეტიკა როგორც ენათმეცნიერების დარგი. ფონეტიკა ენათმეცნიერების დარგია, მაგრამ მას განსაკუთრებული ადგილი უკავია ენათმეცნიერების დარგებს შორის. ეს იმიტომ, რომ: თუ გრამატიკა, როგორც ენათმეცნიერების დარგი, სწავლობს სიტყვას (და სიტყვათშეერთებას, წინადადებას) ფორმის მხრივ, ლექსიკოლოგია—სიტყვათმარაგს (ლექსიკას), სემასიოლოგია—სიტყვის მნიშვნელობას, ხოლო ეტიმოლოგია სიტყვის წარმომავლობას,—ფონეტიკა სწავლობს სიტყვასაც. როგორც ბგერათშეერთების დასრულებულ სამეტყველო ერთეულს, და მეტყველების ყოველგვარ სხვა ბგერითს გამოვლენასაც, ყოველგვარ სამეტყველო ბგერითს საშუალებას—მათი ფუნქციის აუცილებელივ გათვალისწინებით (იხ. § 5).

უაღრესად მნიშვნელოვანია, რომ ფონეტიკა სწავლობს სიტყვას და სხვა სამეტყველო ბგერით საშუალებათა ფიზიოლოგიურ საფუძველს—საწარმოთქმო არტიკულაციას.

მაშასადამე, ფონეტიკა სწავლობს მეტყველების მატერიალურ დაფუძველს—სამეტყველო ბგერადობას (звучание) და ამ ბგერადობის წყაროს.

თუ ენათმეცნიერების პირველი ოთხი დარგი მეტნაკლებ კავშირშია ერთმანეთთან,—ფონეტიკა, როგორც სამეცნიერო დისციპლინა, თანაბრად და განუყრელადაა დაკავშირებული ყველა მათთან თავისი საგნით: ფონეტიკა სწავლობს იმის მატერიალურ საფუძველს, რასაც სწავლობენ ენათმეცნიერების სხვა დარგები განსაზღვრული თვალსაზრისებით. ეს მატერიალური საფუძველია წარმოთქმული სიტყვა ან წარმოთქმული წინადადება, რაც შეადგენს ენობრივ გარსს.

საყურადღებოა, რომ „სიტყვ“-ის ეტიმოლოგია (ძველი ქართ. ი-ტჷ-ს, ს-ი-ტჷშა-ჲ; შდრ. მე-ტჷშ-ელ-ი, უ-ტჷჷ 'შუნჯი' და სხ.) ნებას გვაძლევს წარმოვიდგინოთ ამ (ტჷშ-) ძირის უძველესი მნიშვნელობა—'თქმა, წარმოთქმა'—შესაძლოა, ენის მოძრაობასთან დაკავშირებით (შდრ. „ენის გატება“, „ენის მობრუნება“). ეს უძველესი მნიშვნელობა რომ მივიწყებული არ იყოს, საჭირო არ იქნებოდა გვეთქვა „წარმოთქმული“ სიტყვა, რადგანაც ყოველი სიტყვა წარმოთქმულია.

ამას ადასტურებს ეტიმოლოგიური ანალიზი ზოგიერთი სხვა ენის ანალოგიურ მონაცემთა.

§ 3. რა არის აზრის ენობრივი გარსი?—იგულისხმება ენობრივი გარსის მატერიალურობა. ნორმალური მეტყველების სრულიად თვალსაჩინო გარსია მისი ბგერადობა—ჰაერის ნაწილაკთა ტალღისებრი რხევითი მოძრაობის სახით; უმისოდ შეუძლებელი იქნებოდა ადამიანთა შორის ურთიერთობა, ურთიერთგაგებინება. ეს ბგერადობაა მეტყველების, ასე ვთქვათ, გარეგანი, „თვალსაჩინო“ მატერიალური გარსი.

მაგრამ ყოველ ბგერას, ბგერადობას, აქვს თავისი სპეციფიკური წყარო ამა თუ იმ ღრეკადი სხეულის მოძრაობის სახით. რის მოძრაობა უძევს საფუძველად სამეტყველო ბგერას?—ესაა საწარმოთქმო ორგანოების (ტუჩების, ენის, სახმო სიმების...) მოძრაობა, რომელსაც შეიგრძნობს თვით მოლაპარაკე კუნთებრივი შეგრძნებით. სამეტყველო ბგერადობა კი, რომელიც შედგება საწარმოთქმო ორგანოების მოქმედებით (ანუ არტიკულაციით) წარმოქმნილი ჰაერის რხევითი მოძრაობისა, შეიგრძნობა სწინით—როგორც მსმენლის, ისე თვით მოლაპარაკის მიერ. ეს სწინითი და კუნთებრივი შეგრძნებები დაკავშირებულია ერთმანეთთან ასოციაციურად (იხ. ქვემოთ). და როდესაც ამტკიცებენ, არ არსებობს აზრი უსიტყვოდო, ადამიანი ფიქრობს და აზროვნებს მხოლოდ სიტყვებითო, ეს იმას ნიშნავს, რომ საწარმოთქმო ორგანოების მო-

ქმედებას (არტიკულაციას) და მის შეგრძნებას ადგილი აქვს მაშინაც კი, როცა ადამიანი არაფერს ელაპარაკება, როცა იგი თავისთვის ან, როგორც იტყვიან ხოლმე, თავის გულში ლაპარაკობს, ფიქრობს რამეზე. მაშასადამე, შინაგანი უჩინარი წარმოთქმა, უბგერო არტიკულაცია და მისი შეგრძნება შეადგენს მეტყველების აუცილებელ შინაგანს მატერიალურ გარსს.

არტიკულაცია ძირითადი მატერიალური მხარეა მეტყველები-სა, რადგანაც უმისოდ არ არსებობს სამეტყველო ბგერადობაც.

განსხვავება გარეგან და შინაგან „წარმოთქმას“ შორის ისაა, რომ გარეგანი წარმოთქმა, ბგერადობა, აუცილებელია მხოლოდ მაშინ, როცა წარმომთქმელს (მოლაპარაკეს) მსმენელიც ჰყავს; ხოლო შინაგანი „წარმოთქმა“ — არტიკულაცია — აუცილებელია ყოველთვის: იმ შემთხვევაშიც, როცა ადამიანი „მეტყველებს“ არა სხვის გასაგონად, არა მსმენლისათვის, არამედ მხოლოდ თავისთვის.

ამგვარად, ენობრივი გარსი მატერიალურია, პირველ ყოვლისა, ფიზიოლოგიურად — არტიკულაციის აუცილებლობის გამო; მატერიალურია იგი აკუსტიკურადაც — ბგერადობის საჭიროების შემთხვევაში.

§ 4. ენობრივი გარსის საკითხი მეცნიერებაში. ენობრივი გარსის რაობის აქ (§ 3) წარმოდგენილი გაგება ემყარება 1) მარქსიზმის კლასიკოსების აზრებს ამ საკითხზე და 2) მატერიალისტი ფიზიოლოგების (ი. მ. სეჩენოვისა და ი. პ. პავლოვის) — მოძღვრებას უმაღლესი ნერვიული ცენტრების შესახებ.

1) საყოველთაოდ ცნობილია მარქსისა და ენგელსის შემდეგი გამოხატუებანი ცნობიერებისა და მეტყველების მატერიალური საფუძვლის შესახებ: „... ვხედავთ, რომ ადამიანს „ცნობიერებაც“ აქვს. მაგრამ ეს ცნობიერებაც მას იმთავითვე როდი აქვს „წინდა“ ცნობიერების სახით. სულს იმთავითვე ტვირთად აწევს წყველა, რომ იგი „დამძიმებული“ უნდა იყოს მატერიით, რომელიც აქ ჰაერის მოძრავი ფენების, ბგერების, მოკლედ, ენის სახით გამოდის. ენა ისევე ძველია, როგორც ცნობიერება; ენა არის პრაქტიკული, აგრეთვე სხვა ადამიანებისათვის არსებული, მაშასადამე, თვით ჩემთვისაც მხოლოდ ამიტომ არსებული ნამდვილი ცნობიერება და, მსგავსად ცნობიერებისა, ენა წარმოიშვება მხოლოდ სხვა ადამიანებთან კავშირურთიერთობის მოთხოვნილებიდან, აუცილებელი საჭიროებიდან (კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, „გერმანული იდეოლოგიიდან“, თბილისი, 1948, გვ. 30—31).

ჩვენი მიზნისათვის აქ ყურადღებას იქცევს, ჯერ ერთი, ის, რომ „ცნობიერება“, „სული“, დატვირთულია ენით, ენობრივი მა-

ტერიით, რომელიც გვევლინება სამეტყველო ბგერადობის სახით; მეორეც,—რომ ენა, როგორც სამეტყველო ბგერადობა, არის პრაქტიკული ცნობიერება, რომელიც არსებობს ჩემთვისაც (მოლაპარაკისათვის) მხოლოდ იმიტომ, რომ არსებობს იგი სხვისთვის (მსმენლისათვის); მესამეც,—რომ გახაზულია სიტყვის (სამეტყველო წარმოთქმის) და აზრის („ცნობიერების“) განუყრელობა ჯერ კიდევ მათ გენეზისში; მეოთხეც,—რომ აგრეთვე გახაზულია აზრისა და სიტყვის წარმოშობა ადამიანთა ურთიერთგაგებინების საჭიროების ნიადაგზე.

ყველა ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ენობრივ მატერიალურ გარსთან. კერძოდ, ძლიერ საყურადღებოა დებულება ენობრივი ურთიერთობის პრაქტიკის მნიშვნელობის შესახებ: არსებობს ჩემთვისაც მხოლოდ იმიტომ, რომ არსებობს სხვისთვის. აქ, ჩვენი აზრით, შემჩნეულია წარმოთქმის მნიშვნელობა: წარმოუთქმელად არ არსებობს სიტყვა თვით მოლაპარაკისათვის. მეორე მხრივ, მსმენელია მსაჯული იმისა, ვარგისია თუ არა ურთიერთგაგებინებისათვის ესა თუ ის ენობრივი გარსი, ე. ი. გასაგებია თუ არა მსმენლისათვის მოლაპარაკის მიერ თქმული.

საესებით მკაფიოდაა გარკვეული ენობრივი გარსის საკითხი მარქსიზმის კლასიკოსების შრომებში. ნორმალურად მეტყველ ადამიანს არ შეუძლება ჰქონდეს აზრი ენობრივი გარსის გარეშე; ადამიანის თავში რა აზრებიც უნდა გაჩნდნენ და რა დროსაც უნდა გაჩნდნენ და იარსებონ, მათ შეუძლიათ გაჩნდნენ და იარსებონ მხოლოდ ენობრივი მასალის ბაზაზე, ენობრივი ტერმინებისა და ფრაზების ბაზაზე. ენობრივი მასალისაგან, ენის „ბუნებითი მატერიისაგან“ თავისუფალი შიშველი აზრები არ არსებობს.

თუ ყრუ-მუნჯებს არ გააჩნიათ ენობრივი გარსი—არც სამეტყველო ბგერადობა და მისი შეგრძნება, არც სამეტყველო არტიკულაცია და მისი შეგრძნება—და მათი აზროვნება მაინც მუშაობს, ეს იმიტომ, რომ ყრუ-მუნჯთა აზრები წარმოიშვება და მათ არსებობა შეუძლიათ მხოლოდ იმ სახეთა, აღქმათა, წარმოდგენათა ბაზაზე, რომლებიც მათ მხედველობის, შეხების, გემოვნების, ყნოსვის გრძნობათა მეოხებით უყალიბდებათ ყოფაცხოვრებაში გარესამყაროს საგნებისა და მათი ურთიერთობის შესახებ. ამ სახეთა, აღქმათა, წარმოდგენათა გარეშე აზრი ცარიელია, მოკლებულია რაიმე შინაარსს, ე. ი. იგი არ არსებობს.

აქედან ცხადია, რომ ენობრივი მასალა—ეს იგივე სიტყვაა: სიტყვა როგორც ფიზიოლოგიურ-აკუსტიკური მოვლენა, ე. ი. ენობ-

რივი გარსი, რომელსაც სწავლობს ფონეტიკა, და იგივე სიტყვა, რომელსაც აქვს თავისი მნიშვნელობა, ფორმა და ისტორია, რასაც სწავლობენ ენათმეცნიერების დანარჩენი დარგები (იხ. ზემოთ).

ამიტომ უპარტებულოდ უნდა ჩაითვალოს არაერთხელ გამოთქმული აზრი, თითქოს მარქსიზმის კლასიკოსებთან არაფერი იყოს ნათქვამი ფონეტიკის საგანზე. მართალია, ტერმინი „ფონეტიკა“ არ გვხვდება მათთან, მაგრამ სრულიად გარკვეულადაა მითითებული ენობრივ გარსზე; ეს კი შეადგენს, როგორც ზემოთაც ითქვა, ფონეტიკის საგანს.

2) ჯერ კიდევ ი. მ. სეჩენოვმა გაამახვილა ყურადღება კუნთებრივი ანუ კინესთეზიური შეგრძნების მნიშვნელობაზე მეტყველებაში. „როცა ბავშვი ფიქრობს,—ამბობს სეჩენოვი,—იგი იმავე დროს უსათუოდ ლაპარაკობს. ხუთი წლის ბავშვის ფიქრი გამოიხატება სიტყვებში ან ჩურჩულით ლაპარაკში, ან ენისა და ტუჩების მოძრაობაში მაინც. ეს ძალიან ხშირად (შესაძლოა, ყოველთვისაც, მხოლოდ სხვადასხვა ზომით) ემართება ასაკსრულ ადამიანებსაც. მე ჩემს თავზე კარგად ვიცი, რომ ჩემს აზრს ძალიან ხშირად თან ახლავს მუნჯური (იგულისხმება „გამოუმქვადენებელი“ — ვ. ა.) ლაპარაკი, ე. ი. ენის კუნთების მოძრაობები პირის ღრუში, პირი კი ამ დროს მოკუმული და უძრავი მაქვს. მე მეჩვენება კიდევაც, რომ მე არასოდეს არ ვფიქრობ პირდაპირ სიტყვებით, არამედ მხოლოდ კუნთებრივი შეგრძნებით, რომელიც თან ახლავს ჩემს აზრს ლაპარაკის მსგავსად“¹. მასვე აქვს მითითებული იმაზე, რომ ბავშვის მიერ სიტყვის წარმოთქმის პროცესი „მდგომარეობს, არსებითად და უმთავრესად, იმაში, რომ ადგილი აქვს ასოციაციას იმ შეგრძნებებსა, რომლებიც გამოწვეულია სახმო და სალაპარაკო კუნთების მიერ მათი შეკუმშვისას, და საკუთარ ბგერათა სმენითს შეგრძნებებს შორის“ (იქვე, გვ. 61).

ამ მიმართულებით საკითხი გააღრმავა ი. პ. პავლოვმა. სარტიკულაციო ორგანოების კინესთეზიურ გაღიზიანებებს, რომელნიც გადაეცემიან თავის ტვინის ქერქს, პავლოვი ეძახის მეტყველების ბაზალურ კომპონენტს; მათ საფუძველზე წარმოქმნილ ასოციაციებში ხედავს პავლოვი აზროვნების ელემენტებს. მაშასადამე, პავლოვის მოძღვრებით, ფიზიოლოგიურ საფუძველზეა წარმოქმნილი მეტყველებისა და აზროვნების განუყრელი კავშირი.

¹ И. М. Сеченов, Избранные произведения, т. I. Физиология и психология. 1952. гв. 87.

„ადამიანს ემატება... სიგნალიზაციის მეორე სისტემა, სიგნალიზაცია პირველი სისტემისა—მეტყველებით, მისი ბაზისით და ბაზალური კომპონენტით—სამეტყველო ორგანოების კინესთეზიური გალიზიანებებით“¹. „...მეტყველება, სპეციალურად პირველ ყოვლისა კინესთეზიური გალიზიანებანი, რომელნიც შედიან ქერქში სამეტყველო ორგანოებიდან, არის მეორე სიგნალები, სიგნალთა სიგნალები. ისინი წარმოადგენენ განყენებას სინაპდვილისაგან..., რაც შეადგენს ჩვენს ზედმეტს სპეციალურად ადამიანურს, უმალეს აზროვნებას“².

ამგვარად, ენობრივი გარსის საკითხი უმნიშვნელოვანესი საკითხია არა მხოლოდ ფონეტიკისა, არამედ, საერთოდ ზოგადი ენაშემცნიერებისა, რადგანაც იგი ეხება არა მხოლოდ სამეტყველო ბგერათა არტიკულაციურ-აკუსტიკურ მხარეს, რაც შეადგენს საკუთრივ ფონეტიკის საგანს, არანეუ ეხება მეტყველებას მთლიანად, როგორც აზროვნებასთან განუწყველად დაკავშირებულ მოვლენას.

§ 5. „სამეტყველო ბგერა“ და „ფონემა“. ადამიანს თავის საწარმოთქმო ორგანოების საშუალებით შეუძლია გამოსცეს მრავალზე ნრავალი ბგერა, მაგ., კენესა, კივილი, სტვენა, ყვირილი. წლაპუნე, წრუპუნე, ხველა, ხვნემა და ასე შემდეგ. მაგრამ სამეტყველოდ, ე. ი. სხვასთან ნორმალურ სიტყვიერ ურთიერთობაში. ანა თუ იმ ენაზე ნოლაპარაკე ადამიანს გამოყენებული აქვს სრულიად განსაზღვრული რიცხვი ბგერათა; მაგ., დღევანდელ ქართულში გამოყენებულია მხოლოდ 33 სამეტყველო ბგერა, რუსულში—39; ეს ის ბგერებია, რომლებიც მონაწილეობენ სიტყვის შედგენაში და ამიტომ განასხვავებენ სიტყვებს ერთმანეთისაგან. მაშასადანე, ესაა ენობრივი დანიშნულების ბგერები. ამიტომაც, რომ სამეტყველო (ენობრივი) დანიშნულების ბგერებს, ყოველი სხვა ბგერისაგან განსხვავებით, სოციალური ღირებულებების ბგერები ჰქვია.

სამეტყველო ანუ სოციალური ღირებულების ბგერას ეწოდება აგრეთვე ფონემა.

ეს ორი ტერმინი—„სამეტყველო ბგერა“ და „ფონემა“—შეგვიძლია ვიხმაროთ ერთიმეორის მაგიერ, როცა ლაპარაკია ისეთ

¹ И. П. Павлов, Полное собрание сочинений, т. III, 1949, гл. 476.

² იქვე, გვ. 490.

ბგერაზე, რომელსაც შეუძლია განასხვავოს სიტყვები ერთმანეთი-საგან. მაგ., ა არის სამეტყველო ბგერა ანუ ფონემა (შდრ. აბი—(ოზი); აგრეთვე ბ (შდრ. აბი—აბი) და ასე შემდეგ. მაგრამ წარმოთქმაში შეიძლება არსებობდეს ისეთი ბგერაც, რომელიც მოცემულ ენაში არ გამოიყენება სიტყვათგანმასხვავებლად ანუ, უცხოურად, დისტინქტური ფუნქციით. მაგალითად, ქართულ სიტყვაში „მთხივე“ ვ წარმოითქმის როგორც φ, მაგრამ ქართულში φ არაა გამოყენებული სიტყვათგანმასხვავებლად, ე. ი. ქართულს არა აქვს ფონემა φ. მაშასადამე, ასეთ შემთხვევაში ბგერა არ წარმოადგენს ფონემას. რუსულს (ფრანგულს, ინგლისურს, გერმანულს...) აქვს φ ფონემა, რადგანაც რუსულში იგი სიტყვათგანმასხვავებელია (შდრ., მაგ., форма—пора, порт—сирт...).

საბჭოურ ენათმეცნიერებაში ტერმინის „სამეტყველო ბგერა“ ნაცვლად ხშირად იხმარება ტერმინი „ფონემა“ (ან „ბგერა-ფონემა“). ეს ტერმინი 1) უფრო მოხერხებულია თავისი სიმოკლით, 2) იგი ეტიმოლოგიურად დაკავშირებულია ჰენი მეცნიერების სახელწოდებასთან (ფონეტიკა—ფონემა) და 3) მისგან ადვილად იწარმოება სხვა ტერმინები (ფონემური ანუ ფონემატური, ფონემურიობა, ფონემობიცი).

ფონემა იმთავითვე სოციალური მოვლენაა. ისტორიულად იგი შეიძლება ჩამოყალიბებულიყო მხოლოდ საზოგადოებრივ სიტყვიერ ურთიერთობაში—სიტყვასთან ერთად. ფონემა რეალურად არსებობს მხოლოდ სიტყვაში. სიტყვის გარეშე ცალკეული ფონემის შესწავლა დასაშვებია მხოლოდ მეცნიერული ანალიზის მიზნით. არ არსებობს, მაგ., განცალკევებული დ, მაგრამ არსებობს იგი სიტყვებში: დარი, დევი, დონე, დილა, დუმა; ადგა, უდგა, ედვა; ვარდი, ურდო და ასე შემდეგ, ე. ი. იმდენნაირი დ, რამდენნაირ მეზობლობაშიც შეიძლება მოხდეს იგი სხვადასხვა სიტყვაში.

მაშასადამე, არსებობს დ-ს უამრავი სახესხვაობა. იგივე იექმის თითოეული დანარჩენი ქართულ ენაში მოქმედი ფონემის შესახებ¹.

რატომ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ქართულში გვაქვს მხოლოდ ერთი დ ფონემა, მაშინ როდესაც ქართულშივე გვაქვს დ-ს უამრავი სახესხვაობა?—იმიტომ, რომ ქართულში 1) ყოველ დ-ს ძირი-

¹ მაგრამ გასათვალისწინებელია, ჯერ ერთი, ის, რომ ხოციერთ ფონემას არ შეუძლია უშუალო მეზობლობა განსახვარულ ფონემასთან (მაგ., დღევანდელ ქართულში არ შეიძლება, რომ იმავე დ-ს უშუალოდ მოსდევდეს ხ ან ქ). მეორეც, ის, რომ მოცემული ფონემა განიცდის მეზობელი ფონემის გავლენას არაერთნაირად; მაგ., ა ნაკლებ გავლენას ახდენს წინა თანხმოვანზე, ვიდრე ი ან ე. ი ან უ, და თითოეული ამათგანიც—მეტნაკლებს.

თადი არტიკულაციურ-აკუსტიკური თვისებები ერთი აქვს (ყოველი დ არის წინაენისმიერი ხშული მეღერი თანხმოვანი), 2) ყოველ დ-ს შეუძლია მონაწილეობდეს სიტყვის (ან ფორმის) შედგენაში და 3) ყოველ დ-ს შეუძლია განასხვავოს ერთი სიტყვა (ან სიტყვის ფორმა) მეორისაგან, რომელშიც დ არ მონაწილეობს. შეადარე, მაგ., ღარი—ტარი—თარი—ჟარი—კარი—ხარი —ღარი —სარი—ჯარი—გარი და ასე შემდეგ: პირველი სიტყვა (ღარი)-განსხვავდება ყველა დანარჩენისაგან დ-თი, ისე როგორც თითოეული დანარჩენთაგანი (ტარი, თარი, ჟარი...) განსხვავდება თავისი პირველი თანხმოვნით (ტ, თ, ჟ...)—სხვებისაგან.

თუ ქართული დ-ს მრავალი სახესხვაობა განზოგადებულია ერთი დ ფონემის სახით, რუსულში იმავე „д“-ს მრავალი სახესხვაობა განზოგადებულია ორი „д“-ს სახით: ერთია მაგარი д (მაგ. дома—дума—дама—дыма), მეორეა რბილი д' (მაგ. уд'ял—уд'ял)¹. ეს იმას ნიშნავს, რომ ქართულში მხოლოდ ერთი დ არის სიტყვათგანმასხვავებელი, ხოლო რუსულში—ორი: дѳма—дѳма (ითქმის дѳмъ—д'ѳмъ), плоды—плоди (ითქმის пладѳ—плад'и)¹. თითოეული მათგანი (д-ც და д'-ც) ფონემაა რუსულში, რადგანაც ორივე სიტყვათგანმასხვავებელია. (ასეთივე სიტყვათგანმასხვავებელია რუსულში ш და ш', в და в', з და з' т და т' და ყველა სხვა თანხმოვანი წყვილ-წყვილად, გარდა г и х-სი). ქართულში ასეთი რამ არა გვაქვს. მართალია, ქართულშიც გვაქვს სილბო-სიმაგრით ერთმანეთისაგან ოდნავ განსხვავებული თითოეული თანხმოვანი (მაგ., სიტყვაში ღიღი ორივე დ ოდნავ გარბილებულია, ღეღა-ში პირველი დ ოდნავ გარბილებულია, მეორე დ მაგარია), მაგრამ ეს სილბო გამოწვეულია პოზიციით, ანუ მდგომარეობით (ე-სა და ი-ს წინ). ამიტომ ასეთი სილბო მექანიკურია ანუ, როგორც იტყვიან, წმინდა ფონეტიკური. სიტყვათგანმასხვავებლობითი ფუნქცია ასეთ სილბოს არა აქვს. რუსულში კი, მაგ., სიტყვები дѳтъ (წარმოითქმის дѳт') 'ყოფნა' და дѳтъ 'ყოფაცხოვრება' განსხვავებულია ერთმანეთისაგან т-ს სილბო სიმაგრით, რადგანაც აქ т'-ს სილბო არაა გამოწვეული მდგომარეობით; ეს სილბო არაა მექანიკური, წმინდა ფონეტიკური: იგი, როგორც იტყვიან, ფონემობრივია ანუ „ფონოლოგიური“—სიტყვათგანმასხვავებლობითი. დისტინქტური. შდრ. კიდევ стоѳт 'დგანან'—стоѳтъ 'დგომა', ѳгоѳ 'კუთხე'—ѳгоѳь 'ნახშირი', стоѳ 'მაგიდა'—стоѳь 'იმღენი' და სხვა.

¹ კბილაკი თანხმოვანთან აღნიშნავს თანხმოვნის სილბოს, ხმოვნის თავზე—მაზვილს; ² აღნიშნავს რედუცირებულ (დასუსტებულ) მ-ს ან მ-ს.

ამგვარად, დღევანდელი ქართული ენის 33 ფონემიდან თითოეული წარმოადგენს თავისი მრავალი სახესხვაობის გაერთიანებას, განზოგადებას, ტიპს. დისტინქტურობის ანუ სიტყვათაგანსახვევბლობის ძალის მხრივ თითოეული მათგანი განუყოფელია. ეს იმას ნიშნავს, რომ თითოეული მათგანის (მაგ. ღ-ს) მრავალ სახესხვაობათა შორის მხოლოდ ერთია დისტინქტური, სახელდობრ „ძლიერ“ პოზიციაში მყოფი; რამდენადაც იგი განუყოფელია, იმდენად იგი უმცირესიცაა. ასეა რუსულშიც, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ რუსულში 39 ფონემაა, ე. ი. რუსულში 39 განუყოფელი, უმცირესი ბგერითი ერთეულია დისტინქტურობის ანუ ფონემურობის თვალსაზრისით.

მაშასადამე, ფონემა (სამეტყველო ბგერა) არის განსახვდვრული არტიკულაციურ-აკუსტიკური თვისებების მქონე ისეთი უმცირესი (განუყოფელი) ერთეული მეტყველებისა, რომელსაც შეუძლია განასხვავოს ერთმანეთისაგან სიტყვები ან სიტყვის ფორმები.

§ 6. ფონემის ძლიერი და ხუბტი პოზიცია. როგორც ვიცით, ყოველ ფონემას შეიძლება ჰქონდეს მრავალი სახესხვაობა იმის მიხედვით, თუ როგორს ბგერითს გარემოცვაშია, რა ფონემებს ემეზობლება ანუ როგორ პოზიციაშია იგი. იმ პოზიციას, რომელშიც მეტნაკლებად დაცულია ფონემის ძირითადი არტიკულაციურ-აკუსტიკური თვისებები, ეწოდება ამ ფონემის ძლიერი პოზიცია. მაგ., ღ-ს ძირითადი არტიკულაციურ-აკუსტიკური თვისებები (წინაენისმიერობა, ხშულობა და მჟღერობა) მაქსიმალურად დაცულია ე-სა და ე-ს შუა, მაგ., სიტყვაში მადა. ჟფრო ნაკლებადაა დს თვისებები დაცული ე-სა ან ე-ს წინ (მაგ. დედო-ში), რადგანაც დს თვისებებს ემატება მისი ოდნავი გარბილება ე-სა და ე-ს წინ (ე. ი. შუაენის აწევა მაგარი სასისაყენ). ორივე ეს პოზიცია მეტნაკლებად ძლიერია ღ-სათვის. მაგრამ ამავე ღ-ს სუსტი პოზიცია აქვს, მაგ., სიტყვის ბოლოში, ხმოვნის მიყოლ, სიტყვაში კაცად (ითქმის კაცათ): აქ ღ-მ დაკარგა ერთი თავისი თვისება (მჟღერობა). ფონემის იმ პოზიციას, რომელშიც არ არის დაცული ფონემის ერთი ან მეტი ძირითადი თვისება, ეწოდება სუსტი პოზიცია. შდრ., მაგ.: ზანი—ზობი—ზერი—ზაქვს—ზყავს (ითქმის კყაქს), გქონდა (ითქმის ქქონდა).

§ 7. ფონემათა სახესხვაობის ორი რიგი: ტოლფუნქციანი და უტოლფუნქციო. ყოველი ფონემის მრავალ სახესხვაობათაგან, დისტინქტური ფუნქციის ქონა-არქონის თვალსაზრისით, გამოიყოფა.

ორი რიგის სახესხვაობა: ერთია ის სახესხვაობა, რომელიც ასრულებს ფონემის როლს. მაგ., ქართულში ვ ფონემის გაყრუებული სახესხვაობა (ი) ასრულებს ვ-ს როლს; წარმოვთქვამთ ქთხოვე; მაგრამ ი, რომელიც ქართულს არა აქვს, როგორც ფონემა, ვ-ს ტოლია ყრუ თანხმოვნის (აქ თ-ს) წინ, ე. ი. ი ისევე ასხვავებს „ქთხოვე“-ს, მაგ., „სთხოვე“-საგან, როგორც ვ. ფონემის ასეთ სახესხვაობას ვეძახით ტოლფუნქციური. ტოლფუნქციური სახესხვაობა არ გვევლინება მოცემულ ენაში ფონემის სახით.

ტოლფუნქციურიანისაგან განსხვავებულია უტოლფუნქციო სახესხვაობა, რომელსაც ვხვდებით, მაგ., სიტყვაში ბტყევა (იტქმის კტყევა): კ არის გააბრუპტივებული ბ მომდევნო აბრუპტივის (ტ-ს) წინ და ასხვავებს „კტყევა“-ს „სტყევა“-საგან ისე, როგორც ბ. ეს დისტინქტური თვისება, როგორც ვნახეთ, ი-საც აქვს, მაგრამ კ არაა გ-ს ტოლი თავისი ფუნქციით, რადგანაც კ გვაქვს ქართულში ფონემის სახითაც: უტოლფუნქციო სახესხვაობა გვევლინება მოცემულ ენაში ფონემის სახით.

§ 8. ფონემის სიტყვათგანმასხვავებლობითი ანუ დისტინქტური ფუნქციის შესახებ. ზემოთ რამდენჯერმე იყო მითითებული, რომ ფონემა ასხვავებს ერთმანეთისაგან სიტყვებს (ან სიტყვის ფორმებს)—მიუხედავად იმისა, რომ თვით ფონემა არაა დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მატარებელი¹. ფონემა წარმოადგენს სიტყვის ასაგებ მასალას, ისე როგორც სიტყვა წარმოადგენს წინადადების ასაგებ მასალას². როგორც ერთი წინადადება განსხვავდება მეორისაგან იმის მიხედვით, თუ რა სიტყვებისაგან შედგება წინადადება (ერთ სიტყვას, რომელსაც არა აქვს დამოუკიდებელი მნიშვნელობა, შეუძლია შეცვალოს წინადადების აზრი!), ისე ერთი სიტყვა შეიძლება განსხვავდებოდეს მეორისაგან იმის მიხედვით, თუ რა ფონემებისაგანაა შედგენილი სიტყვა. ამდენად ფონემის დისტინქტური ძალა სრულიად უეჭველია³.

¹ აქ არაა საჭირო აღვნიშნოთ, რომ ზოგიერთ ენაში ცალკეული ფონემაც კნის სიტყვას და, მაშასადამე, გარკვეული მნიშვნელობის მატარებელია, თუმცა ეს გარემოებაც საყურადღებოა.

² ეს, რა თქმა უნდა, არ ნიშნავს იმას, რომ ჯერ შეიქმნა ფონემა და შემდეგ მისაგან სიტყვა; ან—ჯერ შეიქმნა სიტყვა და მერე მისაგან წინადადება: ისინი განვითარდნენ თანდათანობით, ერთმანეთისაგან განუყრელად, ადამიანთა ბგერით (სიტყვიერ) ურთიერთობაში.

³ გაუგებრობაზე დამყარებული ზოგიერთი ენათმეცნიერის აზრი, თითქოს ომონიმის არსებობა ენაში ეწინააღმდეგებოდეს ფონემის დისტინქტურ როლს. მათი აზრით, ფონემა რომ სიტყვათგანმასხვავებელი იყოს, ენაში არ იქნე-

საყურადღებოა ზოგიერთი ენათმეცნიერის შეხედულება, რომ ფონემა განასხვავებს არა სიტყვების (ან ფორმების) მნიშვნელობას ერთმანეთისაგან, არამედ მათს ბგერითს გარსს; ეს განსხვავებანი (ბგერითი გარსით) მიუთითებენ მნიშვნელობათა განსხვავებაზეო, ამბობენ ამ შეხედულების დამკველნი; მაშასადამე, მათი აზრით, კავშირი ფონემასა და მნიშვნელობას შორის მჭიდრო და განუყრელია, მაგრამ იგი (ეს კავშირი) არაპირდაპირია, გაშუამავლებულიაო¹. ეს შეხედულება უეჭველად უახლოვდება საკითხის სწორ გადაწყვეტას, მაგრამ საბოლოოდ მაინც ვერ წყვეტს, რადგანაც არ ითვალისწინებს პავლოვის მოძღვრებას უმაღლესი ნერვული სისტემის მოქმედების შესახებ, და ამიტომ გაურკვეველი რჩება, თუ რა ქმნის სიტყვის მნიშვნელობას, რის გამოც კავშირი ფონემასა და მნიშვნელობას შორის მიჩნეულია არაპირდაპირ კავშირად.

საკმარისია გავითვალისწინოთ პავლოვის აზრი იმის შესახებ, რომ საარტიკულაციო ორგანოების კინესთეზიური გალიზიანებები წარმოადგენს მეტყველების ბაზალურ (ძირითად) კომპონენტს, და საკითხის გადაწყვეტა მოიპოვებს მეტ დამარწმუნებლობას (იხ. ზემოთ §§ 3 და 4). სიტყვიერი სინამდვილის კომპლექსური აღქმა, რომელშიც საარტიკულაციო ორგანოების კინესთეზიური შეგრძნება ბაზალური კომპონენტია (სმენითსა, მხედველობითსა და სხვასთან ერთად), ქმნის მნიშვნელობას. არავითარ მითითებაზე და არაპირდაპირ კავშირზე ლაპარაკი არაა საჭირო. როდესაც ჩვენ ვამბობთ, ფონემა სიტყვათა განმასხვავებელიაო, ამით იმასაც ვამბობთ, რომ იგი მნიშვნელობის განმასხვავებელია, რადგანაც მნიშვნელობას (დამოუკიდებელს თუ დამოკიდებულს) მოკლებული სიტყვა არ შეიძლება არსებობდეს ენაში. თუ ამასთანავე მოვიგონებთ ზემოთქმულს, რომ ფონემა არ არსებობს სიტყვის გარეშე და რომ ფონემა ისტორიულად შეიძლებოდა ჩამოყალიბებულიყო მხოლოდ

ბოლა ომონიმებიო; მაგ.: ბ ა რ ი (იარალი)—ბ ა რ ი (ადგილი), ბ ა ნ ი (ხმა)—ბ ა ნ ი (სახურავი) და მ რ. სხვა. ჯერ ერთი, ყოველი კერძოდან არ შეიძლება ზოგადის გამოყვანა: ეს ლოგიკური შეცდომა იქნებოდა (რა ბევრიც არ უნდა იყოს ომონიმები ამა თუ იმ ენაში,—ზოგ ენას, მართლაც, მეტი აქვს ომონიმები, ზოგს ნაკლები,—მაინც სრულიად უმნიშვნელოა მათი რიცხვი ენის მთელ ლექსიკასთან შედარებით). მეორეც, ყოველ ენაში არის მეტნაკლები ტენდენცია ომონიმების „დაძლევისა“, შემცირებისა, რაც მოწმობს იმას, რომ ომონიმია უარყოფითი მოვლენაა ენისა, როგორც ურთიერთგაგებინების საშუალებისა. ომონიმია ერთგვარი „ავადმყოფობაა“ ენისა.

¹ იხ. Р. И. Аванесов, Кратчайшая звуковая единица в составе слова и морфема. Сб.опн. „Вопросы грамматического строя“, 1955. გვ. 114—115.

სიტყვიერ ურთიერთობაში—სიტყვასთან ერთად (იხ. § 5),—სრულად აშკარა გახდება, რომ ფონემა მნიშვნელობის განმასხვავებელი ბგერითი ერთეულია.

§ 9. „ფონეტიკა“ და „ფონოლოგია“. ტერმინი „ფონეტიკა“ წარმომდგარია ბერძნული სიტყვისაგან ფონე (‘ხმა’; აქედან უწარმოებიათ ზედსართავი ფონეტიკოს ‘სახმო, ხმის შესახები რამ’. იმავე ფონიდანაა ნაწარმოები ფონემა, რაც ძველ ბერძნულში ნიშნავდა ‘ხმა, ბგერა’.

დღეს ენათმეცნიერებაში ტერმინი ფონეტიკა იხმარება ორი მნიშვნელობით: 1) ვიწრო მნიშვნელობით საკუთრივ ფონეტიკის საგნად თვლიან სამეტყველო ბგერადობის არტიკულაციურ-აკუსტიკურ შესწავლას. მაგ., ქართულის ბ ბგერა შეისწავლება მისი არტიკულაციურ-აკუსტიკური თვისებების მიხედვით (როგორც: ა) უკანაენისმიერი, ბ) მჟღერი, გ) ხშული ბგერა; მისი სახესხვაობა და მისი ადგილი ქართულ ბგერათა სისტემაში, როგორც მესამე სამეულის „გ-ქ-კ“-ს წევრი). 2) ფართო მნიშვნელობით ფონეტიკის საგანია იგივე, რაც საკუთრივ ფონეტიკისა, და—ამასთანავე და ამის საფუძველზე—სამეტყველო ბგერადობის ფუნქციის შესწავლა. მაგ., იგივე ბ შეისწავლება, ერთი მხრივ, არტიკულაციურ-აკუსტიკურად, მეორე მხრივ, —როგორც სიტყვათგანმასხვავებელი ერთეული, როგორც ფონემა: ბ, როგორც უკანაენისმიერი, უპირისპირდება დ-ს და განასხვავებს, მაგ., სიტყვას „ბრე“ სიტყვისაგან „აღრე“ (უკანაენისმიერობის გარდა, ბ არ განსხვავდება დ-საგან); გ, როგორც მჟღერი, უპირისპირდება კ-ს ან ქ-ს და განასხვავებს, მაგ., სიტყვას „ბერი“ სიტყვებისაგან „ჭერი“, „ქერი“; იგივე ბ, როგორც ხშული, უპირისპირდება ლ-ს და განასხვავებს, მაგ., სიტყვას „აგება“ სიტყვისაგან „აღება“. მაშასადამე, ფონეტიკა ფართო მნიშვნელობით განიხილავს სამეტყველო ბგერითს საშუალებებს აგრეთვე ფუნქციონალურად.

ამგვარად, არსებობს ერთი და იმავე ობიექტის (სამეტყველო ბგერადობის, ბგერით საშუალებათა) შესწავლის ორი ასპექტი: 1) არტიკულაციურ-აკუსტიკური ანუ საკუთრივ ფონეტიკური და 2) ფუნქციონალური.

ამ მეორე ასპექტით იმავე ობიექტის შესწავლის საჭიროება ჩანს, მაგ., შემდეგიდან: იგივე ქართული ბ და რუს. П, პირველი ასპექტით, ერთმანეთისაგან არსებითად არ განსხვავდებიან (ორივე უკანაენისმიერია, ორივე მჟღერია და ორივე ხშულია). მაგრამ ფუნქციონალურად (დისტინქტურობით) მნიშვნელოვნად განსხვავ-

დებიან ერთმანეთისაგან: ქართ. გ-ს სამივე თვისება გამოყენებულა დისტინქტურად (იხ. ზემოთ: აგრე—ადრე, გერი—ჟერი ან კერი, აგება—აღება). ხოლო რუსულის რ შეიძლება გამოყენებულ იქნეს დისტინქტურად მხოლოდ თავისი ორი თვისებით: რია—ნოია, რია—ნოია; მისი შესამე თვისება (ხშულობა) გამოყენებელია, რადგანაც რუსულს არა აქვს ფონემა „ღ“ (=γ). ამიტომაც, რომ სულ ერთია, როგორ იტყვიან: რყხ თუ რყხ—მნიშვნელობა ერთია.—'ბატი'. ქართულად კი როდია სულ ერთი, იტყვიან ბერი თუ ლერი.

სამეტყველო ბგერადობის ამ მეორე ასპექტით—ფუნქციონალურად—შესწავლას დაერქვა „ფონოლოგია“ (ტერმინი წარმომდგარია იმავე ბერძნული სიტყვისაგან ფონე, რომლისაგანაც ფონეტიკა). ფუნქციონალური ფონეტიკა იმდენად მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა, რომ საჭიროდ და შესაძლებლად დაინახეს მისი დამოუკიდებელ საენათმეცნიერო დარგად მიჩნევა საკუთრივ ფონეტიკისაგან განსხვავებით—„ფონოლოგიის“ სახელწოდებით. საკმაოდ გავრცელებულია—მეტადრე საზღვარგარეთულ ენათმეცნიერებაში—აზრი, რომ სამეტყველო ბგერადობა შესაძლებელია შესწავლილ იქნეს მისი არტიკულაციურ-აკუსტიკური თვისებების გათვალისწინებლად. ამ მცდარი შეხედულების თანახმად, საკუთრივ ფონეტიკა უნდა სწავლობდეს სამეტყველო ბგერადობას მხოლოდ პირველი ასპექტით—არტიკულაციურ-აკუსტიკურად; ამდენად ფონეტიკა არის არა ენათმეცნიერების, არამედ ბიოლოგიის დარგი. ამ შეხედულების თანახმად, ენათმეცნიერების დარგი შეიძლება იყოს მხოლოდ „ფონოლოგია“, რომელიც შეისწავლის სამეტყველო ბგერადობას არა არტიკულაციურ-აკუსტიკურად, არამედ მხოლოდ ფუნქციონალურად.

მიუხედავად იმისა, რომ „ფონოლოგიურმა“ (ფუნქციონალურმა ასპექტმა) არსებითად გააპიღრა ფონეტიკა, როგორც ენათმეცნიერების მნიშვნელოვანი დარგი,—საბჭოური ენათმეცნიერება მაინც იმ შეხედულებისაა, რომ არსებობს მხოლოდ ერთიანი ფონეტიკა, ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით, და რომ ფონეტიკის საგანია სამეტყველო ბგერადობის შესწავლა ორი ასპექტით—არტიკულაციურ-აკუსტიკურად და ფუნქციონალურად („ფონოლოგიურად“). ეს შეხედულება ემყარება იმ ურყევ მარქსისტულ-ლენინურ დებულებას, რომ არ არსებობს ფუნქცია მატერიალური საფუძვლისაგან დამოუკიდებლად, და ამიტომ არ შეიძლება სამეტყველო ბგერადობის ფუნქციონალურად შესწავლა თვით ამ ბგერადობის, როგორც მატერიალური საფუძვლის, შესწავლის გარეშე.

ფუნქციონალური ფონეტიკა, რომელსაც თავდაპირველად „ფონოლოგია“ დაერქვა, უდიდესი მონაპოვარია ფონეტიკისა, როგორც ენათმეცნიერების მნიშვნელოვანი დარგისა: ფუნქციონალურმა ფონეტიკამ, რომელსაც ეძახიან აგრეთვე „ფონემათა თეორიას“, აშკარა გახადა სამეტყველო ბგერის, ფონემის, ლინგვისტური და, მასთანადამე, სოციალური ღირებულება, სახელდობრ იმით, რომ გამოავლინა ფონემის სიტყვათგანმასხვავებლობითი ფუნქცია (ამიტომაც უმჯობესი ეწოდებოდეს მას ფუნქციონალური ფონეტიკა და არა „ფონოლოგია“ ან „ფონემათა თეორია“).

ფუნქციონალური ფონეტიკის შექმნა, განვითარება და ჩამოყალიბება წარმოადგენს რუს ენათმეცნიერთა დამსახურებას. ჯერ კიდევ კავკასიურ ენათა დიდმა რუსმა მკვლევარმა პ. უსლარმა, XIX ს. 60-იან წლებში, პრაქტიკულად შეამჩნია: განსხვავება ბგერადობასა და ფონემას შორის. მისგან დამოუკიდებლად შესანიშნავმა რუსმა ენათმეცნიერმა ი. ბოდუენ-დე-კურტენემ, 70-80-იან წლებში, შექმნა „ფონემის თეორია“, რომლის განვითარება დაკავშირებულია მისი მოწაფეების ნ. ვ. კრუშევესკისა და მეტადრე ლ. ვ. შჩერბას სახელებთან¹.

§ 10. კერძო და ზოგადი ფონეტიკა. კერძო ფონეტიკის სქაგანია კონკრეტული ენის სამეტყველო ბგერადობის შესწავლა არტიკულაციურ-აქუსტიკურად და ფუნქციონალურად. ზოგადი ფონეტიკისა — სამეტყველო ბგერადობის შესაძლებლობათა შესწავლა საერთოდ და ფუნქციონალური ასპექტის გამოყენება აგრეთვე საერთოდ. ზოგადი ფონეტიკა ემყარება კონკრეტული ენის სამეტყველო ბგერადობის შესწავლას: რაც უფრო მეტი კონკრეტული ენაა შესწავლილი ამ მხრივ, მით უფრო მდიდარია ზოგადი ფონეტიკის შინაარსი, ალსანიშნავია, რომ არ არსებობს ზოგადი ფუნქციონალური ფონეტიკა, რადგანაც ყოველი კონკრეტული ენის სამეტყველო ბგერადობა ფუნქციონალურად განსხვავებულია ყოველი სხვა ენის სამეტყველო ბგერადობისაგან. ამ მხრივ დამთხვევა ორი ენისა შესაძლებელია მხოლოდ ცალკეულ მომენტებში (შდრ., მაგ., ზემოგანხილული ქართ. ბ და რუს. Р).

ზოგადი ფონეტიკა განსხვავებულია კერძოსაგან როგორც თემატიკურად, ისე საკითხთა განხილვის მოცულობით. მაგ., აბრუპტივების საკითხი არ შეევა რომელიმე გერმანიკული (მაგ., ინგლისური) ენის კერძო ფონეტიკაში, მაგრამ ზოგად ფონეტიკაში კი განიხი-

¹ ვრცლად იხ. პროფ. ს. ქლენტის შრომაში „ფონემის პრობლემა საბჭოთა ენათმეცნიერებაში“. სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 55, 1954 წ., გვ. 189—211.

ლება, როგორც ტიპობრივი მოვლენა მრავალი ენისათვის, კერძოდ კავკასიურათათვის; მაგ., მახვილის საკითხი განიხილება როგორც კერძო, ისე ზოგად ფონეტიკაში, მაგრამ ზოგად ფონეტიკაში განიხილება მახვილის რაობა საერთოდ; მისი სხვადასხვა შესაძლებელი სახეობანი, მისი საწარმოთქმო თვისებები და დისტინქტური როლი მეტყველებაში; (კერძო ფონეტიკაში კი განიხილება კონკრეტული ენის მახვილის სახეობა) მისი დანიშნულება ამ ენაში, მისი მოქმედება ამ ენის გარკვეულ პერიოდში, მისი გავლენა ენის ისტორიულ განვითარებაზე და ასე შემდეგ.

§ 11. ალწერილობითი და ისტორიული ფონეტიკა. კონკრეტული ენის სამეტყველო ბგერადობა შესაძლებელია შესწავლილი იქნეს 1) ალწერილობითად ანუ სტატიკურად და 2) ისტორიულად ანუ დინამიკურად. ალწერილობითი ფონეტიკა შეისწავლის სამეტყველო ბგერადობას დროის გარკვეულ მონაკვეთზე (მაგ., დღევანდელი ქართულის ან ძველი ქართულისას რომელიმე პერიოდში): როგორია ამ ენის ფონემური შედგენილობა და როგორ წარმოითქმის თითოეული ფონემა, როგორია ფონემათა სისტემა და როგორი დისტინქტური შინაარსი აქვს თითოეულ მათგანს, როგორია მასში მოქმედი ბგერათცვლილება, როგორი მახვილი აქვს მას და ა. შ.

ისტორიული ფონეტიკა შეისწავლის იმავე ფაქტებს განვითარებაში, წინა საფეხურების გათვალისწინებით და მათთან დაკავშირებით. მაგ., დღეს მოქმედ ქართულში გვაქვს ფონემა ც სიტყვაში ცა. ეს ც არაფრით არ განსხვავდება იმ ც-საგან, რომელიც გვესმის სიტყვაში ცამეტი; ამიტომ ალწერილობითი ფონეტიკა ერთნაირად განსაზღვრავს (ასწერს) ორივეს („წინაენისმიერი სისინა ყრუ აფრიკატი“). ისტორიული ფონეტიკა კი გვეტყვის, რომ ცამეტ-ში ც მიღებულია თ+ს-საგან (ათ+სამ+მეტი). მეორე ნიშუში: დღევანდელ სალიტერატურო ქართულში გვაქვს ხ, ალწერილობითად: „უკანაენისმიერი ყრუ სპირანტი (ნაპრალოვანი)“; ისტორიულად კი მათსში ერთმანეთს დაემთხვენენ ძველი ქართულის ხ და ჯ: ეს მეორე შეცვალა სალიტერატურო ქართულში პირველმა; ამგვარად ხ-მ თავისი ადგილიც შეინარჩუნა და ჯ-ს ადგილიც დაიკავა (მაგ., ძვ. ქართულში ჯელი ნიშნავდა ადამიანის ზედა კიდურს. ხოლო ხელი—გიჟს; დღეს ხელი. ნიშნავს ერთსაც და მეორესაც; შეადგახელებული). ისტორიული ფონეტიკის მთავარი მეთოდია შედარებითი მეთოდი.

§ 12. ფონეტიკის მეთოდები. ექსპერიმენტული ფონეტიკა. კონკრეტული ცოცხალი ენის შესწავლის საქმეში უმთავრესია ცალ-

კეულ ფონემათა სწორად აღწერა და ამ ენის ფონემური შედგენილობის სწორად დადგენა. ამისათვის ფონეტიკას აქვს სხვადასხვა მეთოდი.

ყველაზე ძველი და დღემდე ფართოდ გამოყენებული მეთოდია უშუალო დაკვირვება—სმენით, მხედველობითა და კუნთებრივი შეგრძნებით.

უკვე ნახევარ საუკუნეზე მეტია, რაც ფონეტიკურ კვლევაში შემოვიდა იარაღობრივი დაკვირვება „ექსპერიმენტული ფონეტიკის“ სახელით. ფონეტიკა, როგორც მეცნიერება, შეიქმნა უმთავრესად უშუალო დაკვირვების გზით. გარკვეული სათანადო წვრთნის შემდეგ ჩვენ საკმაო სიზუსტით აღვიქვამთ სმენით ამა თუ იმ ბგერას, წარმოთქმულს სხვის ან ჩვენ მიერ. აგრეთვე საკმაო სიზუსტით შეგვიძლია ავწეროთ სამეტყველო ორგანოთა ხილული მოქმედება, ე. ი. ის საწარმოთქმო მოძრაობანი, რაც ჩანს თვალით სხვისი ან საკუთარი წარმოთქმის დროს (სარკეში); ასეთია ტუჩების მრავალგვარი მოძრაობა ზოგიერთ ბგერათა წარმოთქმისას. ტუჩების კუთხეების დავიწროება-გაფართოება, ენის წინა ნაწილის მოქმედება კბილების ან მაგარი სახის მიმართ და ა. შ.

მაგრამ ბევრი საწარმოთქმო მოძრაობა არა ჩანს უშუალოდ; ასეთია, მაგ., ენის უკანა ნაწილის მოქმედება რბილი სასის მიწართ, სახმო სიმების მოძრაობა და ბევრი სხვა. ასეთ შემთხვევაში მივმართავთ კუნთებრივ შეგრძნებას, რომლის საშუალებითაც დაკვირვება აგრეთვე მნიშვნელოვან შედეგს იძლევა.

გასული საუკუნის 70-იანი და მეტადრე 90-იანი წლებიდან ფონეტიკაში შემოდის ფიზიკასა და ფიზიოლოგიაში ნაცადი გრაფიკული მეთოდი, რომლის საშუალებითაც რეგისტრდება მრუდთა სახით საწარმოთქმო ორგანოებისა და ჰაერის ტალღის მოძრაობათა უმცირესი ელემენტებიც კი; ამ გზით შესაძლებელი შეიქმნა საწარმოთქმო მოძრაობათა გაზომვა და გამოანგარიშება. ამგვარად საფუძველი ჩაეყარა ექსპერიმენტულ ფონეტიკას, რომლის განვითარებამ მიმდინარე საუკუნის დამდეგიდან მნიშვნელოვნად გაამდიდრა ენათმეცნიერება, კერძოდ ფონეტიკური მეცნიერება.

დასახელებული მეთოდებით შესაძლებელია ვიკვლიოთ, უმთავრესად, ცოცხალი კონკრეტული ენის ფონემები.

სხვა მეთოდებით ვსარგებლობთ, როცა ვიკვლევთ ხმარებიდან გამოსული ენის (მაგ., ძველი ქართულის, ძველი რუსულის, ძველი ბერძნულისა და სხვ.) ფონემებს. იქ მკვლევარი მეტადაა, რა თქმა უნდა, შეზღუდული, რადგანაც იგი იძულებულია დაეყრდნოს, უმეტეს შემთხვევაში, არაპირდაპირ საშუალებებს, როგორცაა, მაგ., დაწერლობის სხვადასხვანაირობა ძველ წერილობითს ძეგლებში;

ვადამწერთა შეცდომები, ნასესხობანი სხვა ენიდან და ლექსთაწყობის ჩვენებანი; ამ მასალებში მელავენდება (უმეტესად დამწერის უნებლიეთ და, მაშასადამე, არაპირდაპირ) იმდროინდელი ბგერათწარმოთქმა.

არის ზოგი ძველი ენის შესახებ პირდაპირი ცნობებიც; მაგალითად, ძველ ინდოელ გრამატიკოსთა მიერ მოცემულია ძველი ინდური ენის ბგერათა ზუსტი აღწერილობა; ნაკლები სიზუსტითაა აღწერილი ძველი ბერძნულის ბგერები იმდროინდელ გრამატიკოსთა მიერ და ასე შემდეგ. მრავალი ძველი ენის შესახებ ასეთი ცნობები სრულიად არ მოგვეპოვება. რასაკვირველია, ძველ გრამატიკოსთა ცნობები დიდი ღირებულებისაა, მაგრამ მათი გამოყენება შესაძლებელია მხოლოდ კრიტიკულად,—ისეთი გასაოცარი სიზუსტით აღწერილობისა ცი, როგორცაა ძველი ინდოელი გრამატიკოსების მიერ მოცემული აღწერილობა ძველი ინდური ენის ბგერითი შედგენილობისა.

§ 13. ფონეტიკის თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა.

ფონეტიკა ენათმეცნიერების მნიშვნელოვანი დარგია.

გრამატიკის მრავალი საკითხი შეიძლება გაგებულ იქნეს მხოლოდ ფონეტიკის დახმარებით. ისეთი მნიშვნელოვანი დარგი ენათმეცნიერებისა, როგორცაა ეტიმოლოგია, დადგა მეცნიერულ ნიადაგზე მხოლოდ იმის შემდეგ, რაც იგი ფონეტიკას დაეყრდნო, იმდროიდან, როცა მან გამოიყენა ფონეტიკაში დადგენილი კანონზომიერებანი.

კონკრეტული ენის ისტორიულად შესწავლა მისი ისტორიული ფონეტიკის გაუთვალისწინებლად შეუძლებელია.

(ფონეტიკის თეორიული მნიშვნელობა მეტადრე გაიზარდა ამ უკანასკნელი ორი-სამი ათეული წლის განმავლობაში, როცა თანდათან ჩამოყალიბდა ფუნქციონალური ფონეტიკა („ფონოლოგია“, იხ. ზემოთ).

დიდია აგრეთვე ფონეტიკის პრაქტიკული მნიშვნელობა. მაგ., უცხოური ენის პრაქტიკულად წარმატებით შესწავლის საქმეში დიდ როლს ასრულებს ამ ენის შესაფერი სწორი წარმოთქმა; ეს კი მით უფრო ადვილი შესათვისებელია, რაც უკეთაა გაწვრთნილი ფონეტიკაში უცხოური ენის შემსწავლელი. ფონეტიკის ცოდნა აადვილებს ორთოგრაფიის წესების როგორც დადგენას, ისე მათ შესწავლას—მეტადრე ისეთი რთული ორთოგრაფიის მქონე ენებში, როგორცაა, მაგ., ინგლისური, ფრანგული, რუსული და სხვები. დიდი როლი შეასრულა ფონეტიკამ უმწერლობო ენათა ანბანის შედ-

გენის საქმეში; ასეთსავე როლს ასრულებს ფონეტიკა ძველ ან-
ბანთა ან ძველი ორთოგრაფიის რეფორმის საქმეში.

სრულიად განსაკუთრებულია ფონეტიკის მნიშვნელობა ლო-
გოპედიისა და სურდოპედაგოგიკისათვის: პირველი ასწორებს ენა-
მოშლილობის სხედასხვა ფორმებს (ენაჩლუნგობას, ენაბლუობას...),
მეორე—ყრუ-მუნჯებს უვითარებს ნორმალურ ბგერით მეტყველე-
ბას: ერთიცა და მეორეც, მეტწილად, წარმოადგენს ფონეტიკის
პრაქტიკულ გამოყენებას ენამოშლილობის ფორმის შესაფერისად.

თ ა ვ ი მ ე ო რ ე

სანარმოთქმო ორგანოები, მათი მოქმედება და ფონემის ფიზიკური თვისებები

§ 14. წარმოთქმის ძირითადი ელემენტები. ესენია: ცალკეული ფონემები, მათი შეერთებანი და მახვილი. მათ წარმოსათქმელად საჭიროა სხეულის იმ ორგანოების სათანადოდ ამოქმედება ან მხოლოდ მონაწილეობა, რომლებიც ადამიანს გამოყენებული აქვს თავის მეტყველებაში წარმოთქმის ელემენტების საწარმოებლად; ესენია: ფილტვები და დიაფრაგმა (და მათთან დაკავშირებული კუნთები), ხორხი, სახმო სიმები, ციკხვისებრი ხრტილები, სასა, ნაქი, ქვედა ყბა, ენა, კბილები და ტუჩები. ამ ორგანოების პირვანდელი დანიშნულება მხოლოდ ბიოლოგიური იყო—ისინი ადამიანის სასიცოცხლო ფუნქციას ასრულებდნენ (სუნთქვა, ყნოსვა, ლექვა, ყლაპვა დაა. შ.). მათს პირვანდელ დანიშნულებას დაემატა სამეტყველო ფუნქციები. ამ ორგანოების შემწეობით იწარმოება წარმოთქმის ყველა ელემენტი.

წარმოთქმის ელემენტებს ჩვენ აღვიქვამთ სმენით—იმ ფიზიკური თვისებების მიხედვით, რომლებიც აქვთ მათ, როგორც ბგერას საერთოდ, და რომლებითაც ისინი ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან. ეს თვისებებია: სიმაღლე, სიძლიერე, ტემპი, ხანგრძლიობა, დაკიმულობა. ამიტომ წარმოთქმის ელემენტების შესასწავლად—როგორც მათი წარმოების, ისე აღქმის თვალსაზრისით—საჭიროა გავეცნოთ, ერთი მხრით, ამ საწარმოთქმო ორგანოების აგებულებასა და მათს ბგერათსაწარმოო მოქმედებას, ხოლო მეორე მხრით, წარმოთქმის ელემენტების ფიზიკურ თვისებებს.

§ 15. სასუნთქი აპარატის ნაწილები. საყოველღეო ცნობრებაში რომ „ხმის ამოღებას“ ვეძახით, ესაა, ჩვეულებრივ, ბგერის გამოღება სამეტყველოდ ან სასიმღეროდ. როგორც ერთისათვის, ისე მეორისათვის აუცილებლად საჭიროა ჰაერნაკადი. სასიმღერო ჰაერნაკადი ამოღინდება ფილტვებიდან ამოსუნთქვის სახით—სააუთიქი მილისა, ხორხისა და პირის გზით. სამეტყველო ჰაერნაკადიც, ჩვეუ-

ლებრივ, ფილტვებიდან ამოდის იმავე გზით: მაგრამ, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ზოგიერთ ენას (მაგ., ქართულს) აქვს რამდენიმე ისეთი ბგერაც, რომელთა წარმოთქმისათვის არაა საკმარისი ჰაერნაკადის ამოღინება ფილტვებიდან.

ამოსუნთქული ჰაერნაკადი—სამეტყველო იქნება იგი თუ სასიმფერო—განიცდის გარკვეულ ცვლილებებს ხორხში და ხახა-ცხვირ-პირის ღრუებში.

ავწერთ ცალ-ცალკე სასუნთქ აპარატს, ხორხსა და ხახა-ცხვირ-პირის ღრუებს.

სასუნთქი აპარატის ნაწილებია: სასუნთქი მილი ანუ სასულე, ფილტვები და შუასაძგიდე ანუ დიაფრაგმა.

1) სასუნთქი მილი (იხ. სურ. 12) შედგენილია ხრტილოვანი რგოლებისაგან და დაფარულია შიგნიდან ლორწოვანი გარსით; რგოლების უკანა მესამედი აკოვანია და წარმოადგენს კედელს, რომლითაც სასუნთქი მილი მიდებულა საყლაპავ მილზე. სასუნთქი მილი იწყება ხორხის ქვეშ (შიცდლება თითოთ მოსინჯვა), გაივლის გულმკერდის ღრუში და განშტოვდება ორ მთავარ ბრონქად (იხ. სურ. 1 და 2). ბრონქები თავის მხრივ განშტოვდებიან ფილტვებში უამრავი ბრონქიოლებისა და ბუშტულების სახით. სასუნთქი მილი წარმოადგენს ჰაერნაკადის სამოძრაო გზას ფილტვებიდან გარეთ (ამოსუნთქვა) და გარედან ფილტვებისაკენ (შესუნთქვა).

2) ფილტვები—შარჯვენა და მარცხენა—მოთავსებულია გულმკერდის ღრუში (იხ. სურ. 1, 6). ფილტვები რბილი და ელასტიკური სხეულია, წყალზე მსუბუქი—მათში ჰაერის მუდამ ყოფნის გამო. ფილტვებს შუა (მარცხნისაკენ) ძეგს გული.

3) დიაფრაგმა (შუასაძგიდე) წარმოადგენს ფართო კუნთს, რომელიც ყოფს ერთმანეთისაგან გულმკერდისა და მუცლის ღრუებს; დიაფრაგმა შეზნეკილია ქვემოდან (მუცლის ღრუს მხრიდან) და გუმბათისებრ ამოზნეკილია გულმკერდისაკენ. დიაფრაგმას აძევს ფილტვები, ხოლო მის ქვეშაა მუცლის ორგანოები. დიაფრაგმის შეკუმშვა მოშვება იწვევს შესუნთქვა-ამოსუნთქვას: როცა შეიკუმშება, იგი ბრტყელდება და ქვემოთ დაიწვევა და ამით განიწვევს გულმკერდის ღრუს მოცულობის გადიდებას (ესაა შესუნთქვის მომენტი); როცა დიაფრაგმა მოეშვება, იგი ამოიწვევა ზემოთკენ და ამით დაავიწროებს გულმკერდის ღრუს მოცულობას (ესაა ამოსუნთქვის მომენტი).

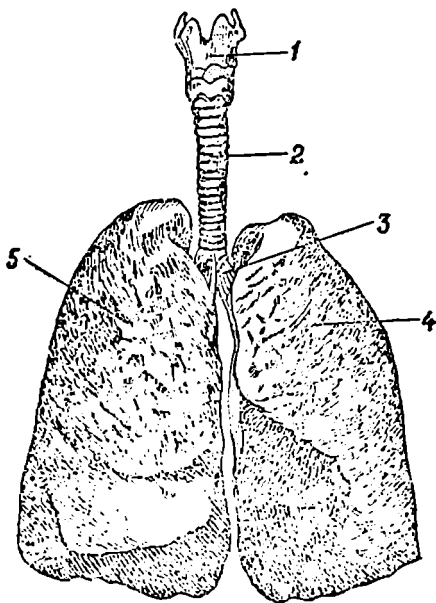
§ 16. ხორხი. სასუნთქი მილის ზედა გაფართოებულ ნაწილს ეწოდება ხორხი (ანუ ლარინგსი, ბერძ. larynx). ხორხი შედგენილია შემდეგი ხრტილოვანი ნაწილებისაგან: ბეკდისებრი

ხრტილი, ფარისებრი ხრტილი, ციციხვისებრი ხრტილები და ხორხსარქველი. ხორხი გაერთიანებულია ერთ მთლიან ორგანოდ: იგი მთლიანად ძვეს ლორწოიანი გარსით დაფარულ აპკში: ხორხის შიგნით იმყოფება მბგერაი იოგები ანუ სახმო სიმები.

1) ბექდისებრი ხრტილი უძრავადაა მიმაგრებული სასუნთქი მილის პირველ რგოლზე და წარმოადგენს ხორხის ფუძეს (სურ. 2, 3 და 4). ბექდისებრი ხრტილი წინ ვიწროა, უკან—ფართო, რითაც მართლაც ჰგავს თითის თვლიან ბექედს (სურ. 37, 10-ზე ჩანს მისი ფართო და ვიწრო მხარეები, ხოლო 4ა, 4-ზე იგი ჩანს მთლიანად ორ სხვადასხვა მდგომარეობაში).

2) ფარისებრი ხრტილი წარმოადგენს ორ ოთხკუთხ საკმაოდ ფართო ფირფიტას, ერთმანეთთან შეერთებულს წინა კიდეებით (იხ. სურ. 41, სადაც ჩანს ფარისებრი ხრტილი). ფირფიტების შეერთების კუთხე წაშვერილია წინისკენ—მეტადრე მამაკაცისა; მას ეძახიან ხორხის თავს; შეიძლება მისი მოსინჯვა თითით. მოსინჯვა თითითვე უნაზე ზემოდან ამონაქლდევი. ფარისებრი ხრტილის უკანა ღია არეში მოქცეულია ბექდისებრი ხრტილის ფართო მხარე (იხ. სურ. 310).

ფარისებრი ხრტილს უკან აქვს ოთხი მორჩი (ორ-ორი თითოეულ ფირფიტას)—ორი ზედა მორჩი და ორიც ქვედა მორჩი; ოთხივეს ეწოდება რქები. ზედა რქები უფრო გრძელია; მათი საშუალებით ფარისებრი ხრტილი შეერთებულია ენისქვეშა ძვლის კიდეებთან (იხ. სურ. 22), ხოლო ქვედა, უფრო მოკლე, რქებით ფარისებრი ხრტილზე.

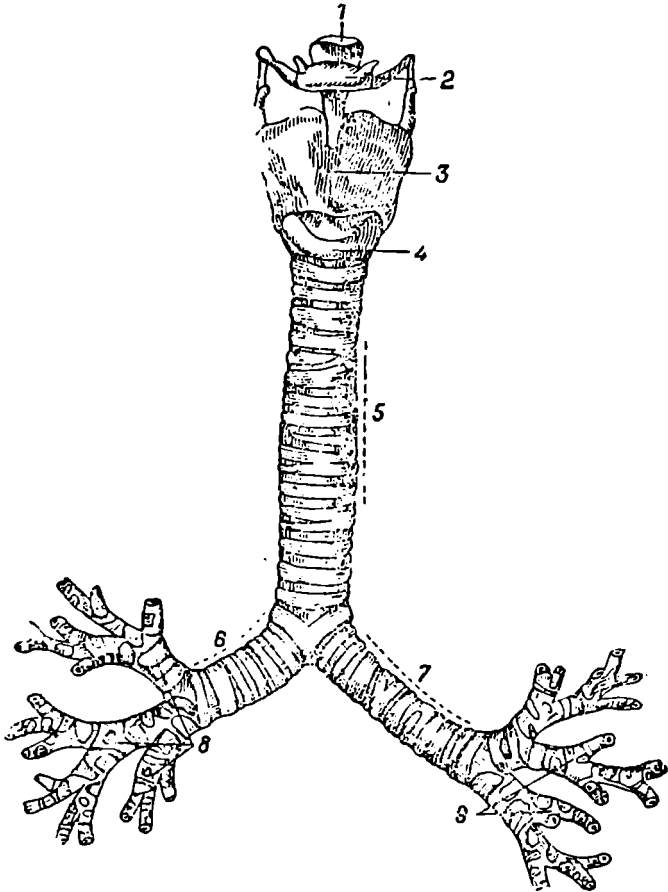

სურ. 1. ფილტვები სასუნთქი მილითა და ხორხითურთ, როგორც დანახება ისინი წინიდან.

1—ხორხი; 2—სასუნთქი მილი; 3—ბრონქები; 4—მარცხენა ფილტი; 5—მარჯვენა ფილტი.

ხრტილი დაყრდნობილია ბექდისებრი ხრტილზე.

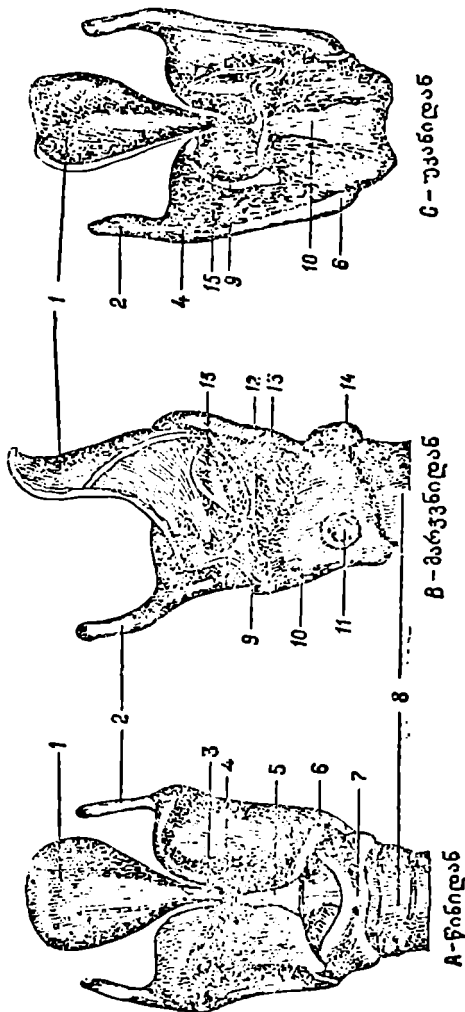
3) ციციხვისებრი ანუ პირამიდისებრი ხრტილები (სურ. 4 ა-ა¹) წარმოადგენს ორ პატარა სამწახნაგიან პირამიდისებრ ხრტილს, მოთავსებულს ბეჭდისებრი ხრტილის ფართო ნაწილის თავზე; ისინი თავისუფლად არიან შენაწევრებული მასთან და ამიტომ მათ შეუძლიათ შეასრულონ მრავალგვარი მოძრაობა თავიანთი ღერძის გარშემო: უახლოვდებიან და შორდებიან ერთმანეთს, მიბრუნდებიან შიგნივით და გარეთკენ. მათი ასეთი მოძრაობის უნარი ინიტომაა დიდი მნიშვნელობისა, რომ მათს წინა მორჩებზე, რომ-

სურ. 2. ხორხი, სასუნთქი მილი და ბრონქები თავისი განშტოებებითურთ.
 1—სორხსარქველი; 2—ენისქვეშა ძევი; 3—უარისებრი ხრტილი; 4—ბეჭდისებრი ხრტილი;
 5—სასუნთქი მილი; 6—მარცხენა ბრონქი; 7—მარჯვენა ბრონქი; 8, 9—ბრონქების განშტოება.

ლებსაც „სახმო ანუ მბგერი მორჩები“ ეწოდება, მიმაგრებულია მბგერი იოგები ანუ სახმო სიმები.

4) ხორხსარქველი წარმოადგენს მსხლისებრ ბრტყელ ხრტილს, რომელიც ვიწრო ბოლოთი მიმაგრებულია უარიისებრი ხრტილის კუთხეში ამონაქედვის ცოტა ქვემოთ (იხ. სურ. 2 და 3, რომელზეც ხორხსარქველი გაცალკევებულად ჩანს). ჩვეულებრივ (არა ყლაპვის დროს) ხორხსარქველი აშვერილია წინისაკენ თით-

ნ-უკანოდან

ბ-მარჯვნიოდან

ა-წინიდან

სურ. 3. ხორხის ღონიხი.

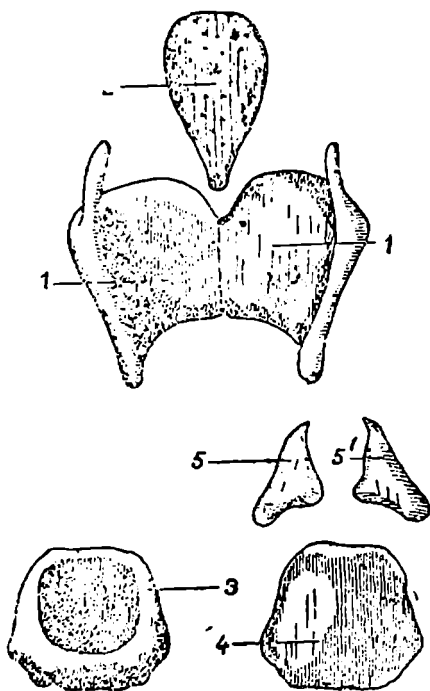
A-წინიდან; B-მარჯვნიოდან (მონხნილია ფარისებრი ხტილის მარჯვენა ფირფიტა); C-უკანოდან.
 1-ხორხსარქველი; 2-ჰედა რკა; 3-სომხსარქველის უკნი; 4, 5-ფარისებრი ხტილის მარჯვენა ფირფიტა; 6-უკედა რკა;
 7-მეკვლიქური ხტილის ვიწრო მხარე; 8-სახუნთო მკი; 9-სოტეკისებრი ხტილი; 10-ბეკისებრი ხტილის ფართო მხარე; 11-ფარისებრი ხტილის სასახლე ჰედა; 12-სოტეკისებრი ხტილის მონა; 13-ფარისებრი ხტილის უკნის მუკვი კილი; 14-ბეკისებრი ხტილი; 15-ხორხსარქველის უკნი.

ქმის ვერტიკალურად, ხოლო ყლაპვის დროს იგი გადაიწევა უკან და გადაეხურება ხორხის პირს (აქედანაა სახელწოდება „ხორხსარკველი“). გადაყლაპული საკმელი გადასრიალდება ხორხსარკველის ზედაპირზე და ჩადის საყლაპავ მილში, რომელიც მოთავსებულია სასუნთქი მილის უკან (იხ. ზემოთ სასუნთქი მილი).

ამგვარად, ხორხი წარმოადგენს ხორხსარკველისა, ბექდისებრი, ფარისებრი და ციცხვისებრი ხრტილებისაგან შედგენილ მილისებრი ორგანოს.

ხორხის შიგნით იმყოფება წარმოქმნისა და სიმღერისათვის ფრიალ მნიშვნელოვანი ნაწილი ხორხისა—მბგერი იოგები ანუ სახმო სიმები.

5) სახმო სიმების სახელწოდებით ცნობილია ერთი წყვილი გამობურცული ნაოქი ფარისებრი ხრტილის კედლების გასწვრივ შიგნიდან; თითოეულ ნაოქში არის კუნთი, სახმო კუნთად წოდებული. დაწყებული ფარისებრი ხრტილის წინა შიდაკუთხიდან, სადაც ისინი მიმაგრებულია ერთად, სახმო სიმები გაცალკევებულად მიემართებიან უკნისაკენ და მიმაგრებული არიან ციცხვისებრი ხრტილების მბგერ მორჩებზე. სახმო სიმების თავზე მოთავსებულია აგრეთვე წყვილი ნაოქი, რომელსაც ცრუ სახმო სიმებს ეძახიან, რადგანაც მათ, ნამდვილი სახმო სიმებისაგან განსხვავებით, არ შეუძლიათ ბგერის წარმოქმნა. ამ ორ წყვილ სიმს შუა მოთავსებულია ორი პარკი, მორგანის პარკუჭებად წოდებული.

სურ. 4. ხორხის შემადგენელი ხრტილები
 1—ფარისებრი ხრტილი; 2—ხორხსარკველი; 3—ბექდისებრი ხრტილი (ნაწილი); 4—ბექდისებრი ხრტილი (უაწილი); 5, 5—ციცხვისებრი ხრტილები.

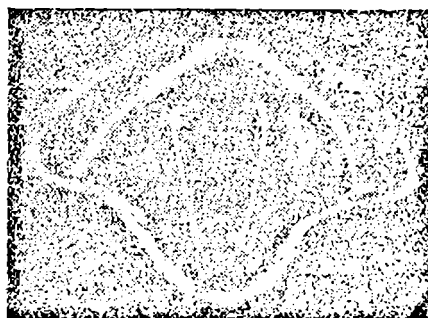
სახმო სიმებს შუა გასწვრივს ნაპრალს ეძახიან ყიას; ყიის გაგრძელებას

წარმოადგენს სამკუთხი ნაპრალი ციცხვისებრ ხრტილებს შუა: ამას ეძახიან ხრტილებ შუა ნაპრალს. ყიას შეუძლია მიიღოს მრავალგვარი ფორმა—იმის მიხედვით, მიახლოებულია ერთმანეთს თუ დაშორებული ერთმანეთისაგან სახმო სიმები და—რამდენად. შეიძლება ყია სრულიად დაიკეტოს, ხოლო ხრტილებ შუა ნაპრალი ღია დარჩეს.

გასათვალისწინებელია ყიასა და ხრტილებ შუა ნაპრალის ხუთი მთავარი მდგომარეობა: 1) ყია წარმოადგენს ფართო წაგრძელებულ სამკუთხედს (იხ. სურ. 5 და 8 A),—ესაა ჩვეულებრივი ამოსუნთქვისას (მიაქციეთ ყურადღება, რომ ყია და ხრტილებ შუა ნაპრალი გაერთიანებულია ერთ მთლიან ნაპრალად); 2) რგივე მდგომარეობაა ყიასა და ხრტილებ შუა ნაპრალისა, მაგრამ მთლიანი ნაპრალი უფრო ფართოა (იხ. სურ. 6 და 8 B),—ესაა შესუნთქვისას; 3) ყია და ხრტილებ შუა ნაპრალი დაკეტილია, ე. ი. სახმო სიმებიც და ხრტილებიც ერთმანეთზეა მიდებული (იხ. სურ. 7 და 8 D); ამო-

სურ. 5. სახმო სიმები ჩვეულებრივი წყნარი სუნთქვის დროს (სქემატურად)

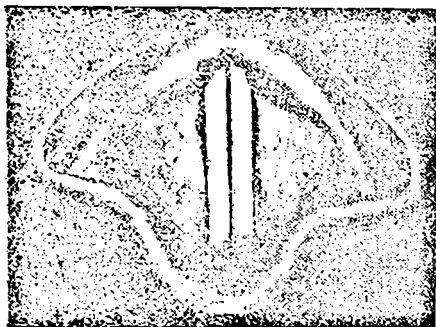

სურ. 6. სახმო სიმები შესუნთქვის დროს (სქემატურად) ჩ —

მდინარე ჰაერნაკადი ზედიზედ ჯახებით აათროლოებს სახმო სიმებს,—ესაა სიმების სახმო მდგომარეობა; 4) ყია დაკეტილია, მაგრამ ღიაა ხრტილებ შუა ნაპრალი (იხ. სურ. 8 C),—ესაა ჩურჩულის მდგომარეობა (ჩურჩული შესაძლებელია აგრეთვე ყიაში, თუ ყია ვიწროდაა და სიმები მოდუნებული); 5) ყია და ხრტილებ შუა არე დაკეტილია და ჰაერნაკადის ამოღინება სრულებით შეწყვეტილია,—ესაა მდგომარეობა აბრუპტივებისა ანუ ყელხშულ თანხმოვანათვის.

§ 17. ხახა-ცხვირ-პირის ღრუები. იმ ღრუებს შორის, რომლებიც მდებარეობს ხორხის ზემოთ, ყველაზე რთულია და სამეტყველო წარმოთქმისათვის მნიშვნელოვანი პირის ღრუ (იხ. სურ. 9²⁸ და 101).

1) პირის ღრუ მდებარეობს ზედა და ქვედა ყბებს შუა და მოსაზღვრულია წინიდან ტუჩ-კბილებით (სურ. 9₁, 10), ზემოდან—სასით (9₈, 8), ქვემოდან—ენით (9₁₃), გვერდებიდან—ლოყებითა და კბილებით, ხოლო უკანიდან—რბილი სასით (9₆, 7).

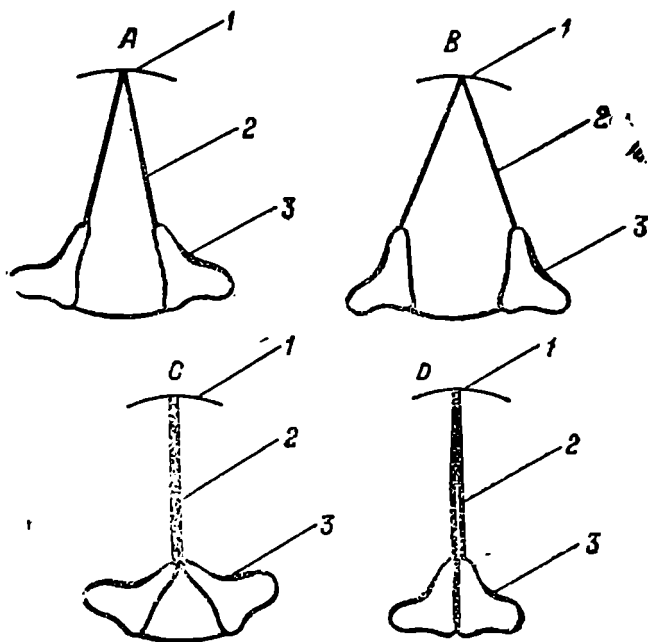
ნახ. 7. სახმო სიმები ხმის გამოცემისას (სქემატურად).

დასახელებული მოსაზღვრე ნაწილების შესახებ საჭიროა ვიცოდეთ შემდეგი: ქვედა ყბა (სურ. 9₁₂) მოძრავია და თავისი აწვე-დაწვევით ავიწროებს ან აფარაოებს პირის ღრუს; კბილების ორი რიგი—ზედა (სურ. 9₈ და სურ. 11) და ქვედა (სურ. 9₁₁ და სურ. 12) წარმოადგენს პირის ღრუს უძრავ საზღვარს. თითოეულ რიგშია: 4 საქრელი, 2 საქბეჩი, 4 მცირე ძირითადი და 6 ძირითადი. წარმოთქმაში მეტი მნიშვნელობა აქვს ზედა რიგის კბილებს.

კბილები ჩამჯდარია ბუდეებში, რომლებსაც ექიმები ნუნებს ანუ ალვეოლებს ეძახიან (ფონეტიკაში ნუნებს ანუ ალვეოლებს ეძახით ზედა კბილების ზემოთ გამოზურცულ ადგილებს, იხ. სურ. 9₄); ტუჩები ანუ ბაგეები (ზედა—9₁, ქვედა—9₁₀) წარმოადგენენ პირის ღრუს წინა მოძრავ საზღვარს; ისინი მოქმედებენ ერთმანეთისა და კბილების მიმართ, მეტადრე—ქვედა ტუჩი ზედა კბილების მიმართ; სასა გამყოფელია პირის ღრუსი ცხვირის ღრუსაგან. ვასხვავებთ წინა სასას უკანა სასისაგან: წინა სასა, რომელიც იწყება ნუნებიდან, მაგარია (იხ. სურ. 9₅); უკანა სასა, რომელიც იწყება მაგარი სასის გასაყარზე—ბოლო კბილების ხაზზე—და თავდება ნაქით (სურ. 9₇ და 11₈), რბილია (9₆); რბილ სასას ჰქვია აგრეთვე სასის ფარდა; რბილი სასა მოძრავია, ხოლო მაგარი სასა—უძრავი. რბილი სასა აწესრიგებს ჰაერნაკადის მიმართულებას. მას შეუძლია აიწიოს და მიებჯინოს ხახის კედელს; ამით იგი გზას უკრავს ჰაერნაკადს ცხვირის ღრუსაკენ; მას შეუძლია მოდუნებულიად დაეშვას; ამით იგი გზას აძლევს ჰაერნაკადს ცხვირის ღრუში გასასვლელად.

პირის ღრუში ყველაზე მოძრავი ორგანოა ენა (სურ. 9₁₂). ამიტომ სამეტყველო წარმოქმნაში მას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. იგი მონაწილეობს თითქმის ყველა სამეტყველო ბგერის წარმოებაში. ენა წარმოადგენს მოძრავალ ორგანო მძლავრ კუნთოვან ორგანოს, რომელიც მოკუმულ პირში თითქმის მთლიანად ავსებს პირის ღრუს. ენის წინა ნაწილი უფრო მოძრავია, ვიდრე ენის უკანა ნაწილი, რომელიც მიმაგრებულია ქვედა ყბისა და ენისქვეშა (9₁₄) ძვლებზე. ამგვარად, ენის მეტად მოძრავი ნაწილი (წინაენა) ძვეს მაგარი (უძრავი) სასის პირდაპირ, ხოლო ენის ნაკლებ მოძრავი ნაწილი (უკანაენა) ძვეს რბილი (მოძრავი) სასის პირდაპირ.

ფონეტიკაში ენას ყოფენ შემდეგ ნაწილებად: 1) ენის წვეტი (წინაენის წინაკიდე)—იმის მიუხედავად, წაწვეტილია თუ

სურ. 8. სახმო სიმების უმთავრესი მდგომარეობანი (სქემატურად).

A—ჩვეულებრივი წყნარი სუნთქვისას.

B—ღრმა სუნთქვისას.

C—ჩურჩულისას.

D—სიმების სახმო მდგომარეობა ან მათი დაკტილობა.

1—ფარისებრი ხრტილი;

2—მარჯვენა სახმო სივი;

3—ბეჭდისებრი ხრტილი.

არა იგი საწარმოთქმო მოძრაობის დროს. როდესაც ენის წვეტი აწეულა კბილების, ნუნებისა ან სასისაკენ, მაშინ დაინახება ენის ქვედა ზედაპირი; 2) ენის ტანი, რომლის ზედა ზედაპირს ეძახიან ენის ზურგს; ენის ზურგზე აღინიშნება: წინა, შუა და უკანა ნაწილები ენის ზურგისა ანუ წინაენა, შუაენა და უკანაენა; 3) ენის ძირი, რომელიც მოქმედებს უმთავრესად ხახის კედლის მიმართ; 4) ენის გვერდითი კიდეები, რომლებიც მოქმედებენ კბილების რიგების მიმართ—ეხებიან, უახლოვდებიან ან შორდებიან მათ.

პირის ღრუს იმიტომ აქვს განსაკუთრებული მნიშვნელობა. ბგერათწარმოთქმაში, რომ 1) მასში მდებარეობს ძლიერ მოძრავი ორგანოები და 2) თვითონ პირის ღრუს შეუძლია მრავალგვარად იცვალოს თავისი მოყვანილობა. პირველის გამო მასში მრავალგვარი ჩქამი შეიძლება წარმოიქმნეს მრავალ თანხმოვანთა საწარმოებლად, ხოლო მეორის გამო პირის ღრუ წარმოადგენს მრავალი ტემბრის წარმომქმნელ წყაროს, რაზედაც ემყარება ხმოვანთა ურთიერთგანსხვავება.

2) მეორე ღრუ, რომელსაც აქვს ერთგვარი მნიშვნელობა ბგერათწარმოთქმისათვის, არის ხახა ანუ ხახის ღრუ (იხ. სურ. 10 II). ის იწყება უკანიდან ხორხის ღრუს (922) ზემოთ და გაერთიანებულია ზემოთ პირის ღრუსთან ხახის პირით (923), ხოლო ცხვირის ღრუსთან (სურ. 924)—ცხვირ-ხახით. ხახა წარმოადგენს ღრუს, სადაც ერთმანეთს ხედებიან სუნთქვისა და საკმლის ულაპვის გზები. მაშასადამე, იგი ერთი მხრით წარმოადგენს საყლაპავი მილის (920) ნაწილს, ხოლო მეორე მხრით გადადის პირისა და ცხვირის ღრუებში. ხახის შუა ნაწილი მოსაზღვრულია წინიდან. ენისძირის ზედაპირით, ხოლო უკანიდან—ხახის კედლით. აღსანიშნავია ორი რკალი, რომლებიც კარგად ჩანს სარკეში: წინაა სასაენის რკალი (925), ხოლო უკანა—სასა-ხახის რკალი (926). ხახის ღრუს ზედა ნაწილია: ცხვირ-ხახის ღრუ (სურ. 924). ცხვირ-ხახის ღრუ უერთდება ცხვირის ღრუს ორი ხვრელით, რომლებსაც ქოანები ეწოდება.

3) მესამე მეტად მნიშვნელოვანი ღრუა ცხვირის ღრუ: იგი ძვეს პირის ღრუს თავზე (10 III) და გაყოფილია მისგან მაგარი სასის ძვლით; უერთდება ხახის ღრუს, როგორც ითქვა, ცხვირ-ხახით. ცხვირის ღრუ გაყოფილია შუაზე ცხვირის ძვიდით. ცხვირის ხვრელებს ეძახიან ნესტოებს (წინიდან) და ქოანებს (უკან).

ხორხის ზემოთ მდებარე აქ აღწერილი ღრუები ცნობილია. საერთო სახელწოდებით—„ხესადგამი მილი“ (სურ. 10-ზე მოცემულია ხესადგამი მილის შვეული ქრილის მოდელი).

§ 18. აქტიური და პასიური საწარმოთქმო ორგანოები და მათი ფუნქციები. საჭიროა ვიცოდეთ, თუ რომელია აქტიური საწარმოთქმო ორგანო და რომელია პასიური.

აქტიურია ის საწარმოთქმო ორგანოები, რომლებიც ასრულებენ ბგერათწარმოთქმაში მთავარ როლს: ისინი მოძრავნი არიან და მოქმედებენ სხვა ორგანოების მიმართ, რომელნიც, თავის მხრივ, ასრულებენ მხოლოდ დამხმარე როლს; ეს უკანასკნელები პასიური საწარმოთქმო ორგანოებია.

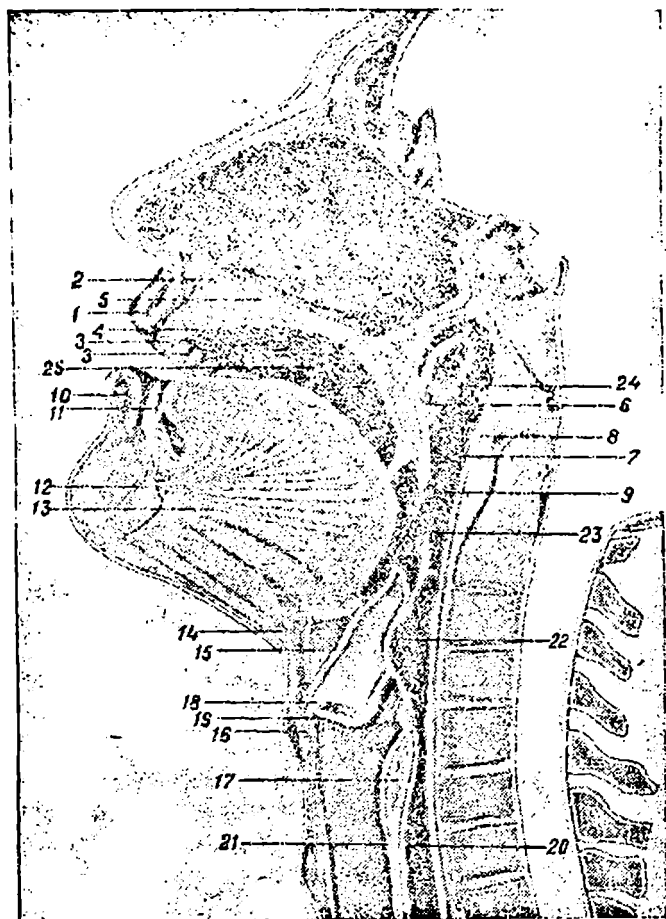
აქტიური ორგანოებია: სახმო სიმები, ქვედა ყბა, ენა (ყველა თავისი ნაწილით: ენის წვეტი, წინა, შუა და უკანანა, ენისძირი), რბილი სასა ნაქითურთ, ხახის კედელი და ტუჩები. პასიური ორგანოებია: კბილები, ნუნები და მაგარი სასა. ზოგჯერ აქტიური ორგანო ასრულებს პასიურის როლს: ასეთია, მაგალითად, რბილი სასა გ—ქ—კ-ს წარმოთქმისას. ზოგჯერ რომელიმე ბგერის წარმოებაში მონაწილეობს ორი აქტიური ორგანო: ასეთია, მაგალითად, ზედა და ქვედა ტუჩები გ—ფ—კ-ს წარმოთქმისას.

ზემოაღწერილი საწარმოთქმო ორგანოების სათანადო მოქმედების შედეგია წარმოთქმის ელემენტების (ე. ი. სამეტყველო ბგერების, მათ შეერთებათა, მახვილისა და ინტონაციის) წარმოქმნა. იმის გასათვალისწინებლად, თუ მოქმედების რა შესაძლებლობები აქვს თითოეულ აღწერილ ორგანოს, საჭიროა გავეცნოთ ა) არტიკულაციასა და ორგანოთა ინდიფერენტულ მდგომარეობას, ბ) რესპირაციასა და ფონაციას, გ) ბგერათწარმოების სამ მომენტს, დ) საწარმოთქმო დაბრკოლებათა ადგილსა და რაგვარობას და ე) საარტიკულაციო ბაზისს.

§ 19. არტიკულაცია და ინდიფერენტული მდგომარეობა. წარმოთქმის დროს საწარმოთქმო ორგანოს თითოეული მოძრაობა ან მდგომარეობა არის არტიკულაცია. თითოეულ სამეტყველო ბგერას და მის ყოველგვარ სახესხვაობას აქვს თავისი საკუთარი არტიკულაცია, ე. ი. თავისი საკუთარი მოძრაობა ან მდგომარეობა ამა თუ იმ ბგერას აღვიქვამთ მხოლოდ მაშინ, როცა მის არტიკულაციას ერთვის ჰაერნაკადის სათანადო დინება.

არტიკულაციის ამოსავლად ითვლება სამეტყველო ორგანოების ინდიფერენტული მდგომარეობა. ეს ის მდგომარეობაა, რომელშიც ორგანოები იმყოფება საწარმოთქმოდ ამოქმედებამდე. ამ მდგომარეობის დამახასიათებელია წყნარი სუნთქვა: შევისუნთქავთ და ამოვისუნთქავთ ცხვირით—პირმოკუმული (ზოგს ჩვეულება აქვს პირი ღია ჰქონდეს წყნარი სუნთქვის დროსაც და, მასასადამე, სუნთქავდეს ცხვირითაც და პირითაც ერთდროულად).

ცალკეული ორგანოები ინდიფერენტულ მდგომარეობაში შემდეგნაირად არიან მოწყობილი: 1) ხორხი თავახდილია, ე. ი. ხორხსარქველი ვერტიკალურადაა; 2) ყია ღიაა, ე. ი. სახმო სიმები დაშორებულია.

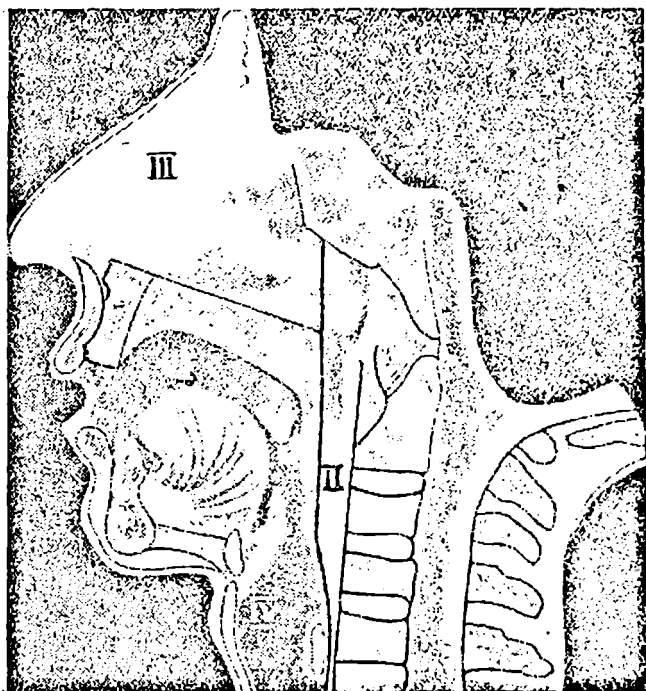
სურ. 9. ზესადგამი მილის შვეული ტრილი

1. ზედა ტური. 2. ზედა ყბა. 3. ზედა კბილები. 4. ზედა კბილების ნუნები. 5. მაგარი სასა.
6. რბილი სასა. 7. ნაქი. 8. სასის წინა (ანუ სასა-ენის) რკალი. 9. სასის უკანა (ანუ სასა-ხაზის) რკალი. 10. ქვედა ტური. 11. ქვედა კბილები. 12. ქვედა ყბა. 13. ენა.
14. ენისქვეშა ბუბი. 15. ზორხსარქველი. 16. ფარისებრი ხრტილი. 17. ზეგლისებრი ხრტილი.
18. ცრუ სიმები. 19. სახმო სიმები. 20. საუღაპაეი მილი. 21. სასუნთქი მილი. 22. ზორხის ღრუ. 23. ხაზის პირი. 24. ცხვირ-ხაზის ღრუ. 25. პირის ღრუ.

რებულია ერთმანეთს, როგორც ნაჩვენებია სურ. 8 A-ზე, და ჰაერი უჩქამოდ ამოედინება სასუნთქიდან; 3) რბილი სასა ჩამოშვებულია, და, მაშასადამე, ჰაერი შეისუნთქება და ამოისუნთქება ცხვირის გზით, თუ პირი მოკუმულია; 4) ენა ძვეს უძრავად ქვედა კბილებთან და ეხება ზედა კბილების რიგსაც, თუ პირი მოკუმულია.

საპიროა ვიცოდეთ, რომ რომელიმე ორი ენა (მაგ. ქართული და რუსული) ან ორი დიალექტი (მაგ., ხევსურული და გურული) განსხვავებულია მეტ-ნაკლებად ერთმანეთისაგან სამეტყველო ორგანოების ინდიფერენტული მდგომარეობით, რამდენადაც ეს მდგომარეობა უშუალოდ წინ უძღვის წარმოთქმას (იხ. ქვემოთ საარტიკულაციო ბაზისი, § 42).

§ 20. რესპირაცია და ფონაცია. ჩვეულებრივი წყნარი სუნთქვა ანუ რესპირაცია შეიცავს ორ თითქმის თანასწორი ხან-

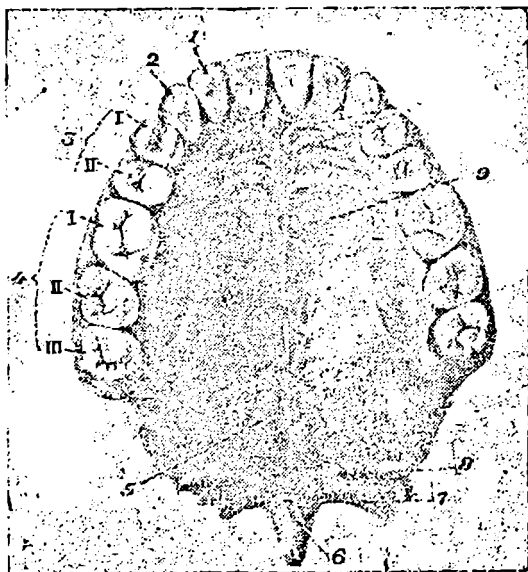
სურ. 10. ზესადგამი მილის შვეული კრილის მოდელი.

I—პირის ღრუ; II—ხახის ღრუ; III— ცხვირის ღრუ.

გრძლიობის მოძრაობას—შესუნთქვას (ინსპირაციას) და ამოსუნთქვას (ექსპირაციას); ამოსუნთქვა ოდნავ უფრო ხანგრძლივია შესუნთქვაზე.

რესპირაციისაგან განსხვავებულია სამეტყველო სუნთქვა ანუ ფონაცია.¹

სპეციალურ ფონეტიკურ ლიტერატურაში ტერმინი „ფონაცია“ იხმარება წარმოთქმის მნიშვნელობით. ამ მნიშვნელობით ჩვენ მას არ ვხმარობთ. ფონაციას, როგორც სუნთქვას, აქვს იგივე ორი მომენტი—ინსპირაცია და ექსპირაცია. მაგრამ ფონაცია, როგორც სამეტყველო სუნთქვა, განსხვავდება რესპირაციისაგან, როგორც ჩვეულებრივი წყნარი სუნთქვისაგან, შემდეგით: 1) რესპირაცია ავტომატურია (უნებური), ფონაცია—ნებისმიერი, 2) რესპირაციაში შესუნთქვის ხანგრძლიობა თითქმის უდრის ამოსუნთქვისას (იხ. ზემოთ), ხოლო ფონაციაში შესუნთქვა გაცილებით ნაკლებ ხანგრძლივია ამოსუნთქვაზე. ფონაციაში შესუნთქვა ხდება სწრაფად.

სურ. 11. სასა ზედა კბილების რიგი: 1—საკრებელი (შუა და გვერდითი); 2—საკბერი (ანუ ეპი); 3—მცირე კბილადები; 4—ძირითადები; 5—რბილი სასა; 6—ნაქი; 7—სასა-ხახის კალი; 8—სასა-ენის კალი; 9—მაგარი სასა.

ერთბაზად, ხოლო ამოსუნთქვა—დაყოვნებით, თანდათანობით; ეს იმიტომ, რომ ფილტვებში შესუნთქული ჰაერის მარაგი იხარჯება წარმოთქმის დროს თანდათანობით, მოზოგვით; 3) რესპირაცია ხდება უმეტესად ცხვირით, ხოლო ფონაცია—უმეტესად პირით (იხ. ზემოთ).

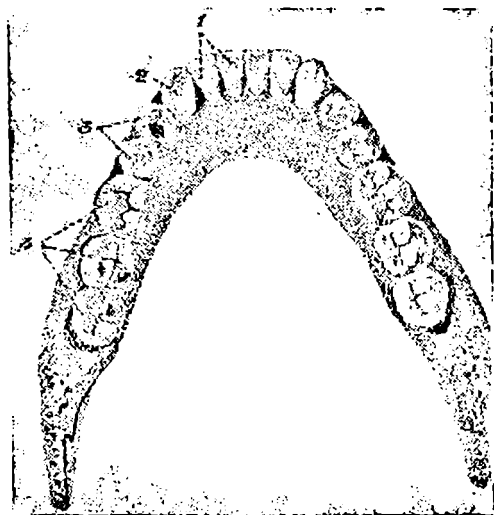
§ 21^ა ხამეტყველო ბგერის წარმოთქმის სამი მომენტი. ყოველი ცალკეული ფონემის წარმოთქმა შეიცავს სამ მომენტს: პირველ მომენტს ჰქვია ექსკურსია ანუ შემართვა; მეორეს—მწვერვალი ანუ დაყოვნება; მესამეს—რეკურსია ანუ დამართვა.)

ცალკეული ბგერის არტიკულაციის ეს სამი მომენტი წარმოიდგინება შემდეგნაირად: სამეტყველო ორგანოები გამოდიან ინდიფერენტული მდგომარეობიდან, რომელიც უშუალოდ წინ უძღვის არტიკულაციას; მოეწყობიან წარმოსათქმელი ბგერის საწარმოებლად და შეუდგებიან მისთვის მოქმედებას. ყველაფერი ეს ხდება ერთბაზად, წამის მეასედი ნაწილების განმავლობაში: ესაა სამეტყველო ბგერის წარმოთქმის პირველი მომენტი—ექსკურსია ანუ შემართვა.

მეორე მომენტში, რომელსაც ფონემის მწვერვალს ანუ დაყოვნებას ვეძახით, ორგანოები ასრულებენ წარმოსათქმელი ფონემისთვის საჭირო უმთავრეს მოძრაობას (ხშულისათვის განხშვას ანუ „სკდომას“). მესამე მომენტში ორგანოები უბრუნდებიან ინდიფერენტულ მდგომარეობას: ესაა რეკურსია, ანუ დამართვა.)

ამ სამ მომენტში ყველაზე ხანგრძლივია მეორე მომენტი. მისი შედარებითი ხანგრძლიობა შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ დაახლოებით შემდეგნაირად: თუ დავუშვებთ, რომ ერთი ფონემის წარმოსათქმელად საჭიროა წამის 5/60, მაშინ შემართვის ხანგრძლიობა იქნება წამის 1/60, დაყოვნებისა—წამის 3/60 და დამართვისა—წამის 1/60. წარმოთქმის სამი მომენტი აქვს ყოველ ცალკეულ ფონემას—როგორც ხმოვანს, ისე თანხმოვანს. ფონეტიკაში იხმარება აგრეთვე ტერმინები: იმპლოზია (ფრანგული implosion 'ჩაფუტება'), ოკლუზია (ფრ. occlusion 'ჩაქეტვა') და ექსპლოზია (ფრ. explosion 'სკდომა'). ამ ტერმინებით აღინიშნება იგივე სამი მომენტი შესაბამისად, თუ ლაპარაკია განცალკევებული ხშული თანხმოვნის წარმოთქმის მომენტებზე (ე. ი. იმპლოზია ცალკეული ხშულისა იგივეა, რაც მისი ექსკურსია; ოკლუზია იგივეა, რაც მწვერვალი, ექსპლოზია იგივეა, რაც რეკურსია); მაგრამ როცა ლაპარაკია არა განცალკევებულ ფონემაზე, არამედ ფონემაზე სიტყვაში, მაშინ ტერმინებს „იმპლოზია“, „ექსპლოზია“ ხმარობენ სხვაგვარი ნიშნებით, სახელდობრ: იმპლოზია ნიშნავენ „დაბკრვას“ (მისი

ნიშანია >), ექსპლოზია—გაღებას“ (მისი ნიშანია <). წინა ფონემის გაღებულობა თუ დახურულობა დამოკიდებულია მომდევნო ფონემის გაღება-დახურვაზე. მაგ., სიტყვაში რ გ ა ვ ს ფონემების იმპლოზიურ ექსპლოზიურობა ასე წარმოგვიდგება: რ დაიხურება, რადგან მომდევნო გ უფრო დახურულია; ბ გაიღება, ა დაიხურება, ს დაიხურება (სიტყვის ბოლოში ყოველი ფონემა, ჩვეულებრივ, იმპლოზიურია).

სურ. 12. ქვედა კბილების რიგი:
1—საჭრელები; 2—საკბეჩი (ანუ უჭი); 3—მცირე ძირითადები; 4—ძირითადები.

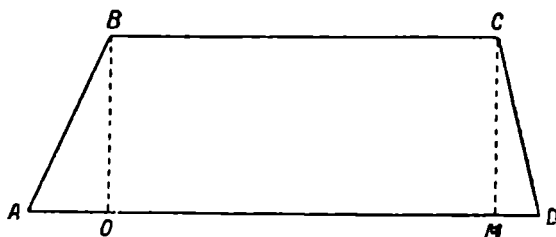
თვალსაჩინოებისათვის ფონემის წარმოქმნის სამი მომენტი შეგვიძლია სქემატურად ასე წარმოვიდგინოთ (იხ. სურ. 13): AB არის შემართვა, BC—დაუოვნება, CD—დამართვა. მათი შეფარდებითი ხანგრძლიობა ჩანს AD ხაზზე: AO არის შემართვის ხანგრძლიობა ($1/60$ წ.), OM—დაუოვნებისა ($3/60$ წ.) და MD—დამართვისა ($1/60$ წ.).

მაგრამ ეს სქემაც არ იძლევა სრულ წარმოდგენას სამი მომენტის შესახებ, რადგანაც

ამ სქემით იგულისხმება ცალკე წარმოქმნილი ფონემა. სინამდვილეში ჩვეულებრივია ფონემა კომპლექსში, ე. ი. როცა ფონემას წინაც უძღვის და შემდეგაც მისდევს რომელიმე სხვა ბგერა. ასეთ შემთხვევაში არ გვაქვს სქემისებური არც შემართვა და არც დამართვა.

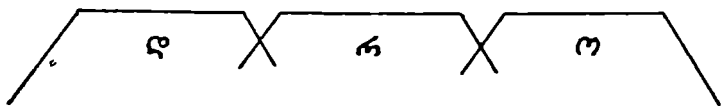
მაგ., სიტყვაში დრო დ-ს შემართვა იწყება ინდიფერენტული მდგომარეობიდან და ამიტომ ეს შემართვა ნორმალურია; მაგრამ რ-ს შემართვა იწყება არა ინდიფერენტული მდგომარეობიდან, არამედ დ-ს ჯერ დაუმთავრებელი დამართვიდან: მომდევნო რ-ს შემართვამ არ დაასრულებინა დ-ს დამართვა; თავის მხრივ, არც რ-ს შემართვაა სრული; არაა სრული არც დამართვა რ-სი, რადგანაც მომდევნო ო-ს შემართვამ არ დაასრულებინა რ-ს დამართვა. არც

მ-ს აქვს სრული შემართვა, რადგანაც იგი არ იწყება ინდიფერენტული მდგომარეობიდან; მას აქვს სრული მხოლოდ დამართვა.

სურ. 13.

სიტყვა ღრმ-ს წარმოთქმაში მომენტების თანამიმდევრობა ჩანს შემდეგი სქემიდან (სურ. 14).

სურ. 14.

ამ სქემიდან ჩანს შემართვა-დამართვის ურთიერთობა უშუალო მეზობლობაში მყოფ ფონემათა: მომდევნოს შემართვა ხვდება და ერთვის წინას დამართვას; აქედან გამომდინარეობს ერთი ფონემის გავლენა მეორეზე, მეზობელ ფონემათა ურთიერთგავლენა; მომდევნოსი წინაზე და წინასი მომდევნოზე, რასაც უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ბგერათცვლილებისათვის.

§ 22. საწარმოთქმო დაბრკოლებათა აღგილი და რაგვარობა. სამეტყველო ბგერის წარმოებაში დიდ როლს ასრულებს დაბრკოლება, რომელსაც უქმნიან საწარმოთქმო ორგანოები ჰაერნაკადს ზესადგამ მილში.

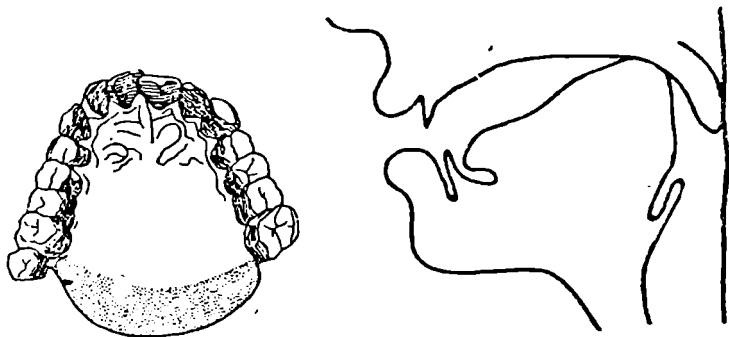
ჰაერნაკადის დაბრკოლება ხდება ზესადგამი მილის სხვადასხვა ადგილას და სხვადასხვაგვარად.

ამიტომ განასხვავებენ სამეტყველო ბგერების წარმოების ადგილსა და წარმოების რაგვარობას.

ფონემის წარმოების ადგილს ეწოდება სახელი იმ ორგანოსი (ან ორგანოს იმ ნაწილისა), რომელიც მონაწილეობს ამ ფონემის საწარმოთქმო დაბრკოლების შექმნაში. მაგ., ბაგისმიერი იგი, როცა მონაწილეობენ ტუჩები; წინაენისმიერი იგი, როცა მონაწილეობს ენის წინა ნაწილი. ფონემის წარმოების რაგვა-

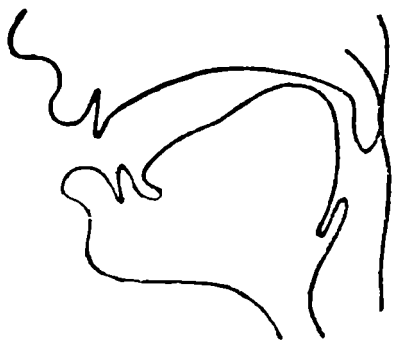
რობას აღნიშნავენ იმის მიხედვით, თუ რა სახის დაბრკოლებას ქმნის ორგანო ან მისი ნაწილი სხვა ორგანოს დახმარებით. მაგ., ნაპრალოვანია იგი, როცა ორგანოები ქმნიან ნაპრალს; ხშულია, როცა ორგანოები კეტავენ ჰაერნაკადის გამოსაველ გზას.

§ 23. დაბრკოლებათა ადგილები. თუ ჰაერნაკადს დაბრკოლებას შევეუქმნით, მაგ., იმ ადგილას, სადაც უკანაენა ებჯინება რბილ სასას (იხ. სურ. 15), და თუ ეს დაბრკოლება იქნება დაკე-

სურ. 15.—ბ—ჟ—კ.

ტილობის ანუ დახშულობის სახისა, როგორც სურათზეა ნაჩვენები, მაშინ წარმოიქმნება ერთ-ერთი ამათვანი: ბ—ჟ—კ, ე. ო. უკანაენისმიერი; თუ იმავე ადგილას დაბრკოლებას მივცემთ არა დაკეტილობის (დახშულობის) სახეს, არამედ ნაპრალისას (იხ. სურ. 16),

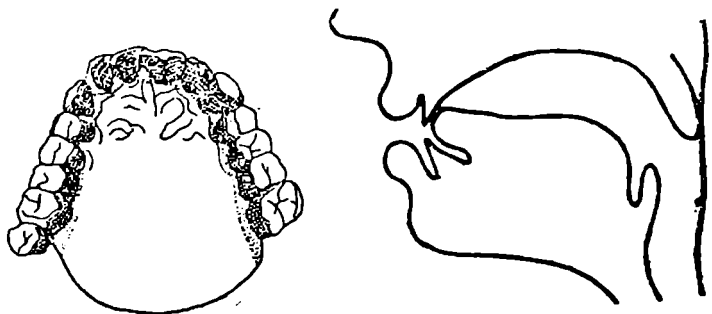
სურ. 16. ლ—ხ.

მაშინ იმავე ადგილას წარმოიქმნება განსხვავებული ფონემა, სახელდობრ, ერთ-ერთი ამ ნაპრალოვანთაგანი: ლ—ხ.

თუ ჰაერნაკადს დაბრკოლება დახვედბა სხვა ადგილას, მაგ., იქ, სადაც წინაენა ებჯინება ზედა კბილებს (იხ. სურ. 17), და თუ ეს დაბრკოლება იქნება დაკეტილობის (დახშულობის) სახისა, როგორც სურათზეა ნაჩვენები, მაშინ წარმოიქმნება სრულიად სხვა ფონემა, ვიდრე წინა შემთხვევებში, სახელდობრ,

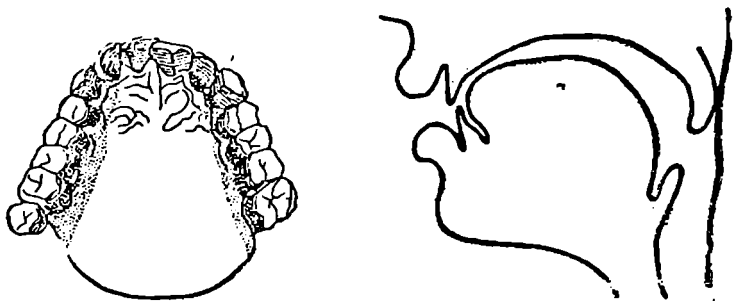
ერთ-ერთი ენა-კბილისმიერი ხშული: დ—თ—ტ; ხოლო ამავე ადგილას ნაპრალის შემთხვევაში (იხ. სურ. 18) წარმოიქმნება სხვა ფონემა, სახელდობრ, ერთ-ერთი ენა-კბილის ნაპრალოვანი: ზ—ს.

მაშასადამე, ბგერები (აქ თანხმოვნები) განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ჯგუფ-ჯგუფად — დაბრკოლების ადგილითა და რაგვარობით. მაგ., ჯგუფი ბ—ფ—კ (იხ. სურ. 19) განსხვავდება დ—თ—ტ ჯგუფისაგან (იხ. სურ. 17) დაბრკოლების ადგი-

სურ. 17. დ—თ—ტ.

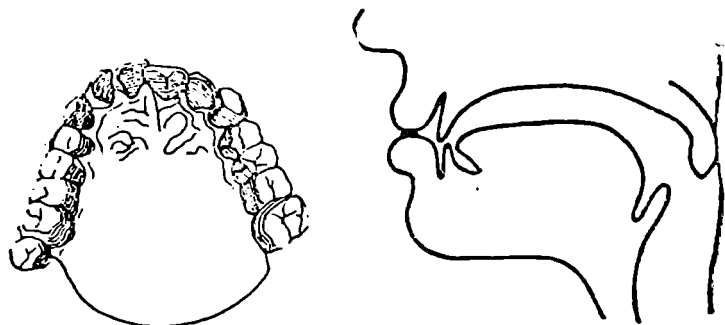
ლით, ხოლო ჯგუფი ბ—ჟ—კ (სურ. 15) განსხვავდება დ—ც-საგან (იხ. სურ. 16) დაბრკოლების რაგვარობით; ჯგუფი ბ—ჟ—კ განსხვავდება ზ-ს ჯგუფისაგან როგორც ადგილით, ისე რაგვარობით და ა. შ.

სურ. 18. ზ—ს.

ბგერათსაწარმოებელი ადგილი ზესადგამ მილში ბევრია, მაგრამ არც ერთ ცალკეულ ენაში არაა გამოყენებული ყველა: თითოეული ენა იყენებს მხოლოდ რამდენიმე განსაზღვრულ ადგილს

დავასახელებთ მათგან უმთავრესებს. გამოსავალია, რასაკვირველია, ქართულ ბგერათა წარმოების ადგილები.

სურ. 19. ბ—ფ—პ.

ნიმუშები მოყვანილია უმთავრესად თანხმოვნებზე. ორგანოებში პირველად დასახელებულია აქტიური ორგანო.

სურ. 20 ა—ქ.

§ 24. ტუჩები—ერთმანეთის მიმართ (იხ. სურ. 19): წარმოითქმება წყვილბაგისმიერი ანუ ბილაბიალური თანხმოვნები: ბ—ფ—პ (ლათ. *labium* 'ტუჩი', *labialis* 'ტუჩებისმიერი').

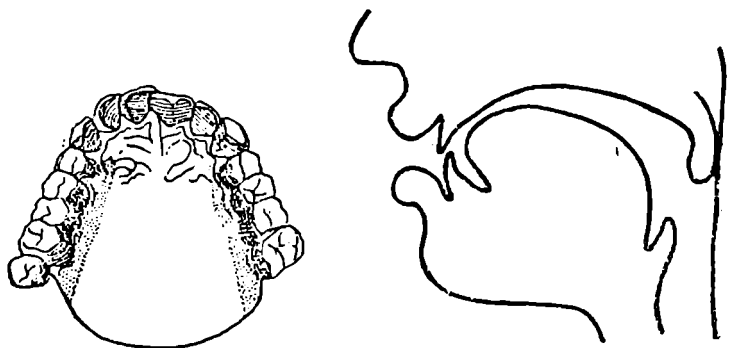
ქვედა ტუჩი — ზედა კბილების მიმართ (სურ. 20): წარმოითქმება ბაგე-კბილისმიერი ანუ ლაბიო-დენტალური, მაგ., ვ—ძ (ლათ. *dent-* 'კბილი', *dentalis* 'კბილისმიერი').

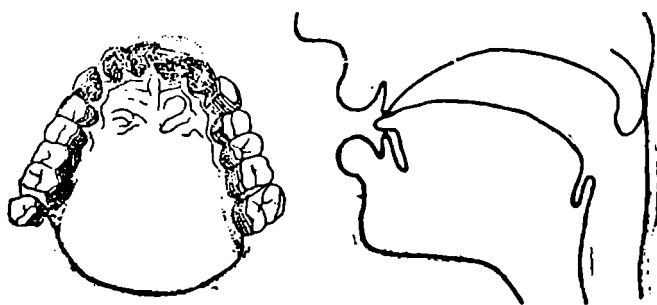
სურ. 21. ძ—ტ.

§ 25. წინაენა (ანუ ენის ზურგის წინა ნაწილი)—
 კბილების მიმართ (იხ. სურ. 17): წარმოითქმება წინაენის-
 მიერი (ანუ დორსალური— ლათ. *dorsum* 'ზურგი', *dorsalis*
 'ზურგისა') დ—თ—ტ, რომელთაც ედახიან აგრეთვე კბილისმი-
 ერს ანუ დენტალურს; ამავე ადგილას იწარმოება აგრეთვე
 ზ—ს (იხ. სურ. 18), თუ ნაპრაღია (და არა ხშვა, როგორც
 დ—თ—ტ-სთვის).

§ 26. ენისწვერი—ნუნების მიმართ: წარმოითქმება უ—ზ,
 თუ ნაპრაღია, როგორც ჩანს სურ. 22-ზე. (ან წარმოითქმება ინგლ.
 f—t, თუ ხშვაა, როგორც ჩანს სურ. 21-ზე). ამათ (ენისწვერისმიე-
 რებს) ედახიან აპიკალურ (ლათ. *apic-* 'წვეტი', *apicalis* 'წვეტი-
 სებრი') თანხმოვანს—ენის ფორმის მიხედვით; ხოლო ნუნის-
 მიერს ანუ ალვეოლარულს (ლათ. *alveoli* 'ალვეოლები',
alveolaris 'ალვეოლარული')—პასიური ორგანოს მიხედვით.

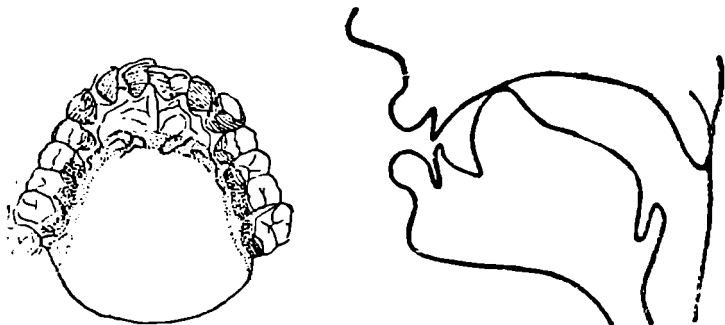
სურ. 22 უ—ზ.

სურ. 23. ბ—შ.

ენისწვერი ზედა კბილების მიმართ აწარმოებს გასწვრივს ნაპარალს, ან ენის წვერი ძვეს კბილებს შუა (იხ. სურ. 23); ორივე შემთხვევაში წარმოითქმის ინგლისური ე. წ. ინტერდენტალური ანუ კბილთა შუა თანხმოვანი თხ ბუღერი. მაგ. სიტყვაში breathe 'სუნთქვა' (ზმნა)—წარმოითქმის bri: ზ; th ყრუ, მაგ. breath 'სუნთქვა' (არსებ. სახელი)—წარმოითქმის bre: ზ.

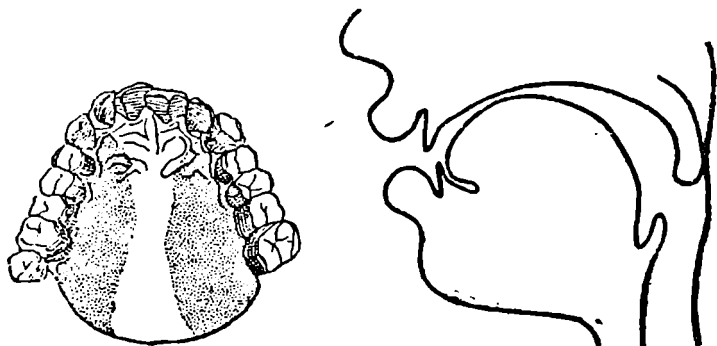
ენისწვერი გადაღუნულია ზემოთკენ და მისი ტკედა მხარე ებჯინება მაგარი სასასი (იხ. სურ. 24): წარმოითქმება ე. წ. ცერებრალური (ლათ. cerchralis

სურ. 24. d—t

“ტვინისა”) ანუ კაკუმინალური (ლათ. cacuminalis ‘მწვერვალისა’) თანხმოვნები (ეს ბგერები ჰქონდა, მაგ., ძველ ინდურს; დღეს აქვს, მაგ., ბენგალურს).

§ 27. შუაენა (ენის ზურგის შუა ნაწილი)—მაგარი სასის მიმართ ნაპარალით (იხ. სურ. 25): წარმოითქმება შუაენისმიერი ანუ პალატალური თანხმოვანი (მასვე ეძახიან რბილს ანუ მაგარისასისმიერს); მაგ., გერმანული ყრუ ch (x) სიტყვაში ich და რუსულში მუღერი j, მაგ., პირველი ბგერა სიტყვაში jaml. (jama), და ქართ. ა.

სურ. 25. j—x.

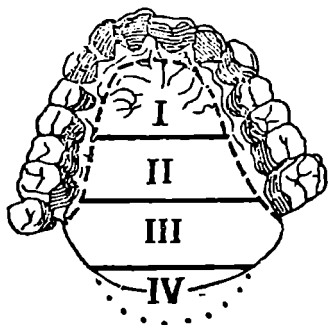
§ 28. უკანაენა—რბილი სასის მიმართ (სურ. 15): წარმოითქმება უკანაენისმიერი ანუ რბილისასისმიერი ხშულები ბ—ჟ—კ, რომელთაც ეძახიან აგრეთვე ველარულს (ლათ. velum. 'აფრა, ფარდა' სასისა); აქვე წარმოითქმება ზ—ლ (სურ. 16).

§ 29. რბილი ხახა ნაქითურთ—უკანაენის (ენის ზურგის უკანა ნაწილის) მიმართ: წარმოითქმება ე. წ. უვულარული (ლათ. uvula 'ნაქი') რ (იხმარება, მაგ., ფრანგულში, და ცნობილია „მოქცეული“ რ-ს სახელწოდებით (r grasse) (იხ. ქვემოთ § 37).

§ 30. ენისძირი—ხახის კედლის მიმართ: წარმოითქმება, მაგ., ქართ. ფარინგალური ჯ—ჯ (იხ. ქვემოთ § 84).

§ 31. სახმო სიმები—ერთმანეთის მიმართ ხშვასკდომით: წარმოითქმის „ყელისმიერი“, ანუ ლარინგალი (ბერძ. laryng- 'ყელი') ხშული, მაგ., მეგრ. ყ (ყუჯი) ან ნიშნით ცნობილი მაგარი შემართვა ხმოვნისა გერმანულში (მაგ. 'aber).

სახმო სიმები ერთმანეთის მიმართ ნაპრალით: წარმოითქმის ჰ-ს ტიპის ნაპრალოვანი ლარინგალები. (ხმოვანთა წარმოებაში აქ ჩამოთვლილ ორგანოთა მონაწილეობის შესახებ იხ. §§ 14—18).

სურ. 26.

სასის დაყოფა.

I—მაგარი სასის წინა ნაწილი; II—შუა ხახა; III—ჩბილი, სასის წინა ნაწილი; IV—რილი სასის უკანა ნაწილი. კბილების გასწვრივ პუნქტირი წარმოადგენს ალვოლებს ანუ ნუნებს. ჯედა პუნქტირიოთ შემოფარგლულია ჩბილი სასის ის ნაწილი, რომელსაც ვრ სწვდება ხელოვნური სასა.

სურ. 27.

ხელოვნური სასა

დაბრკოლების ადგილის საკვლევადა, ე. ი. იმის ზუსტად დასადგენად, თუ პირის ღრუს ზედა კედლის (კბილების, ნუნების და სასის) რომელ ადგილას ხდება დაბრკოლება ენის ზედაპირის მასთან შეხებით, ჩვენ ვიყენებთ ე. წ. ხელოვნურ სასას, ესაა თაქ-

ლი (3 მმ.) და მსუბუქი ლითონის ან სხვა მასალისაგან დამზადებული საკვლევი იარაღი, რომელიც წარმოადგენს პირის ზედა კედელზე მისადგმელ მოდელს გარკვეული პიროვნების სასისას. სასურველია, მოდელი იყოს შავი ფერისა, რადგანაც პირში შეტანის წინ იგი ოდნავ დაიფარება ხოლმე თეთრი ფხვნილით (ტალკით). წარმოთქმის დროს ენის ესა თუ ის ნაწილი (წარმოსათქმელი ბგერის შეათერისად) შეეხება ხელოვნური სასის გარკვეულ ადგილს და დასკვლებს მას.

წარმოთქმის შემდეგ ხელოვნური სასა გამოიღება პირიდან ფრთხილად და წინასწარ მომზადებულ შაბლონზე გადაიტანება ის ადგილები, სადაც შეეხო ენა. საორიენტაციოდ ხელოვნურ სასაზე (და შაბლონზე) აკეთებენ ნახვრეტებს (იხ. სურ. 26, 27).

ამგვარაჲ მიიღება პ ა ლ ა ტ ო გ რ ა მ ა, რომელიც თან ახლავს თითქმის ყველა სქემას მარცხნივ (იხ. სურ. 15, 17, 19, 21—25).

§ 32. დაბრკოლებათა რაგვარობანი. დაბრკოლებათა სახეების ანუ დაბრკოლებათა რაგვარობის რიცხვი უფრო ცოტაა, ვიდრე დაბკოლებათა განხილული ადგილები. მაგ., ქართულში ჩვენ ვარჩევთ დაბრკოლებათა ოთხ რაგვარობას: 1) ხშულობას, 2) ნაპრალოვნობას, 3) შერეულ რაგვარობას ანუ ხშულობა ნაპრალოვნობას და 4) ღიაობას.

§ 33. ხშულობა. საწარმოთქმო დაბრკოლების ერთი რაგვარობაა ხ შ უ ლ ო ბ ა. იგი წარმოადგენს ჰაერნაკადის ჩაკეტვას სარტიკულაციო (საწარმოთქმო) ორგანოებით. დამკეტ ორგანოთაგან ერთია, ჩვეულებრივ, ა ქ ტ ი უ რ ი, მეორე—პ ა ს ი უ რ ი (იხ. § 18).

ყოველ დახშვას, ჩვეულებრივ, მოსდევს მისი განხშვა, გაღება ანუ „სკდომა“. ხშვის შესაფერია სკდომაც: რაც უფრო მტკიცეა ხშვა, მით უფრო სწრაფი და ენერგიულია სკდომაც და, პირიქით, თუ ხშვა სუსტია და მოდუნებული, სკდომაც სუსტი იქნება: ზოგ ენაში ხშულები განსხვავებულია ერთმანეთისაგან ხშვა-სკდომის ენერგიულობით.

ხშვა-სკდომის შედეგად გვაქვს ხ შ უ ლ - მ ს კ დ ო მ ი თ ა ნ ხ მ ო ვ ნ ე ბ ი. ასეთია, მაგ., ქართულის ხუთი სრული ჯგუფი (1. ბ—ფ—ჰ, 2. ღ—თ—ტ, 3. ძ—ც—წ, 4. ჯ—ჩ—ჭ და 5. გ—ქ—კ) და მეექვსე დეფექტიანი ჯგუფი: ჯ—ჭ.

მეგრულში გვაქვს სახმო სინების ხშულ-მსკდომი თანხმოვანი (ჲ). რუსულში არის მხოლოდ ხშულ-მსკდომთა შემდეგი ჯგუფები: 1. ш—ш, 2. т—т, 3. —ш, 4. —ш, 5. г—к (მესამეს და მეოთხეს არა აქვს შესაფერი მეღერი).

„ხშულ-მსკდომის“ ნაცვლად ამბობენ მოკლედ „ხშულები“ ან „მსკდომები“.

დასახსომებელია, რომ 1) ყველა ჩამოთვლილი ხშულ-მსკდო-
ვის წარმოთქმისას რბილი სასა აწეულია ზემოთ და მიკრულია კე-
დელზე, რის გამოც ჰაერნაკადისათვის გზა ცხვირის ღრუსაკენ და-
კეტილია, და 2) ყველა ჩამოთვლილ ხშულ-მსკდომს ეძახიან მეყ-
სეულ თანხმოვნებს, რადგანაც მათი წარმოთქმა ხდება
ერთბაშად (მყის) და არა დაყოვნებით.

ჩამოთვლილი რაგვარობის ჯგუფებიდან გამოყოფენ ხოლმე
მესამეს (ძ—ც—წ) და მეოთხეს (ჯ—ჩ—ქ), როგორც არასუფთა
ხშულებს. მათ ეძახიან რთულ ხშულებს ანუ აფრიკატებს (მათ
მესახებ იხ. § 36).

§ 34. ნაპრალოვნობა. საწარმოთქმო დაბრკოლების მეორე
რაგვარობაა ნაპრალოვნობა. იგი წარმოადგენს სპარტიკულა-
ციო ორგანოების ერთმანეთთან ძლიერ მიახლოებას (მხოლოდ არა
მკიდროდ ერთმანეთთან მიტანას); ორგანოებს შუა რჩება სხვადა-
სხვა ფორმის კუჭრუტანა ანუ ნაპრალი, რომელი გზითაც ვა-
მოედინება არასრულად დაბრკოლებული ჰაერნაკადი.

ნაპრალი შეიძლება იყოს შედარებით ვიწრო ან ფართო, ლა-
რისებრ მომრგვალებული ან გასწვრივი., ამ რაგვარობით ნაწარ-
მოებ თანხმოვნებს ეძახიან სპირანტებს, ფრიკატივებს,
ქართულად—ნაპრალოვნებს.

ნაპრალოვნები შეგვიძლია წარმოვთქვათ როგორც ერთბაშად.
მეყსეულად, ისე დაყოვნებით, გაგრძელებით, რითაც ისინი არსე-
პითად განსხვავდებიან ხშულთაგან: ხშულები შესაძლებელია წარ-
მოითქვან მხოლოდ ერთბაშად, მეყსეულად (იხ. ზემოთ § 33). ნა-
პრალოვნებს ეძახიან მყოვარ თანხმოვნებს. ქართულში გვაქვს შემ-
დეგი ნაპრალოვანი ჯგუფები: 1. ვ—2. ზ—ს, 3. ქ—შ, 4. ლ—ხ
და 5.—ჰ (პირველს აკლია ყრუ მეტოლე, მეხუთეს—მელერი). რუ-
სულს აქვს ოთხი ჯგუფი: 1. в—ф, 2. з—с, 3. ж—ш, 4.—х (მე-
ოთხეს აკლია მელერი მეტოლე).

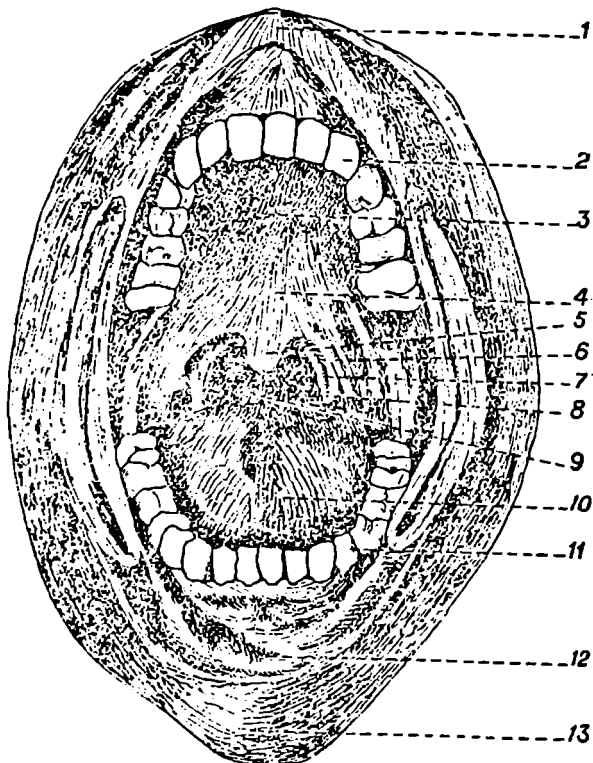
ყველა ამ ნაპრალოვნის წარმოთქმისას რბილი სასა ისევეა
აწეული, როგორც ზემოაღწერილი ხშულების წარმოთქმისას, ე. ი.
ცხვირის ღრუსაკენ გასავალი გზა გადაკეტილია.

§ 35. თანხმოვანთა შერეული რაგვარობა ანუ ხშულ-ნა-
პრალოვნობა. შერეული რაგვარობა (ანუ ხშულ-ნაპრალოვნობა)
შეიცავს ორ სხვადასხვა რაგვარობას (ხშვასა და ნაპრალოვნობას)
ერთი სამეტყველო ბგერის ფარგლებში. ასეთებია: ა) აფრიკატე-
ბი (ქართ. ძ—ც—წ, ჯ—ჩ—ქ), ბ) ვიბრანტი ანუ მთრთო-
ლი (რ, გ) ლატერალი ანუ გვერდითი (ლ) და ნაზა-
ლური ანუ ცხვირისეული თანხმოვნები (მ—ნ).

§ 36. აფრიკატები. აფრიკატები (ძ—ც—წ, ჯ—ჩ—ქ) იმიტონ შეგვიძლია ჩავთვალოთ შერეულებად ანუ ხშულ-ნაპრალოვნებად, რომ, საერთოდ მიღებული აზრით, თითოეული მათგანი შედგენილია ორი სხვადასხვა რაგვარობის თანხმოვნისაგან: ხშული+ნაპრალოვანი: ძ=ღ+ზ, ც=თ+ს, წ=ტ+ს, ჯ=ღ+ქ, ჩ=თ+შ, ქ=ტ+შ.

მიუხედავად იმისა, რომ აფრიკატის მეორე ნაწილი ნაპრალოვანია და, მაშასადამე, მკოვარი, იგი წარმოითქმის მეცხეულად. აფრიკატს ეძახიან რთულ თანხმოვანს.

§ 37. ვიბრანტები. ვიბრანტს ანუ მთრთოლს ვეძახით ჩვეულებრივ ისეთ თანხმოვანს (მაგ., ქართული რ), რომლის წარმოებით-

სურ. 28.

ფართოდ გაღებული პირის ღრუ (პირის კუთხეები შეკრილია):

- 1—ზედა ბუჩი; 2—ზედა კბილები; 3—მაგარი ხახა; 4—ჩიბი სასა; 5—ნაქი;
6—სასა-ნის რკალი; 7—სასა-ხახის რკალი; 8—სასის ნუშისებრი ვირკალი;
9—ხახის ღრუ; 10—ენა; 11—ქვედა კბილები; 12—ქვედა ბუჩი; 13—ნიკაბი.

სას ხდება დაქიმული ენისწვერის თრთოლა (ვიბრაცია) ნუნების მიმართ. საბოლოო ანგარიშში მივიღებთ შერეული რაგვარობის მყოფარ თანხმოვანს, რომლის გაგრძელება შეიძლება ისევე, როგორც ყოველი ნაპრალოვნისა. ამით ვიბრანტი უახლოვდება ნაპრალოვნას.

ენის წვერის სათრთოლო გაქანებათა (ე. ი. ვიბრაციათა) რიცხვი სხვადასხვაა იმის მიხედვით, თუ როგორი სიმტკიცის რ არის ამა თუ იმ ენაში და როგორ ბგერითს გარემოცვაში იგი.

საერთოდ, მისთვის ვიბრაციათა რიცხვი აღწევს წამში 20—35-მდე, მაგრამ რადგანაც ერთი წამის ხანგრძლიობა არ ესაქიროება რ-ს სიტყვაში, ამიტომ რ-ს მოუწევს 1—5-მდე, —იმის მიხედვით, სიტყვის თავშია იგი, ბოლოში, ხმოვნის წინ თუ ხმოვნის მიმყოლ და ა. შ.

ქართული რ ნუნის მიერია ანუ ალვეოლარული; მისი ვიბრაციათა რიცხვია არაუმეტეს 2—3-ისა. ამიტომ იგი საშუალო სიმტკიცისაა.

§ 38. ლატერალები. ლატერალი ანუ გვერდითი თანხმოვანია, მაგ., ქართული ლ, რომლის წარმოთქმისას წინაენა ებჯინება ზედაკბილებს, ეხება რა თავისი ქვედა კიდით ქვედა კბილებსაც; ჰაერნაკადი გამოედინება ენის გვერდებსა და ლოყების კედლებს შუა (ლათ. *latus, later-* 'გვერდი', *lateralis* 'გვერდითი'). მაშასადამე, ლ-ს წარმოებაში ხდება ხშვაც (წინაენისა ზედაკბილებთან) და კეთდება ნაპრალიც (ენის გვერდებსა და ლოყებს შუა). ამიტომ ვეძახით ლ-ს შერეული რაგვარობის თანხმოვანს. შესაძლებელია, ჰაერნაკადი გამოედინებოდეს მხოლოდ ცალი გვერდის გზით: ასე წარმოთქმულ ლ-ს ვეძახით უნილატერალს ანუ ცალგვერდითს. ჩვეულებრივი ლ ბილატერალია ანუ ორგვერდითი.

ქართული ლ ენაკბილის მიერია; უცხოურად მას დენტალურს ეძახიან. ენის ზურგი მისი წარმოებისას ბრტყლადაა.

ლატერალურ თანხმოვანს აქვს რამდენიმე სხვა სახეობაც.

თუ ოდნავ ზემოთკენ გადალუნული ენისწვერი ებჯინება ნუნებს და ენის ზურგი ჩაღრმავებულია, წარმოთქმის ნუნის მიერია ანუ ალვეოლარული ლ; ესაა გერმანულის l და აგრეთვე ინგლისურის მაგარი l, მაგ., ინგლ. სიტყვაში all 'ყველა'.

რუსულს აქვს ორი სხვადასხვა ლ: „მაგარი“ л და „რბილი“ л' (' სილბოს ნიშანია). პირველს ეძახიან ველარისებულს ანუ გაუქანაენისმიერებულს, ხოლო მეორეს—დარბილებულს ანუ პალატალიზებულს.

რუსული მაგარი μ -ს წარმოთქმისას წინაენა ებჯინება ზედა-
კბილებს (როგორც ქართული ლ-სათვის), ენის ზურგი ჩაზნექილია,
ზოლო უკანაენა ამოზნექილია რბილი სასისაკენ (ასეთი μ არის, მაგ.:
სიტყვებში: $\mu\gamma\kappa$, $\sigma\mu\lambda$, $\mu\alpha\mu$).

რუსული რბილი μ' -სათვის წინაენა ისევ ზედა კბილებთანაა
(როგორც μ -სათვის), მაგრამ ენის ზურგი აწეულია მაგარი სასისა-
კენ და ფართოდ ეხება მას (ასეთი μ' არის, მაგ., სიტყვებში: $\mu\lambda\mu\kappa$,
 $\sigma\mu\lambda\mu$, $\mu\alpha\mu\mu$).

ვიბრანტ ρ -სა და ლატერალურ ლ-ს შერჩათ ძველი სახელ-
წოდება „ლიკვიდები“ ანუ „მდინარნი“ (ლათ. liquidus ‘მდინარი’).
ეძახიან მათ აგრეთვე „ნარნარა“ თანხმოვნებს, რომელთა რიცხვში
ხშირად გულისხმობენ ნაზალურ ანუ ცხვირისეულ თანხმოვნებ-
საც (მ—ნ-ს).

ლ—რ—მ—ნ-ს ეძახიან სონორულ თანხმოვანთა ჯგუფს (იხ.
ბგერათა სონორობა § 54).

§ 39. ნაზალები. შერეული რავგარობის თანხმოვნებია აგრეთ-
ვე ნაზალები ანუ ცხვირისეული მ—ნ: ისინი, ერთი მხრით,
ხშულებია: მ-სათვის ისეთივე ხშვა ხდება, როგორც გ-სათვის,
ზოლო ნ-სათვის ისეთივე, როგორც ლ-სათვის. მაგრამ ამავე დროს
მ—ნ-ს წარმოთქმისას რბილი სასა დაშვებულა, და, მაშასადამე,
ჰაერნაკადს ცხვირის ღრუსაკენ გზა ღია აქვს. ამიტომ ჰაერნაკადის
ნაწილი გადის ცხვირშიც და პირშიც (მხოლოდ ცხვირში, თუ პი-
რის გზა დაკეტილია).

მ—ნ მეტად უახლოვდებიან ნაპრავლოვნებს, რამდენადაც შე-
საძლებელია მათი გაგრძელება ცხვირის გზით.

მ—ნ, როგორც ცხვირისეული თანხმოვნები, უპირისპირდე-
ბიან ყველა სხვა არაცხვირისეულ ანუ „სუფთა“ ბგერას.

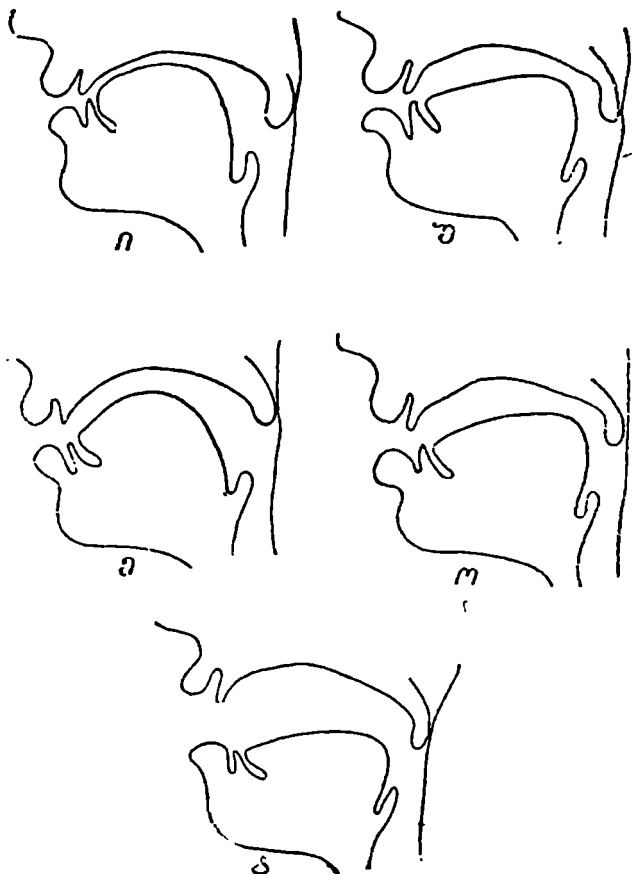
ამათ გარდა, აღსანიშნავია 1) შუაენისმიერი ნ და 2) უკანა-
ენისმიერი ნ:

პირველი განსხვავდება წინაენისმიერი (მაგ., ქართ.) ნ-საგან
მით, რომ ენის ზურგის შუა ნაწილი აიწევა და ებჯინება მაგარ
სასას. ეს ნ გვხვდება, მაგ., ფრანგულში და იწერება gn ასოებით,
მაგ., სიტყვაში *signe* ‘ნიშანი’.

მეორე (უკანაენისმიერი) ნ განსხვავდება წინაენისმიერი (მაგ.,
ქართ.) ნ-საგან მით, რომ ენის ზურგის უკანა ნაწილი ებჯინება
რბილ სასას, რომელიც ამავე დროს ჩამოშვებულა ჰაერნაკადის
ცხვირში გასაშვებად. ეს ნ გვხვდება, მაგ., გერმანულში და იწე-
რება ორი ასოთი— ng , მაგ., გერმ. *Zunge* ‘ენა’.

§ 40. ღიაობა. საწარმოთქმო დაბრკოლების მესამე რაგვარობაა ღიაობა, რომელიც წარმოადგენს საარტიკულაციო ორგანოებს შორის მეტ-ნაკლები მანძილის არსებობას—იმის გამო, რომ ისინი ერთმანეთს დაშორებულნი არიან მეტ-ნაკლებად. ღია ფონემებად ითვლება ხმოვნები და „ნახევარხმოვნები“ (ამ უკანასკნელებს მცირე ღიაობა აქვთ). ქართულში ხუთი ხმოვანია: ა ე ი ო უ; რუსულში—ექვსი: а э и о у ъ; „ნახევარხმოვნებია“: ქართულში ჯ, ჴ, რუსულში й.

ხმოვნები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან არა მხოლოდ ღიაობის სიდიდით, არამედ აგრეთვე მიხი მოყვანილობით, კონფიგურა-

სურ. 29. ხუთი ხმოვანი: ა უ ე ი ო

ციით; ე. წ. ნახევარხმოვნებიც განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან და ხმოვანთაგან აგრეთვე ღიაობის მოყვანილობითა და სიდიდით. თუ რა განსხვავებაა ქართულ ხმოვანთა შორის—როგორც ღიაობის სიდიდით, ისე მოყვანილობით,—კარგად ჩანს სურათ 29-ზე. ანალოგიური განსხვავებაა რუსულ ხმოვანთა შორის.

რაც შეეხება α და γ ნახევარხმოვნებს, ისინი წარმოადგენენ შესაფერი ხმოვნების დაეწროების შედეგს: α არის O -ს დაეწროების შედეგი, ხოლო γ — U -სი (ასევე რუს. ж არის H -ს დაეწროების შედეგი). ძლიერი დაეწროების გამო ისინი იქცევიან ნაპრალოვან თანხმოვნებად.

§ 41. დაბრკოლებათა ადგილისა და რაგვარობის აღმნიშვნელი ტერმინები. საწარმოთქმო დაბრკოლებათა ადგილისა და რაგვარობის განხილვის დასასრულს საჭიროა განვმარტოთ შემდეგი ტერმინები: 1. ჰომორგანულია და ჰეტერორგანულია, 2. ჰომოგენურია და ჰეტეროგენურია (ბერძნული „ჰომოს“ ნიშნავს ‘მსგავსი’, „ჰეტეროს“—‘განსხვავებული’, ‘სხვადასხვა’, „გენოს“—‘წარმოქმნა, წარმოშობა’).

1) ჰომორგანულია ერთმანეთის მიმართ ის ფონემები, რომლებიც ბრკოლებიან ერთსა და იმავე საარტიკულაციო ადგილას, ე. ი. იწარმოებიან ერთი და იმავე ორგანოს მონაწილეობით; მაგ., ერთმანეთის ჰომორგანულია ბ და ფ, ბ და კ, ფ და მ; ღ და ზ; ბ და ღ და ა. შ.

ჰეტერორგანულია ერთმანეთის მიმართ ის ფონემები, რომლებიც იწარმოებიან სხვადასხვა ადგილას, სხვადასხვა ორგანოებით; მაგ., ერთმანეთის ჰეტერორგანულია: ბ და ღ; ბ და ს და ა. შ.

2) ჰომოგენურია ერთმანეთისა ის ფონემები, რომლებიც იწარმოებიან ერთი და იმავე რაგვარობით; მაგ., ბ და C ; ბ და ბ; ზ და ღ.

ერთმანეთის მიმართ ჰეტეროგენურია ის ფონემები, რომლებიც იწარმოებიან სხვადასხვა რაგვარობით; მაგ.: ბ და C ; ბ და ზ, ბ და C , ღ და რ და ი. შ.

§ 42. ხაარტიკულაციო ბაზისი. ყოველ ცალკეულ ენას ახასიათებს მასში ხმარებულ ფონემათა თავისებური წარმოთქმა, რომლითაც ეს ენა განსხვავდება სხვა ენისაგან. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, რუსული ენის, მაგ., r განსხვავებულია ფიზიოლოგიურად და აკუსტიკურად როგორც ქართული ტ -ს, ისე ქართული თ -საგანაც; რუსული ნ , ჩ , რ განსხვავებულია ქართულის შესატყვის ბგერათაგან (ბ, დ, გ) და ა. შ.

ზოგიერთ ენას ახასიათებს იმ სამეტყველო ორგანოთა საწარმოთქმო მოქმედება, რომელნიც მეორე ენაში შეიძლება არ იყვნენ გამოყენებული საწარმოთქმოდ. მაგ., ქართულში არაა გამოყენებული ნორმალური მეტყველებისას ნაქი თავისებური რ-ს წარმოსაქნელად, ზოგიერთ სხვა ენაში-კი (მაგ., ფრანგულში, გერმანულში) ნაქი გამოყენებულია ამ ფუნქციით. ქართულში ენის ძირი გამოყენებულია სასის კედლის მიმართ სამოქმედოდ (მაგ., კ და ყ-ს საწარმოებლად); მრავალ სხვა ენაში—არა; ამის გამო ერთ ენას აქვს ისეთი ფონემები, რომლებიც სხვა ენას შეიძლება არ გააჩნდეს. ზოგ ენაში რომელიმე ორგანო არ აწარმოებს იმ ფონემას, რომელსაც იგი აწარმოებს სხვა ენაში; მაგ., ფრანგულში წინაენა არ აწარმოებს არც ერთ აფრიკატს კბილების ან ნუნების მიმართ (ფრანგულს საერთოდ არა აქვს აფრიკატები), ხოლო რუსულსა და ქართულში აწარმოებს და ა. შ.

ენათა ამ ფონეტიკურ თავისებურებას, სახელდობრ: კონკრეტული ენის საწარმოთქმო ჩვევებს, შემუშავებულს ამ ენის განვითარების მანძილზე და მასში ტრადიციით დამკვიდრებულს, ეწოდება ამ ენის საარტიკულაციო ბაზისი. მაშასადამე, საარტიკულაციო ბაზისი სოციალური მოვლენაა და არა ფიზიოლოგიური.

საარტიკულაციო ბაზისად ვერ ჩავთვლით იმ ინდივიდუალურ ჩვევებს წარმოთქმაში, რომელიც ახასიათებს ამა თუ იმ ენის ან დიალექტის მხოლოდ ცალკეულ წარმომადგენელს.

საარტიკულაციო ბაზისით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ენები და, არაიშვიათად, ერთი ენის დიალექტები ერთმანეთისაგან.

საარტიკულაციო ბაზისი რომ სოციალური, კულტურული-სტორიული მოვლენაა, იქიდანაც ჩანს, რომ ორი სხვადასხვა ენის (ან დიალექტის) წარმომადგენელს შესაძლოა ერთნაირი ფორმის საწარმოთქმო ორგანოები ჰქონდეთ, მაგრამ სამეტყველო ბგერათა წარმოთქმა უქვეყლად სხვადასხვა აქვთ; ე. ი. მათი საარტიკულაციო ბაზისი ერთმანეთისაგან განსხვავებულია.

განსხვავებულია, მაგ., ქართულისა და რუსულის საარტიკულაციო ბაზისები, ფრანგულისა და ინგლისურის, ხევსურული დიალექტისა და სალიტერატურო ქართულის და ასე შემდეგ.

საარტიკულაციო ბაზისის დახასიათება შეიძლება საწარმოთქმო ჩვევების მიხედვით; მაგალითად, ინგლისურად სწორად წარმომთქმელს ჰქვია ყბა ოდნავ წინისაკენ აქვს წამოწეული, ენა უკანისკენ და მოდუნებული; ფრანგულად წარმომთქმელს კი პირიქით: ჰქვია ყბა—უკანისაკენ, ხოლო ენა—წინისაკენ და დაქიმული“.

ცნობილია უცხოურ ენაზე მოლაპარაკის „აქცენტი“, როცა ამ ენის სწორ წარმოთქმას იგი დაუფლებული არ არის; უცხოური ენის ფონემათა წარმოთქმისას ის იყენებს თავისი მშობლიური ენის საარტიკულაციო ბაზისს.

უცხოური ენის სწორი წარმოთქმის დაუფლება მდგომარეობს ამ ენის საარტიკულაციო ბაზისის შეთვისებაში. ამიტომ მის შესწავლას დიდი პრაქტიკული მნიშვნელობა ენიჭება.

§ 43. ფონემის აკუსტიკური თვისებები. ფონემა, როგორც ბგერა, არის ჰაერის ნაწილაკთა განსაზღვრული რხევითი მოძრაობა, რაც შეიგრძნობა სმენით. ჩვენ მიერ ბგერითი შეგრძნებები განსხვავებულია იმის მიხედვით, თუ როგორია საბგერო ტალღები; მაგ., ჩვენი ყური სრულებით ვერ შეიგრძნობს იმ რხევითს მოძრაობას, რომლის რიცხვი დაახლოებით 16-ზე ნაკლებია წამში ან თუ 20000-ზე მეტია წამში; მხოლოდ ამ რიცხვების ფარგლებში შეუძლია ადამიანს აღიქვას ბგერის სახით ჰაერის ნაწილაკთა რხევითი მოძრაობა. ამ ფარგლებში რაც უფრო ხშირია რხევა, მით უფრო მალლად აღვიქვამთ ბგერას და, პირიქით, რაც ნაკლებ ხშირია, მით უფრო დაბლად აღვიქვამთ მას.

ბგერას აღვიქვამთ ტონის ან ჩქამის სახით. ყოველ ბგერას—ტონსაც და ჩქამსაც—ახასიათებს ოთხი მთავარი თვისება: სიმაღლე, სიძლიერე, ხანგრძლიობა და ტემპრი.

§ 44. ტონი და ჩქამი განსხვავებულია ერთმანეთისაგან მით, რომ ტონს შევიგრძნობთ მაშინ, თუ მბგერი სხეული ირხევა პერიოდულად და სათანადო სიჩქარით (16—20000 რხევის ფარგლებში წამში). ტონის სახით შევიგრძნობთ, მაგ., კამერტონის, ენიანი თუ სიმიანი საკრავის, ადამიანის სახმო სიმების და მისთანათა ხმას; ჩქამის სახით კი შევიგრძნობთ ბგერას, როცა სხეული ირხევა არაპერიოდულად ან არასათანადო სიჩქარით; ჩქამია, მაგ., გრგვინვა, კრიალი, შრიალი, ჩუხჩუხი და მრავალი მისთანა. მაშასადამე, ბგერა შეიძლება იყოს ტონიერი, ე. ი. მხოლოდ ტონისაგან შედგენილი, და ჩქამიერი, ე. ი. მხოლოდ ჩქამისაგან შედგენილი; შეიძლება აგრეთვე შერეული ბგერა, რომელშიც ზოგჯერ ქარბობს ტონი, ზოგჯერ—ჩქამი. მაგ., მუსიკაში გამოყენებულია მხოლოდ ჩქამშერეველი ტონი; აგრეთვე ადამიანის ხმა, რომელიც შედგება სახმოსიმების პერიოდული რხევისა, წარმოადგენს მხოლოდ ტონს. ჩქამშერეველ (უჩქამო) ტონს ეძახიან მუსიკალურ ტონს.

სამეტყველო ბგერათა უმეტესი ნაწილი ჩქამიერია (ე. ი. შედგენილია მხოლოდ ან უმთავრესად ჩქამისაგან); ასეთია პირველ-

რიგში ჩურჩულით წარმოთქმული ყველა ბგერა და ყველა ყრუ თან-
ხმოვანი, თუნდაც ნორმალურად წარმოთქმული.

§ 45. ბგერის სიმაღლე. როგორც ითქვა, ბგერის სიმაღლე განისაზღვრება რხევათა სიხშირით, აქ განვიხილავთ მხოლოდ ტონის სიმაღლეს, რადგანაც ჩქამის აბსოლუტური სიმაღლის განსაზღვრა შეუძლებელია.

მაგ., რაიმე მუსიკალური საკრავის სიმი, რომელსაც ერთ წამში შეუძლია ჰქონდეს 128 ორმაგი რხევა ($v. d. = \text{vibration double}$), გამოსცემს $128 \cdot 2$ -ს, ე. ი. მცირე ოქტავის 256 -ს სიმაღლის ტონს; მაგრამ, თუ ავაქლერებთ ამავე სიმის ნახევარს, იგი გამოსცემს ორჯერ მაღალს (d^2), რადგანაც რხევათა რიცხვი იქნება 256, ე. ი. გაიზრდება ორჯერ. თუ ავაქლერებთ მესამედს, მივიღებთ სამჯერ მაღალ ტონს და ა. შ. მაშასადამე, რაც უფრო მოკლეა სხეული, მით უფრო მაღალია მის მიერ გამოცემული ტონი.

ტონის სიმაღლეზე გავლენა აქვს აგრეთვე სხეულის სიმსხოს, სიმკვრივის და დაკვიპულობას. მაგ., მოზრდილი ადამიანის ხმა საერთოდ უფრო დაბალია ბავშვისაზე, რადგანაც მოზრდილის სახმო სიმები უფრო გრძელია, მსხვილია და მკვრივი, ვიდრე ბავშვისა. ქალის სახმო სიმები მოკლეა მამაკაცისაზე, — ამიტომ ქალის ხმა შედარებით მაღალია. დაკვიპული სახმო სიმები, ისე როგორც რომელიმე საკრავის დაკვიპული სიმი, გამოსცემს უფრო მაღალ ტონს და ა. შ.

რამდენადაც ხმის ტონის სიმაღლე გამოყენებულია როგორც სასიმღეროდ, ისე სამეტყველოდ, საჭიროა ვიცოდეთ, რომ სიმღერაში რხევათა სიხშირე აღწევს 1000-მდე რხევას წამში (მეორე ოქტავის si), ხოლო მეტყველებაში — მხოლოდ 320-ს (პირველი ოქტავის mi).

უნდა გვახსოვდეს, რომ სასიმღერო და სამეტყველო სიმაღლისაგან განსხვავებულია რეზონატორული ანუ სატემბრო სიმაღლე: სამეტყველო სიმაღლე გამოყენებულია მუსიკალური მახვილის მქონე ენებში, აგრეთვე მეტყველებაში ფრაზის სხვადასხვა ინტონაციისა და ემოციურობის გამოსახატავად ყოველ ენაში; რეზონატორული სიმაღლე კი ეხება ცალკეულ ფონემას, როგორც სამეტყველო ბგერას, რომლის სიმაღლე უცვლელი სიდიდეა; მაგ., რომელიმე ქართ. ე შეგვიძლია ვიმღეროთ სხვადასხვა სიმაღლეზე, მაგრამ მისი საწარმოთქმო რეზონატორული სიმაღლე უცვლელია, სანამ ის რჩება ე-დ. ეს იმითომ, რომ გარკვეული სახის ე-ს საწარმოთქმო რეზონატორი უცვლელია.

§ 46. ბგერის სიძლიერე ანუ ინტენსიობა დამოკიდებულია იმაზე, თუ როგორი ენეოგიით ირხევა მბგერი სხეული. ბგერა მიუ უფრო ძლიერია, რაც უფრო დიდია მერხვე ნაწილაკთა გაქანება (ამპლიტუდი). თუ ავაჯღერებთ, მაგ., რომელიმე საკრავის სიმს, დასაწყისში უფრო ძლიერ ბგერას გავიგონებთ, ვიდრე შემდგომ მომენტებში—ამპლიტუდის შემცირების კვალობაზე. ბგერის სიძლიერე დამოკიდებულია აგრეთვე ბგერის სიმაღლეზე და სხეულის სიდიდეზე. სამეტყველო ბგერათა სიძლიერე დამოკიდებულია სახმო სიმების ამპლიტუდზე.

სიძლიერე პირდაპირ პროპორციულია ამპლიტუდის კვადრატისა (მაგ., თუ ამპლიტუდი გადიდდა ორჯერ, სიძლიერე მოიმატებს ოთხჯერ; თუ გადიდდა სამჯერ, სიძლიერე იმატებს ცხრაჯერ და ა. შ.). ეს შეფარდება არ ირღვევა, სანამ ტონის სიმაღლე არ შეცვლილა; მაგრამ, თუ შევცვლით ტონის სიმაღლეს (მაგ., თუ დავექიმავთ სიმს), იცვლება მისი სიძლიერეც (სიძლიერე პროპორციულია ტონის სიმაღლის კვადრატისა).

ხმის სამეტყველო სიძლიერე გამოყენებულია დინამიკური მახვილის მქონე ენებში. ჩვეულებრივ, მეტი სიძლიერით წარმოითქმის ხოლმე მახვილიანი ხმოვანი.

§ 47. ბგერის ხანგრძლიობა არის ბგერის ის თვისება, რომელიც გამოიხატება ზოგის წყვეტილად შეგრძნობაში, ხოლო ზოგისა—გრძლივად შეგრძნობაში.

როცა მბგერ სხეულს შევარხევთ ერთბაში სწრაფი დაჩტყმით (ჯახებით, ბიძგით), რხევა თანდათან კი არ სუსტდება, არამედ წყდება ერთბაშად. ასეთია, მაგ., დაფი, დაირა, მიწაზე დავარდნილი სხეული და მისთანანი. ასეთია აგრეთვე, მაგ., ქართული ენის ფონემათა შორის ხშულ-მსკდომი თანხმოვნები, რომელთაც ვეძახით მეყსეულ თანხმოვნებს (ბ—ფ—პ, დ—თ—ტ. ძ—ც—წ, ჯ—ჩ—ქ; გ—ქ—კ, —ყ). ხანგრძლიობით განსხვავება ამათ შორისაც არის (მაგ., დ-ს ხანგრძლიობა უდრის წამის 0,18; ტ-სი—წამის 0,16; ჯ-სი—წამის 0,3; ჩ-სი—0,17 და ა. შ.), მაგრამ ეს მცირე განსხვავება ვერ არღვევს მათ მეყსეულობას: მათი წარმოთქმა გავრძელებით არ შეიძლება.

როცა შევარხევთ სხეულს იმგვარად, რომ რხევა გრძელდებადეს უწყვეტივ (თანდათანი დასუსტებით) გარკვეულ ხანს (მაგ., ხეხვით, კიშვით...), ჩვენ შევიგრძნობთ გრძლივ, მყოფა რ ბგერას. ასეთია, მაგ., ვიოლინო, სასულე საკრავი; ქართულ ფონემათაგან—ხმოვნები (ა—ე—ი—ო—უ), ნაპრალოვნები (ვ—, ზ—ს, ე—შ, ლ—ხ, —პ) და შერეულთაგან—ვიბრანტი (რ), ლატერალი (ლ)

და ნაზალები (მ—ნ). ესენიც განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ხანგრძლიობით, მაგრამ ყველა მათთვის საერთოა ის თვისება, რომ თითოეული მათგანის გაგრძელება შესაძლებელია ბუნებრივადაც (მაგ., სიტყვებში: თასს, შიშში, დეზჟე...) და ხელოვნურადაც (სსსს..., შშშ...), და მათი გამოცნობა შეგვიძლია მათი წარმოთქმის ყველა მომენტში.

მყოფრები ამით არსებითად განსხვავდებიან მეყსეულთაგან: მეყსეულებიც შეიძლება დავაყოვნოთ (მაგ., გადიდდა, მათთან...), მაგრამ მათ გავიგონებთ და ვიცნობთ, ჩვეულებრივ, გათავებისას, ექსპლოზიაში.

ფონემათა ხანგრძლიობა—როგორც მყოფართა, ისე მეყსეულთანხმოვანთა, მეტადრე კი ხმოვანთა—დამახასიათებელია ზოგიერთი ენისათვის. ქართველურ ენათაგან სვანურში, მაგ., ერთი და იგივე ხმოვანი ზოგ შემთხვევაში გრძელია, ზოგში მოკლე, ე. ი. მეტ-ნაკლებ ხანს დაყოვნებული; ასევეა, მაგ., ფრანგულში, გერმანულში; იყო ძველ ბერძნულში, ლათინურში და სხვაგან. ზოგ ენაში ფონემის სიგრძე-სიმოკლე—მეტადრე კი ხმოვნისა—გამოყენებულია სიტყვათმნიშვნელობის განსასხვავებლად. ასე, მაგ., გერმანული სიტყვა ლამ ნიშნავს 'კრავი', ლამ 'კოქლი'. ამა თუ იმ ენისათვის ამ დამახასიათებელ თვისებას ჰქვია სიგრძე-სიმოკლე ანუ რაოდნობა, უცხოურად—კვანტიტეტი (რუს. ДОЛГОТѢ).

§ 48. ბგერის ტემბრი ანუ ბგერის ელფერი. ტემბრი არის ბგერის ის თვისება, რომლითაც, მაგ., განსხვავდება ერთმანეთისაგან სხვადასხვა მუსიკალური საკრავის ხმა: გიტარისა—ვიოლინოს ხმისაგან, ორივესი—ფორტეპიანოსაგან და ა. შ.; ერთი ადამიანის ხმა განსხვავდება მეორე ადამიანის ხმისაგან ტემბრით—ხმის ყველა სხვა თვისების (სიმაღლისა, სიძლიერისა და ხანგრძლიობის) ერთნაირობის დაცვით.

სამეტყველო ბგერების ერთმანეთისაგან აკუსტიკური განსხვავება, საბოლოო ჯამში, მდგომარეობს მათი ტემბრის განსხვავებაში; მეტადრე ეს თვალსაზრისით ხმოვანთა ურთიერთისაგან განსხვავებაში. როგორც საკუთარი ტემბრი აქვს თითოეულ საკრავს, თითოეულ ადამიანს, განსხვავებული სხვა საკრავისა და სხვა ადამიანის ხმის ტემბრისაგან, ისე თითოეულ ბგერას—და კერძოდ ხმოვანს—აქვს თავისი ტემბრი, განსხვავებული სხვა ბგერის ტემბრისაგან.

აქ აღნუსხული განსხვავებანი გამომდინარეობენ იმ განსხვავებათაგან, რაც არსებობს ბგერის გამომცემ საგანთა (აქ საკრავების,

ადამიანის საწარმოთქმო აპარატის, თითოეული ბგერის) რეზონატორებში, ე. ი. იმ სივრცეში, სიდაც ადგილი აქვს თანარხევასა და თანაბგერობას. საკრავის რეზონატორია მთელი მისი ტანის მოცულობა; ადამიანის საწარმოთქმო აპარატის რეზონატორია უმთავრესად ზესადგამი მილი, თითოეული ბგერისა (ხმოვნისა)—ზესადგამი მილის რომელიმე ღრუ ან ღრუს ნაწილი და მათი ისეთი მოყვანილობა, რომელიც საჭიროა მხოლოდ ამ ბგერისათვის (იხ. სურათები 16—26, 30, 31, 32 და შდრ. ერთმანეთს სხვადასხვა ბგერის ღრუების მოყვანილობა).

იმის გასაგებად, თუ როგორ წარმოიქმნება ბგერის ტემბრი, საჭიროა ვიქონიოთ წარმოდგენა რეზონატორისა და რეზონანსის შესახებ.

ყოველ მბგერ სხეულს აქვს თავისებური ტონი, „საკუთარი ტონი“, რომელიც წარმოადგენს მარტივი ტონებისაგან შედგენილ რთულ ტონს. შეგვიძლია გამოვაცემინოთ ამ სხეულს თავისი საკუთარი ტონი ისე, რომ საბგერო რხევაში მოვიყვანოთ არა თვით ეს სხეული; არამედ რომელიმე სხვა სხეული, რომელიც ეხება მას ან იმყოფება მასთან განსაზღვრულ მანძილზე; ეს ხდება მაშინ, თუ ამ ორ სხეულს აღმოაჩნდა საერთო ერთი ან რამდენიმე შემაღლენელი (პარციალური) ტონი. ამ მოვლენას—თანარხევას და თანაბგერობას—ეწოდება რეზონანსი, ხოლო თანამრხვე და თანამბგერ სხეულს—რეზონატორი. კერძოდ, რეზონატორს წარმოადგენს ის სივრცე (მაგ., კუბიკელი), რომელშიც ხდება ჰაერის ასეთი თანარხევა და თანაბგერობა ანუ რეზონანსი. რეზონატორს წარმოადგენს ზესადგამი მილი (ხახა-ცხვირ-პირის ღრუები) ყველა იმ საბგერო რხევისათვის, რომელიც კი შესაძლებელია წარმოიშვას ჩვენს სამეტყველო ორგანოებში. რეზონატორის (აქ ღრუების) მოცულობა და ფორმა განსაზღვრავს ბგერის ტემბრს.

ტემბრითაა განსხვავებული ერთმანეთისაგან რიგობოც ხმოვნები, ისე თანხმოვნები.

თავი მესამე

სამეცნიერო გერათა კლასიფიკაცია

§ 49. კლასიფიკაციის პრინციპები. ადამიანის ბგერით მტყველებში მოცემულ ბგერათა რიცხვი პირველი შეხედვით უთვალავია. წიგნიერმა იცის თავისი მტყველების ბგერათა რიცხვი მხოლოდ ხმარებული ასოების რიცხვის მიხედვით, რაც, როგორც დავინახავთ, ყოველთვის სწორი არ არის. უწიგნურს კი წარმოდგენაც არ შეუძლია ჰქონდეს იმის შესახებ, რომ ხელ 3-4 ათეულ ფონემათა კომბინაციებით შეიძლება წარმოითქვას მის განკარგულებაში მყოფი უამრავი სიტყვები და ამდენივე ნიშნით დაიწეროს ყველაფერი. მრავალი საუკუნის განმავლობაში, დამწერლობის შექმნისა და განვითარების კვლობაზე, შესაძლებელი შეიქნა არა მხოლოდ დადგენა სამეცნიერო ბგერათა რიცხვისა, არამედ მათი კლასიფიკაციაც ამა თუ იმ პრინციპის მიხედვით. როგორც ჩანს, სამეცნიერო ბგერათა ყველაზე ძველი კლასიფიკაცია არის მათი დაყოფა ორ ჯგუფად: თანხმოვნებად და ხმოვნებად. ამას ამტკიცებს დამწერლობის განვითარების ერთი უძველესი საფეხურთაგანი—მარცვლოვანი დამწერლობა, სადაც საგანგებო ასოები შეუქმნიათ მხოლოდ თანხმოვანთათვის, ხოლო ხმოვანთათვის— არა (ასეთია, არსებითად, მაგ., არაბული დამწერლობა დღესაც): ეს მოწმობს თანხმოვანთა და ხმოვანთა შორის განსხვავების შემჩნევასა და დამწერლობაშიც კი განსხვავების გამოხატვას. ამაზე უკეთ ჩანს ფონემათა კლასიფიკაციის ეს სახე ძველი ინდური ენის დამწერლობიდან („დივანაგარი“), რომელიც წარმოადგენს მარცვლოვანი დამწერლობიდან ასობრავზე გარდამავალ საფეხურს: აქ ანბანის პრაქტიკულ დალაგებაში პირველ რიგში მოთავსებულია ხმოვნები (მარტივი და რთული), შემდეგ—თანხმოვნები.

კლასიფიკაციის სხვა სახეებიც იყო მიღებული ძველად (ძველ საბერძნეთში და მეტადრე ძველ ინდოეთში), სახელობრ: ფონემათა წარმოების ადგილი და რაგვარობა საერთოდ, სწორედ თანხმოვანთა თავისებურება, ნაპრალოვან და ხმულ თანხმოვანთა

განსხვავება, მჟღერობა-სიყრუე და ზოგი სხვაც. მაგრამ საკლასიფიკაციო პრინციპების მეცნიერულად დამუშავება მოგვცა 19—20 საუკუნეების ფონეტიკამ.

განვიხილოთ ეს საკლასიფიკაციო პრინციპები ცალ-ცალკე.

§ 50. სამეტყველო ბგერათა მჟღერობა-სიყრუე. სამეტყველო ბგერათა შორის ჩვენ ვარჩევთ მჟღერს ყრუსაგან. მათ შორის ასეთი განსხვავება იქმნება ხორხში: ზოგიერთი ბგერის წარმოთქმისას ხდება სახმო სიმების პერიოდული თრთოლა ანუ ვიბრაცია. სახმო სიმების ამ პერიოდულ თრთოლას ფონეტიკაში ვეძახით ჟღერას. ამიტომ ჟღერის მქონე სამეტყველო ბგერებს ვეძახით მჟღერ ბგერებს.

დანარჩენი სამეტყველო ბგერების წარმოქმნისას სახმო სიმები არ ირხევიან პერიოდულად და, მაშასადამე, ისინი არ ჟღერენ; ჟღერის არმქონე ბგერებს ვეძახით არამჟღერ ანუ ყრუ ბგერებს; სამეტყველო ბგერის ჟღერით თუ ყრუდ წარმოთქმის თვისებას ეწოდება მჟღერობა-სიყრუე. ამ თვისების მიხედვით სამეტყველო ბგერები იყოფა ორ ჯგუფად: მჟღერებად და არამჟღერებად ანუ ყრუებად.

მაგ., დღევანდელი სალიტერატურო ქართულის 33 ფონემიდან 18 მჟღერია და 15 ყრუ: მჟღერებში ხუთია ჰმოვანი: ა—ე—ი—ო—უ; ხოლო 13—თანხმოვანია: ბ—გ—დ—ვ—ზ—ლ—მ—ნ—ჟ—რ—ლ—ძ—ჯ; ყრუებია შემდეგი თანხმოვანები: თ—კ—პ—ს—ტ—ფ—ქ—ყ—შ—ჩ—ც—წ—ჭ, ხ, ჰ.

შევიშნავთ აქვე, რომ 1) ხმოვნები მჟღერია ნორმალურ ხმაძლიერ წარმოთქმაში, ხოლო ჩუროხულით წარმოთქმული ხმოვნები ყრუა, ისე როგორც ყრუა ჩუროხულით წარმოთქმული ყველა ბგერა; 2) ბგერის „ხმამალა“ წარმოთქმა არაა ფონეტიკური ტერმინი, თუ გვინდა ამით გამოვხატოთ რუსული *рр*აკო, ინგლისური *loudly*, გერმანული *laut*, რადგანაც სიტყვის პირველ ნაწილში („ხმა—“) იგულისხმება სახმო სიმების ჟღერა, რაც ძლიერად (*рр*აკო) წარმოთქმისათვის აუცილებელი არაა, ხოლო მეორე ნაწილში („—მალა“) იგულისხმება ბგერის სიმალღე, რაც აგრეთვე არაა აუცილებელი ძლიერად წარმოთქმისათვის. ამიტომ რუსულის შესატყვისად ფონეტიკაში უმჯობესია ვიხმაროთ ძლიერი (*рр*აკიშ). ძლიერად (*рр*აკო).

§ 51. მჟღერობა-სიყრუის გამოცნობა. მჟღერია თუ არა როგორც მელიმე ბგერა, ე. ი. თრთის თუ არა პერიოდულად სიმები რომელიმე ბგერის წარმოთქმისას, ადვილად გამოიცნობა უშუალო დაკვირვებით თავის საკუთარ ან სხვის წარმოთქმაზე; სახმო სიმების პერიოდული ვიბრაცია საგრძნობია ხორხის თავზე თითის მიდებით: სახმო სიმების რხევა გადაეცემა ხორხის ხრტილოვან ნაწილს, რა-

საც დამკვირვებელი ადვილად შეიგრძნობს თითოთ. რიგიანად შე-
იგრძნობა იგივე ვიბრაციული რხევა თავზე ან გულმკერდზე ხელის
დადებით, რადგანაც იგი გადაეცემა თავისა და გულმკერდის ძვლო-
ვან ნაწილებსაც.

თითოეული ბგერის მქლერობა-სიყრუის შეუცდომლად დად-
გენა შეიძლება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა ვიცით გამოსაცნო-
ბი ბგერის სწორი წარმოთქმა.

დამკვირვებელმა უნდა იცოდეს, რომ უფრო ძნელია განცალ-
კეებით ყრუ ბგერის წარმოთქმა, ვიდრე მქლერისა. როდესაც ჩვენ
წარმოვთქვამთ რომელიმე მქლერ ბგერას (მაგ., ა-ს ან ბ-ს არა.
ჩურჩულით), ჩვენ გვესმის ყელის „ლაღანი“. შეადარეთ ამას ჩურ-
ჩულით წარმოთქმული, ე. ი. ყრუ ა ან ფ: აქ უკვე ლაღანი აღარ
გვესმის. არც ერთ ყრუ ბგერაში ეს თავისებური ბგერა, რომელ-
საც ჩვენ „ლაღანი“ ვუწოდეთ, არ გვესმის, მაგრამ გვესმის ყოველ
მქლერაში. ამიტომ, თუ გვინდა წარმოვთქვათ ნამდვილი ყრუ ბგე-
რა (თ, კ, ქ, ს...), ეს „ლაღანი“ მათ არ უნდა ახლდეს.

ბგერათა მქლერობა-სიყრუის დასადგენად ექსპერიმენტული
ფონეტიკა სარგებლობს კიმოგრაფით. ესაა სამეტყველო ბგე-
რათა გრაფიკული ფიქსაციისათვის გამოყენებული იარაღი, რომ-
ლის საშუალებითაც იკვლევენ ბგერის სხვადასხვა თვისებას: სი-
ძლიერეს, ხანგრძლიობას, სატემბრო სიმაღლეს, აგრეთვე ბგერის
დასაწყისსა და გათავებას სიტყვაში და სხვას; კერძოდ, ზუსტად
ირკვევა ამა თუ იმ ბგერის მქლერობა და სიყრუე და მქლერობის
სხვადასხვა ხარისხი (იხ. ქვემოთ გვ. 62).

§ 52. ქართულის მქლერი და ყრუ თანხმოვნები. იმ 13 მქლე-
რი თანხმოვიდან, რომლებიც ქართულს აქვს, უმეტესობას
ქართულშივე მოეპოვება შესატყვისი ჰომორგანული (ე. ი. იმავე
ადგილას წარმოებული) ყრუ; სახელდობრ, ყრუ მოეპოვება რვას:
ბ—ბ—ღ—ფ—შ—ღ—ძ—ჯ—ს, ხოლო არ მოეპოვება შესატყვისი
ყრუები ხუთს: ვ—ლ—მ—ნ—რ—ს.

იპათვან, რომელთაც მოეპოვება შესატყვისი ყრუ, ხუთს.
(ბ—გ—ღ—ძ—ჯ) შეესატყვისება ორ-ორი ჰომორგანული ყრუ (ბ—
ფ და პ, ბ-ს—ჟ და კ, ღ-ს—თ და ტ, ძ-ს—ც და წ, ჯ-ს—ჩ
და ჭ), ხოლო სამს (ზ—ე—ღ) თითო ჰომორგანული ყრუ (ზ-ს
—ს, *უ-ს — შ, ღ-ს — ხ). სალიტერატურო ქართულს აქვს ისეთი
ორი ყრუ თანხმოვანი, რომლებსაც არა აქვთ შესატყვისი ჰომორ-
განული მქლერი; ესენია ყ და ჰ.

ამგვარად, მქლერობა-სიყრუის თვალსაზრისით ქართული ბგე-
რები ასე შეიძლება დაწალაგოთ:

3

მ	ლ	ე	რ	ე	ბ	ი	—	ყ	რ	უ	ე	ბ	ი	—	ყ	რ	უ	ე	ბ	ი
ბ	—	ფ	—	ჰ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ღ	—	თ	—	ც	—	ზ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ს
ძ	—	ც	—	წ	—	შ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	შ
ჯ	—	ჩ	—	ქ	—	ღ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ხ
გ	—	ქ	—	კ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ჰ
—	—	—	—	ყ	—	ლ	—	მ	—	ნ	—	რ	—	—	—	—	—	—	—	—

§ 53. თანხმომავანთა მელერობის სარისხი. თითოეულ მელერ თანხმომავანს შეიძლება ჰქონდეს მელერობის სხვადასხვა ხარისხი. შესაძლოა არსებობდეს ნახევრად მელერი ან ერთი მესამედით მელერი თანხმომავანი და ა. შ.

ჩვენი უშუალო დაკვირვებიდანაც შეგვიძლია ზოგიერთი (რა თქმა უნდა, არაზუსტი) დასკვნის გამოტანა. მაგ.: რუსულის მკოდნე ყოველ ქართველს, რომლისთვისაც ქართულია მშობლიური, შეუძლია იკოდეს, რომ მის მიერ წარმოთქმული ბ—გ—დ ვერ აღწევს მელერობის იმ ხარისხს, რომ, მაგ., რუსმა, რომლისთვისაც რუსულია მშობლიური, აღიქვას ეს მელერი თანხმომავანი (ბ—გ—დ) რუსული ნ—რ—ჰ-ს სახით. მაგ., გაბმულ ლაპარაკში თუ სქენ (ქართველი) იტყვიან რუსის გასაგონად მისთვის გაუგებარ სიტყვას (მაგ., რაიმე საკუთარ სახელს, რომელშიც არის ბ—გ—დ ან რომელიმე ანათვანი), რუსი აღიქვამს მათ (მას) თავისი ი—ჩ—ტ-ს სახით.

(„ქართველი“ და „რუსი“ მიუთითებს არა ეროვნებაზე, არამედ: ენობრივად ქართველი და ენობრივად რუსი). თუ რუსს პირველად ესმის, მაგ., გვარი გაბუური, შესაძლოა მან გაიგონოს (და, თუ დასაწერად ეუბნებით, დაწეროს კიდევ) Г а б у р и; გოლოლაძე-ს გაიგონებს როგორც К о т о х а и е და სხვა.

ეს ფაქტი ადასტურებს ქართული მელერი თანხმომავანების ნაკლებ მელერობას: ქართულ ხშულთა მელერობა არაა საკმარისი რუსის სმენისათვის, რომ მან მელერად აღიქვას ისინი. გამოდის, რომ ქართული ბ—გ—დ უფრო ახლო დგას რუსულ ყრუებთან, ვიდრე მელერებთან.

ამგვარი განსხვავებაა გერმანულ ენებსა, ერთი მხრით, და რომანულ და სლავურ ენებს შორის, მეორე მხრით (გერმანულ ენებში ნაკლები ხარისხის მელერობა აქვს მელერ თანხმომავანებს, ხოლო რომანულსა და სლავურ ენებში—მეტი). ერთი და იგივე მელერი თანხმომავანი მეტ-ნაკლები მელერობისაა ერთსა და იმავე ენაშიც—იმის მიხედვით, თუ როგორს უშუალო ზგერითს მელერობაშია იგი.

მელერობის ფიზიოლოგიური საფუძვლები მდგომარეობს იმაში, რომ სახმო სიმები თრთიან სხვადასხვაგვარი შეფარდებით მელერი თანხმოვნის წარმოქმნის მთელ მანძილზე: თანხმოვანი აღწევს სრულ მელერობას, თუ სახმო სიმები თრთიან მისი წარმოქმნისათვის საჭირო მთელი დროის განმავლობაში; ნახევრად მელერია თანხმოვანი, თუ თრთიან მხოლოდ ნახევარ დროში და ა. შ.

§ 54. სამეტყველო ბგერათა სონორობა. სამეტყველო ბგერები, აქუსტიკური თვალსაზრისით, განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან აგრეთვე მეტ-ნაკლები ბ გ ე რ ა ს ა ვ ს ე ო ბ ი თ ანუ, უცხოურად, მეტ-ნაკლები ს ო ნ ო რ ო ბ ი თ. კერძოდ, ბგერის მეტ-ნაკლები სონორობა განიზომება მეტ-ნაკლებ მანძილზე მისი გასაგონრობით. მაგ., ა მეტად სონორია ზ-ზე; ბ უფრო შორს ისმის ერთნაირი პირობების (წარმოქმნის სიძლიერე, ამინდი, ბგერითი გარემოცვა...) დაცვით, ვიდრე ზ; რ მეტად სონორია ზ-ზე და ა. შ.

ბგერის სონორობას ქმნის ხმის (არა ჩქამის!) მონაწილეობა ბგერაში: რაც უფრო მეტად მონაწილეობს ბგერაში ხმა, მით მეტია ბგერის სონორობა. მაგრამ ეს არაა ბგერის სონორობის შექმნის ერთადერთი ფაქტორი, რამდენადაც ერთნაირი ზომით ხმიანი ბგერები განსხვავებული შეიძლება იყვნენ ერთმანეთისაგან სონორობით (მაგ., რომელიმე დ და ზ ან ბ და ჟ) და განსხვავებულია ერთმანეთისაგან სონორობით სრულიად უხმო, ე. ი. ყრუ ბგერები (მაგ., კ და ჩ, ფ და შ) და ა. შ.

ბგერათა ერთმანეთისაგან სონორობით განსხვავებას საფუძვლად უძევს, ხმის მონაწილეობა-არმონაწილეობის გარდა, რამდენიმე სხვა ფაქტორი. მელერ ბგერებში სონორობით გამოჩეულია ხმოვნები (მაგ., ქართულის ხუთი ხმოვანი: ა—ე—ო—ი—უ); სხვა პირობების ერთნაირობის დაცვით, რაც უფრო ღიაა ბგერა, ე. ი. რაც უფრო დაწეულია ქვედა ყბა და რაც უფრო დაშორებულია ენა სასისაგან ხმოვნის წარმოქმნისას, მით უფრო სონორად აღვიქვამთ მას. ამიტომ ხმოვნები საერთოდ მეტად სონორია თანხმოვნებზე, როგორც უფრო ღია ბგერები.

ამ მხრივ განსხვავებაა ხმოვნებს შორისაც. ხმოვნებში (და, მაშასადამე, ყველა ბგერაში) ყველაზე სონორია ა, როგორც ყველაზე ღია ხმოვანი. ნაკლებ სონორია ე, რადგანაც უფრო ვიწროა, ვიდრე ა და ა. შ.

ღიაობის გარდა მნიშვნელობა აქვს იმას, ლაბიალურია (ტუჩებმომრგვალებულია) ხმოვანი თუ არა: ლაბიალური ხმოვანი (მაგ., ქართულის მ და უ) ნაკლებ სონორია შესაბამისად არალაბიალურზე მაგ., ქართულის ე სა და ი-ზე). მაშასადამე, სონორობის თანდათან

მატების კვალობაზე, ქართულის ხმოვნები დალაგდება შემდეგ-
თანმიყოლებით: უ—ი—ო—ე—ა.

ლიაობას თანხმოვანთა სონორობისათვისაც აქვს მნიშვნელო-
ბა; სხვა პირობების ერთნაირობის დაცვით, ნაპრალოვანი თანხმო-
ვანი უფრო სონორია, ვიდრე ხშული (ს მეტად სონორია ო-ზე,
ზ—ღ-ზე, ლ—ბ-ზე და ა. შ.).

ამ მხრივ მქლერ თანხმოვნებში გამოჩეულია ხშულ-ნაპრა-
ლოვანი მქლერი თანხმოვნები (ლ—მ—ნ—რ), რომელნიც თავისი-
ლიაობით აღმატებიან ყველა თანხმოვანს და უახლოვდებიან.
ხმოვნებს: ამდენადვე ისინი სონორობითაც აღმატებიან ყვე-
ლა თანხმოვანს და უახლოვდებიან ხმოვნებს. როგორც ვიცით,
ისინი ხშიერობითაც მეტნი არიან ყველა თანხმოვანზე და ამით
ახლო დგანან ხმოვნებთან. განსხვავებით ყველა სხვა თანხმოვნისა-
გან, მათ უწოდებენ სონორ თანხმოვნებს.

სონორ თანხმოვანთა რიგს აკუთვნებენ აგრეთვე ე. წ. ნახე-
ვარხმოვნებს. მაგ., ქართ. ჯ და ჴ (ლილექტ. დედაჯ, ძაკობ, ჴარი,
ჴარესი), რუს. ж (=j+a)-ში პირველი ბგერა, ფრანგ. w სიტყვაში
il doit (=il doit). ყველა ესენი (მ—ნ—ლ—რ—ჯ—ჴ) იწოდე-
ბიან აგრეთვე სონანტებად.

რაც შეეხება ხშულ თანხმოვნებს, ისინი განსხვავდებიან ერთ-
მანეთისაგან, სხვა პირობების ერთნაირობის დაცვით, იმით, თუ
პირის ღრუს რომელ არეშია ნაწარმოები თანხმოვანი: უკანაში.
(მაგ., ქართ. გ—ქ—კ) თუ წინა არეში (მაგ., ქართ. ბ—ფ—პ, ღ—
თ—ტ): უკანა არეში წარმოებულნი უფრო სონორნი არიან წინ-
წარმოებულზე შესაბამისად (ე. ი. ბ—ბ-სა და ღ-ზე, ქ—ფ-სა
და ო-ზე, კ—კ-სა და ტ-ზე).

საყურადღებოა, რომ ამ მხრივ შეუენისმიერებსა (მაგ., ჯ, იხ.
ქემოთ) და ნუნისმიერებს (მაგ., ქართ. შ, ჟ) უკანა თანხმოვნების.
რიგებში აქვთ ადგილი, ე. ი. ისინი მეტად სონორები არიან, ვიდრე
ბაგისმიერები და კბილისმიერები.

ყრუ თანხმოვნების ერთმანეთისაგან სონორობით განსხვავე-
ბულობისათვის, სხვა პირობათა ერთნაირობის დაცვით, მნიშვნელო-
ბა აქვს დამახასიათებელი ჩქამის სიძლიერეს: რაც უფრო ძლიერია.
ყრუ თანხმოვნისათვის დამახასიათებელი ჩქამი, მით უფრო სონო-
რია იგი; მაგ., ც სონორია წ-ზე, ჩ—ჭ-ზე, ო—ტ-ზე და ა. შ.

საერთოდ, სონორობის მიხედვით, ყრუ ბგერათა ერთმანეთი-
საგან განსხვავება ნაკლებია, ვიდრე მქლერთა ერთმანეთისაგან გან-
სხვავება.

სონორობის თანდათან ზრდადობის კვალობაზე, ქართული თანხმონების დალაგებას ვვარაუდობთ შემდეგი თანმიყოლებით:

1. კ—ტ—წ. 2. (ი). 3. ფ—თ—ც. 4. კ—ქ—ყ—(ქ). 5. ს. 6. ქ—ჩ. 7. ხ—შ. 8. ბ—ღ—ძ. 9. ვ. 10. გ. 11. ზ. 12. ჯ. 13. ლ—ქ. 14. მ—ნ—ლ—რ.

ფრჩხილებში ჩასმულია თანხმონები, რომლებიც სალიტერატურო ქართულში არ იხმარება.

§ 55. ხმოვანი, თანხმოვანი და „ნახევარხმოვანი“. ხმოვანი იწარმოება უმთავრესად ხმის გამოლებით შესაფერი საწარმოთქმო ორგანოების გარკვეულ მდგომარეობაში შეჩერებისას, ხოლო თანხმოვანი—ჩქამნარევი ხმის (სონორულ თანხმოვნებში), ან ხპანარევი ჩქამის (ნელერ თანხმოვნებში) და ან მხოლოდ ჩქამის გამოლებით შესაფერი საწარმოთქმო ორგანოების მოძრაობისას. თანხმოვნები დინამიკურ წარმოების ბგერებია, ხმოვნები—სტატიკურისა.

ნახევარხმოვნებად ითვლება, მაგ., ის ქართული ბგერები, რომელთაც ძველად დ-სა და ტ-ს (ან ზოგჯერ ჯ-ს) სახით განიხიბატავდნენ ხოლმე სიტყვებში: მამამ, ჩუნენ; ან რუსულის ჩ სიტყვებში: мать, земля; ან ფრანგულის ჯ (მაგ. travail—იწერება travail) და ფრანგულის ის ბგერა, რომელიც აგრეთვე პირობითად გამოიხატება w ასოთი (მაგ., mwa—იწერება moi—‘მე’).

ფრანგული ჯ-ს მსგავსი „ნახევარხმოვანი“ აქვს რუსულსაც, მაგ., სიტყვებში я (= j+a), юг (= j+y), даю (dajy) და სხვა.

რომ შევადაროთ რუსული ჩ-სა და ჯ-ს წარმოთქმა, დავინახავთ, რომ ჩ უფრო ახლო დგას რუს. ჩ-სთან: ორივესათვის (ჩ—ჩ) ენის შუანაწილია აწეული მგარი სისის მიმართ, მაგრამ ჩ-სათვის ნაპრალი უფრო ფართოა, ჩ-სათვის—უფრო ვიწრო; კიდევ უფრო ვიწროა ჯ-სათვის, რის გამოც ჰაერნაკადის ხეხვა ვიწრო ნაპრალში მეტია ჯ-სათვის, ვიდრე ჩ-სათვის. ამიტომ ჯ ჩქამიერი მეღერი ნაპრალოვანი თანხმოვანია; ხოლო ჩ სუსტი ხმოვანია, რომელიც მარცვალს ვერ ჰქმნის.

ამ ნიმუშებზე კარგად ჩანს ე. წ. „ნახევარხმოვნის“ ბუნება; მას, როგორც წესი, ორი ფორმა აქვს: ჩქამიერი (მეღერი ან ყრუ) თანხმოვნისა (მაგ., რუს. ჯ) და სუსტი (უმარცვლო) ხმოვნისა (მაგ., რუს. ჩ და ქართული დ). ამის ანალოგიურია ნახევარხმოვანი ჟ ან ჯ, ფრანგ. w: როგორც ჩანს, ქართული ჯ არის (უმარცვლო) სუსტი უ, ხოლო ფრანგ. w—ჩქამიერი მეღერი თანხმოვანი.

ხმოვნისა და თანხმოვნის განსხვავება შენჩნულ იქნა მეცნიერული ფონეტიკის შექმნაზე გაცილებით ადრე: ჯერ კიდევ ძველი ბერძნებისა და მეტადრე ძველი ინდოელების მიერ (იხ. § 49).

ძველი საბერძნეთიდან მომდინარე ტრადიციული სასკოლო გრამატიკების გავლენით ამ ცნებების (ხმოვანი, თანხმოვანი—ლათინურად *vocalis, consonans*) გვერდით დამკვიდრდა ენათმეცნიერებაში ცნება ნახევარხმოვანი (ლათინურად *semi-vocalis*): იგულისხმებოდა ბგერა, რომელიც არაა არც ხმოვანი და არც თანხმოვანი). ძველი ბერძენი გრამატიკოსები თვლიდნენ ნახევარხმოვნებად ლ—მ—ნ—რ—ს და მათ მიათვლიდნენ თანხმოვნებს, ხოლო ძველი ინდოელი გრამატიკოსები ასხვავებდნენ თანხმოვნურ r—l-ს ხმოვნური r—l-საგან.

მიუხედავად იმისა, რომ ტერმინები „ხმოვანი“ და „თანხმოვანი“ აგრეთვე „ნახევარხმოვანი“ არაა ზუსტი, ისინი მაინც დავობებულია მეცნიერულ ფონეტიკაში.

§ 56. ხმოვანთა კლასიფიკაცია. ხმოვანთა ფიზიოლოგიურ-აკუსტიკური თვალსაზრისით კლასიფიკაციისათვის საჭიროა გათვალისწინებულ იქნეს: 1. ხმოვანთა სამი რიგი—წინა, შუა და უკანა; 2. ხმოვანთა აწეულობის სამი საფეხური—მაღალი, საშუალო და დაბალი; 3. ხმოვანთა დაქიმულობა; 4. ხმოვანთა ნაზალიზაცია და 5. ხმოვანთა ლაბიალიზაცია.

§ 57. ხმოვანთა სამი რიგი: წინა, შუა და უკანა. იმის მიხედვით, თუ ენის ზურგის რომელი ნაწილი აიწევა სასის მიმართულებით ხმოვანთა წარმოთქმისას, ვასხვავებთ სამი რიგის ხმოვნებს: ა) წინა, ბ) შუა და გ) უკანა რიგისას.

§ 58. წინა რიგის ხმოვნები: ქართულში—ი, ე, რუსულში и, э. მათი წარმოთქმისას ენის წვერი დაშვებულია და ძვეს ქვედა კბილებთან, ხოლო ენის ზურგის წინა ნაწილი აიწევა მაგარი სასის მიმართულებით: ი-სათვის—მეტად, ე-სათვის—ნაკლებად. რუსულში წინა რიგის ხმოვნებია и და э. მათ ეწოდება პალატალური ანუ მაგარისასისმიერი ხმოვნები: ენის ზურგის წინა ნაწილი უახლოვდება მაგარ სასას (ლათ. *palatum* 'სასა'). (იხ. სურ. 29).

ამავე რიგს ეკუთვნის ქართ. დ, რომელიც ძველ ქართულში ხმოვნისა და თანხმოვნის მიჯნაზე იყო.

სხვადასხვა ენაში შესაძლებელია წინა რიგის ხმოვანთა სხვა სახეებიც (მაგ., ფრანგულში არის ორი სახის „ე“, რომელთაგანაც ერთი უფრო ვიწროა ჩვენს ე-ზე); მაგრამ წინა რიგის ყველა ხმოვნისათვის საერთოა ენის ზურგის წინა ნაწილის მიმართულება და აწევა მაგარი სასისაკენ—წინ და ზევით.

§ 59. შუა რიგის ხმოვანი ქართულში—ბ. შუა რიგის ხმოვნის წარმოთქმისას ენის ზურგი ოდნავ აიწევა სასისაკენ და დაიხვეს უკან, ან სრულიად ნეიტრალურ მდგომარეობაშია—უკან არ

გაიწვევა: ამ მეორე სახისაა ქართულის ა, პირველი სახისა—რუსულის ა.

შუა რიგის ხმოვანია რუსული ა (სიტყვებში *на, па*), რომელიც, მაშასადამე, იმავე რიგისაა, რომლისააც ქართული ა, მაგრამ ერთმანეთისაგან ძლიერ განსხვავდებიან: ქართული ა იმდენად უფრო წინაა რუსულის ამ ა-ზე, რომ ძლიერ უახლოვდება წინა რიგის ე-ს, ხოლო რუსული ა იმდენად უფრო უკანაა, რომ ენის მდგომარეობით უახლოვდება უკანა რიგის 0-ს.

რუსული ა-ს წარმოებისას ქვედა ყბა ძლიერ ეშვება ძირს, ენა მიიწვევა უკან, ენის ზურგის უკანა ნაწილი ოდნავ აიწვევა რბილი სასისაკენ; ენის წვერი შორდება ქვედა კბილებს თითქმის ისე, როგორც *М*-სათვის.

შუა რიგის ხმოვანია აგრეთვე ის ბგერა, რომელიც საერთაშორისო ანბანში გამოიხატება *ჰ* ნიშნით, მაგ., ინგლისურ სიტყვაში *april*—წარმოითქმება *eiprəl* (ინგლისურში მუდამ უმახვილოა).

დღევანდელ სალიტერატურო ქართულში ასეთი ხმოვანი არ ჩანს. სვანურსა და მეგრულში (ზუგდ.-სამურზ.) არის ეს შუა რიგის ხმოვანი, რომელსაც გამოვხატავთ *ჟ* ნიშნით: სვანური მჟჟირ 'სველი', გ ჟ გ ი ბ 'ფიქვი', ო ტ ჟ ხ 'დავაბრუნე'; მეგრული კ ჟ რ ი 'ქორი', ც ჟ რ ა 'ქალიშვილი', ფ თ ა ს გ ჟ ე 'ეთესავ' და სხვა.

შუა რიგის ხმოვანია რუსული *и* (მაგ. სიტყვაში *имя*).

შუა რიგის ყველა ხმოვნისათვის—ასეთი ხმოვნები კი ბევრია სხვადასხვა ენაში—საერთოა ენის ზურგის მიმართულება სასისაკენ ვერტიკალურად ან ენის ზურგის ნეიტრალური მდგომარეობა.

§ 60. უკანა რიგის ხმოვნები ქართულში—*ო, უ*. უკანა რიგის ხმოვანთა წარმოთქმისას ენის ზურგის უკანა ნაწილი აიწვევა რბილი სასის მიმართ: *უ*-სთვის მეტად, *ო*-სთვის—ნაკლებ; ენის წვერი დაშვებულია და დაშორებულია ქვედა კბილებს: *უ*-სათვის მეტად, *ო*-სათვის—ნაკლებ; უკანაენის (ანუ ენის ზურგის უკანა ნაწილის) მიახლოებით რბილ სასასთან *უ* და *ო* ნაკლებად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, ვიდრე *ე* და *ი* მაგარ სასასთან მიახლოებით (შდრ. ისინი ერთმანეთს სურათ 29-ზე). ამ რიგს ეკუთვნის აგრეთვე ქართული *ჴ*, რომელიც წარმოადგენს სუსტ *უ*-ს.

ასეთივეა რუსული *о* და *у*; ქართ. *ო* და *უ*, ენის არტიკულაციის მხრივ, არ განსხვავდებიან რუსული *о* და *у*-საგან.

უკანა რიგის ხმოვანთა წარმოთქმაში ტუჩების მონაწილეობის შესახებ იხ. § 68.

უკანა რიგის ხმოვნები შეიძლება სხვაც იყოს, რადგანაც—რი-

გის ფარგლებში—ენის უკანა ნაწილის მეტ-ნაკლები უკანდახვევა-
და სასისაკენ აწევა ბევრნაირი შეიძლება. მაგრამ უკანა რიგის
ყველა ხმოვნისათვის საერთოა უკანაენის მიმართულება და აწევა
რბილი სასისაკენ—უკან და ზევით.

თუ წინა რიგის ხმოვნებს ეძახიან პალატალურ (რბილ)-
ანუ მაგარისასისმიერ ხმოვნებს (იხ. ზემოთ), უკანა რიგის ხმოვ-
ნებს ეძახიან ველარულ (მაგარ) ანუ რბილ სასისმიერ
ხმოვნებს.

§ 61. ქართული ა შუა რიგის ხმოვნად მივიჩნიეთ (§ 59). მაგრამ ა,
როგორც ხმოვნის ტიპი, შესაძლებელია იყოს აგრეთვე წინა რიგისაც და უკანა
რიგისაც. მაგ., წინა რიგისა გვაქვს რუსულში პალატალიზებული თანხმოვნის წინ:
дз, лз, пз (ა წინა რიგისაა, რადგანაც ენის ზურგის წინა ნაწილია, ოდნავ რომ
აიწევა).

უკანა რიგისაა რუსული а. მაგ., სიტყვებში дая, чай.

ამგვარად, ქართული ა შუა რიგის ხმოვანია, ხოლო რუსულში გვაქვს სა-
მივე რიგის а.

§ 62. ხმოვანთა აწეულობის სამი საფეხური: მაღალი, საშუა-
ლო და დაბალი. ზემოთ ჩვენ ვამახვილებდით ყურადღებას უმთავრე-
სად იმაზე, თუ ენის ზურგის რომელი ნაწილი მოქმედებდა
სასის მიმართ—წინ და ზევით, უკან და ზევით. აქ საკიროა დავა-
ზუსტოთ, თუ რამდენად აიწევა ენის ესა თუ ის ნაწილი სა-
სისაკენ.

ამ მხრივ ვასხეავებთ აწეულობის სამ საფეხურს: ა) მაღალს;
ბ) საშუალოსა და გ) დაბალ საფეხურებს.

§ 63. მაღალი აწეულობის ხმოვნები ქართულში: ი—ე, უ—ჟ¹.
ეს ის ხმოვნებია, რომელთა წარმოთქმისას ენა აწეულ მდგომარეობა-
შია: ი—ე-სათვის თავისი ზურგის წინა ნაწილით, ხოლო უ—ჟ-სა-
თვის—უკანა ნაწილით.

ამ ხმოვნებს ეძახიან აგრეთვე ვიწრო ანუ დახურულ
ხმოვნებს. ასეთივეა რუსულის и—й და у.

§ 64. საშუალო აწეულობის ხმოვნები ქართულში: ე—ო,
რუხ. ა—ო. ამ ხმოვნებისათვის ენას (ე-სთვის ზურგის წინა ნაწი-
ლით, ო-სთვის—უკანათი) საშუალო ადგილი უკავია, ერთი მხრით—
მაღალი აწეულობის ხმოვნებთან (ი—ე, უ—ჟ, რუს. и—й, у) და,
მეორე მხრით, დაბალი აწეულობის ხმოვნებთან (ქართ. ა, რუს. а)
შედარებით.

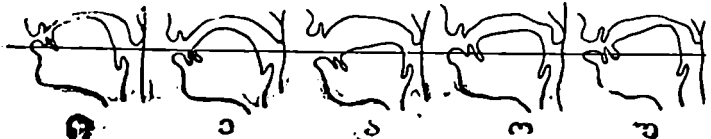
§ 65. დაბალი აწეულობის ხმოვანი ქართულში—ა, რუხ. а.
ქართული ა-სთვის ენა ძვეს ყველა ხმოვნისაზე დაბლა, ხოლო რუს-

¹ ა და ჯ აქ განიხილება როგორც ხმოვნები.

ა-სთვის ოდნავ აწეულია, მაგრამ ვერ აღწევს საშუალო (ጡ-ს) აწეულობას. მაშასადამე, ქართული ა განსხვავდება რუსული ა-საგან ენის აწეულობის მხრივ, მაგრამ ორივეს აწეულობის საფეხური დაბალია. დაბალი აწეულობის ხმოვნებს ეძახიან აგრეთვე ფართო ანუ ღია ხმოვნებს.

აწეულობა ბევრგვარია სხვადასხვა ენაში. აქ მოყვანილია მხოლოდ ქართულისა და რუსულის. ერთი და იგივე ხმოვანი შეიძლება იყოს ორი სახისა: ფართოსი და ვიწროსი, ე. ი. ერთისა და იმავე აწეულობის საფეხურის ხმოვანს შესაძლებელია ჰქონდეს სხვადასხვა სახე—აგრეთვე აწეულობის აღწერილი საფეხურების შიგნით და საფეხურების მიხედვით. მაგ., ფრანგულშია საშუალო საფეხურის (ე-ს და ጡ-ს) ორი სახეობა: უფრო ფართო და უფრო ვიწრო; მაგ., ფრანგული fait—წარმოითქმება fe (ფართო ე-თი) 'გაკეთებული', მაგრამ: fée—წარმოითქმება fe (ვიწრო ე-თი) 'ჭეია'; ფრანგ. pomme—წარმოითქ. pom 'ვაშლი' (ფართო ጡ-თი), ფრანგ. mot—წარმოითქ. mo (ვიწრო ጡ-თი) 'სიტყვა'.

სურათ 30-ზე წარმოდგენილია ენისა და ტუჩების მდგომარეობის შედარებითი სქემა ქართულის ხუთი ხმოვნისათვის. ცხრილის შესწავლისას გამოსავალ წერტილად უნდა იქნეს მიღებული ა-ს სქემა: აიღეთ მიმართულება ა—ე—ი, შემდეგ ა—ო—უ და დაუკვირ-

სურ. 30.
ენის აწეულობის შედარებითი სქემა.

ღით, თუ როგორ მდგომარეობას მიიღებს ენა თითოეული მიმართულებით: ა—ე—ი-ს დროს ენა მიდის წინ და ზევით, ა—ო—უ-ს დროს—უკან და ზევით.

§ 66. ხმოვანთა დაქიმულობა. ხმოვნებს ახასიათებს აგრეთვე მეტ-ნაკლები დაქიმულობა, მაგრამ ეს თვისება არ ასხვავებს ერთმანეთისაგან ერთი და იმავე ენის ხმოვნებს, ე. ი. არ შეიძლება ერთსა და იმავე ენაში ერთი რომელიმე ხმოვანი ხასიათდებოდეს დაქიმული წარმოთქმით, მეორე—არა (სხვა პირობების ერთნაირობის დაკვირვებით).

ხმოვანთა დაქიმულობა ასხვავებს ერთ ენას მეორისაგან, მაგ., ცნობილია, რომ ფრანგულ ენას ახასიათებს ხმოვანთა დაქიმული წარმოთქმა, რუსულს—დაუქიმველი.

ერთი ენის ფარგლებში შეიძლება განსხვავდებოდნენ ხმოვნები დაკიმულობით—განსხვავებულ პირობებში; მაგ., რუსულში მახვილიანი ხმოვნები უფრო დაკიმულია, ვიდრე უმახვილო; გერმანულში დაკიმულია გრძელი ხმოვნები.

დაკიმული წარმოთქმის საფუძველია სამეტყველო ორგანოთა მტკიცე დაკიმული მდგომარეობა-მოკმედება. „რამდენადაც უფრო დაკიმულია მუსკულატურა ტუჩებისა, ენისა, ლოყებისა, რბილი სასისა, ფარინგის კედლებისა და ა. შ., მით უფრო მკაფიოა, გარკვეულია ეს ელფერი (იგულისხმება დაკიმულობა), და ხმოვანს მთლიანად ეძლევა ლითონისებრი ელფერი; რაც უფრო რბილია კედლები, ე. ი. რაც უფრო ნაკლებადაა დაკიმული მუსკულატურა, მით ნაკლებაა ეს ელფერი მკაფიო და გარკვეული, და ხმოვანი მთლიანად ბგერს რალაც ყრუდ“ (ლ. ვ. შჩერბა).

ქართულს (და, როგორც ჩანს, ზანურს) ახასიათებს ხმოვანთა დაკიმული წარმოთქმა.

§ 67. ხმოვანთა ნაზალიზაცია. ზოგიერთ ენაში ხმოვნები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან იმის მიხედვითაც, თუ რა გზით გამოდის ჰაერნაკადი: მხოლოდ პირის ღრუს გზით, თუ ორივე გზით—პირისა და ცხვირის გზითაც. იმ ხმოვნებს, რომელთა წარმოთქმისას ჰაერნაკადი გამოდის მხოლოდ პირის გზით, ეძახიან პირის ეულს ანუ ორალურ ხმოვნებს; ხოლო იმ ხმოვნებს, რომელთა წარმოთქმისას ჰაერნაკადი გამოდის პირითაც და ცხვირითაც, ეძახიან ცხვირის ეულს ანუ ნაზალიზებულ ხმოვნებს.

ნაზალიზებულ ხმოვანთა წარმოთქმისას რბილი სასა ნაქითურთ დაშვებულია ძირს (იხ. სურ. 31), და ცხვირის ღრუში შესავალი (ცხვირ-ხახის გზით) ღიაა; ღიაა აგრეთვე პირის ღრუც —წარმოსათქმელი ხმოვნის შესათქმელისად (მაგ. ა-სათვის, თუ იწარმოება ნაზალიზებული ა; ო-სათვის, თუ წარმოსათქმელია ნაზალიზებული ო და ა. შ.). ჰაერნაკადის ნაწილი გაივლის ცხვირის ღრუში და იწვევს ხმოვნის თავისებურ ტემბრს, რომელსაც ნაზალურს ანუ ცხვირის ეულ ტემბრს ვეძახით.

სურ. 31. ცხვირის ეული ანუ ნაზალიზებული ა.

სასის ფარდის ანუ რბილი სასის დაშვება და აწვევა კარგად ჩანს სარკეში, თუ პირს ძლიერ ფართოდ გააღებთ და სასაზე სინათლის შუქს მიუშვებთ: როცა წარმოეთქვამთ სუფთა (ორალურ) ა-ს (უმჯობესია ა-ზე ვარჯიში, რადგანაც სხვა ხმოვნისთვის პირის ღრუ ასე ფართოდ არ გაიღება), ფარდა აიწვევა და მიეკვრება ფარინგის კედელს (მაშასადამე, გზა ცხვირისაკენ დაიკეტება); როცა იტყვიან ა-ს (ნაზალიზებული ა), ფარდა ძირს დაეშვება—გზა ცხვირისაკენ ღიაა.

რომელიმე ხმოვნისათვის ნაზალური ტემბრის მინიკებას ეწოდება ამ ხმოვნის ნ ა ზ ა ლ ი ზ ა ც ი ა.

ქართულს არა აქვს ნაზალიზებული (ცხვირისეული) ხმოვანი ფონემები. ცოცხალი მეტყველების პროცესში ქართული ხმოვნები ოდნავ ნაზალიზდება, მაგალითად, სიტყვებში: სამი, კანი ა ოდნავ ნაზალიზებულია; უფრო მეტადაა ნაზალიზებული იგივე ა სიტყვებში: სამს, კანს, სანდრო, სანთელი. ევროპულ ენათა შორის ნაზალური ფონემები აქვს, მაგ., ფრანგულს; მასზე ნაკლებ—პოლონურს. ნიშნები ფრანგულიდან: eufaut წარმოითქმის ɛ:fɔt (ორივე ა ნაზალიზებულია, პირველი გრძელია) 'ბავშვი'; einq —sɛ̃k (ნაზალიზებული ფართო ე) 'ხუთი' და ა. შ. (შეად. სურ. 31 და 29 სასის ფარდის მხრივ).

§ 68. ხმოვანთა ლაბიალიზაცია. ტუჩების აქტიური მონაწილეობა ხმოვანთა წარმოებაში გამოიხატება მათს მეტ-ნაკლებად წინ წამოწევისა და მომრგვალებაში; ა-სა და წინა რიგის ხმოვნებისათვის (ე, ი) ჩვეულებრივ ტუჩები თითქმის პასიურნი არიან: ისინი ოდნავ გაიწევიან გასწვრივ.

ამიტომ ტუჩების აქტიური მონაწილეობა შეეხება უპირველესად ო-სა და უ-ს: პირველის წარმოთქმისას ტუჩები წამოიწევიან წინ და მომრგვალდებიან მხოლოდ იმდენად, რომ ქვედა კბილები შეიძლება ჩანდეს; ხოლო უ-სათვის ტუჩები უფრო მეტად წამოიწევიან და მეტადვე მომრგვალდებიან—კბილები არ შეიძლება ჩანდეს. ამ ხმოვნებს ეძახიან ტუჩებმომრგვალებულ ანუ ლ ა ბ ი ა ლ ი ზ ე ბ უ ლ ხმოვნებს¹.

ლაბიალიზებულს ეძახიან აგრეთვე ისეთ ხმოვნებს როგორიცაა, მაგ., გერმ. ö და ü სიტყვებში: Töchter 'ქალიშვილები' და Brüder 'ძმები' ან ფრანგული u და œu, მაგ., სიტყვებში deux, rue. მაშასადამე, ესენია ლაბიალიზებული წინა რიგის ხმოვნები. ფონე-

¹ labium 'ტუჩი' labia—'ტუჩები' labialis—'ტუჩისეული'; ლაბიალიზაცია—'გატუჩისეულება'.

ტიკურად პირველი წარმოადგენს ლაბიალიზებულ ე-ს, ხოლო მეორე—ლაბიალიზებულ ი-ს: საკმარისია წარმოთქვათ ხმაშეუწყვეტილ ე და ტუჩები თანდათან მოამრგვალოთ ი-სათვის, რომ მიიღოთ პირველი, ხოლო ი-ს ხმაშეუწყვეტლივ გაგრძელებით და ტუჩების უ-სათვის მომრგვალებით მიიღებთ მეორეს.

§ 69. ქართული ენის ხმოვანთა სამკუთხედი. ქართულ ხმოვანთა კლასიფიკაცია მოცემულია ქართულ ხმოვანთა „სამკუთხედის“ სახით (იხ. სურ. 32).

სამკუთხედის მწვერვალზე მოთავსებულია ა—შუა რიგის ხმოვანი; მის მარცხენა და მარჯვენა გვერდებზე წარმოდგენილია წინა რიგისა (მარცხენაზე) და უკანა რიგის (მარჯვენაზე) ხმოვნები. ა წარმოადგენს გამოსავალ წერტილს ენის აწევის ორი მიმართულებისათვის: წინ და ზევით, უკან და ზევით (იხ. გვ. 69), ესე იგი: ა—ე—ი, ა—ო—უ.

მარცხენა გვერდის ხმოვნების (ა-ს ჩათვლით) წარმოთქმის დროს, წინაენის წინ და ზევით მოძრაობისას, ტუჩები თითქმის პასიურად არიან: მხოლოდ ოდნავ თანდათან უახლოვდებიან ერთმანეთს ვერტიკალურად და გაიწევიან გასწვრივ—დაწყებული ა-დან —ე-სთვის ნაკლებად, ი-სათვის მეტად.

რაც შეეხება მარჯვენა გვერდის (ა-ს ჩათვლელად) ხმოვანთა წარმოთქმას, აქ, უკანა ენის უკან და ზევით მოძრაობისას, ტუჩები აქტიურად მონაწილეობენ: უახლოვდებიან რა ერთმანეთს აგრეთვე ვერტიკალურად და კუთხეებიდან ცენტრისაკენ, წამოიშვირებიან წინ და მომრგვალდებიან: ი-სათვის ნაკლებ, უ-სათვის მეტად. ეს შეეხება ხმოვანთა სამ რიგს.

ხმოვანთა აწეულობის საფეხურებიც თვალსაჩინოდაა წარმოდგენილი ამავე სამკუთხედზე: აწეულობის ყველაზე მაღალი საფეხურია ი—უ (არალაბიალიზებული—ლაბიალიზებული: პირველია მაღალი აწეულობისა წინ, მეორე—მაღალი აწეულობისა უკან); საშუალო საფეხურია ე—ო (არალაბიალიზებული—ლაბიალიზებული: პირველია საშუალო აწეულობის წინ, მეორე—საშუალო აწეულობისა უკან); ყველაზე დაბალი აწეულობის საფეხურზეა ა (იხ. სურ. 30).

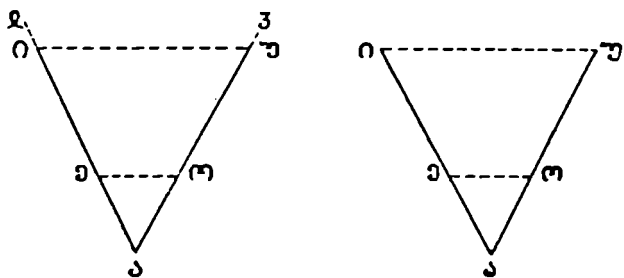
მაშასადამე, ვიწროვდება არე წინაენისა და მაგარ სასას შუა თანდათანობით—დაწყებული ა-დან ზევით, წინ და უკან (ე—ო), უფრო ზევით, წინ და უკან (ი—უ).

თუ კიდევ უფრო ზევით აიწევა წინა ენა ე—ი-ს, ხოლო უკანა ენა ო—უ-ს ხაზით, მივიღებთ სუსტ ხმოვანს წინ (ა) და სუსტ ხმო-

ვანს უკან (z); ამ მეორისათვის ტუჩები კიდევ უფრო წამოიშვირებინან წინ და მრგვალად დაეწროვდებიან.

ამგვარად, ქართული ენის ხუთ (ან შვიდ) ხმოვანში ყველაზე წინა რიგისაა ი (ან ე), ყველაზე უკანასია უ (ან ჯ). ყველაზე ვიწროებია ი—უ (ან ე—ჯ), ყველაზე ფართოა ა.

§ 70. სამკუთხედის სახით წარმოდგენილი ქართულ ხმოვანთა კლასიფიკაცია ფიზიოლოგიურ საფუძველზეა დამყარებული. საყურადღებოა, რომ ეს კლასიფიკაცია ემთხვევა აქუსტიკურსაც. მართალია, სამკუთხედი მოცემულია ქართულ ხმოვანთა, ხოლო ხმოვანთა რეზონატორული (სატემბრო) ტონის სიმაღლე გამოანგარიშებულია ფრანგულისა და რუსულის, მაგრამ ეს ხელს არ გვიშლის ზოგადი დასკვნების გამოტანაში: ხმოვანთა რეზონატორული ტონის სიმაღლე კლებულობს დაწყებული ი-დან ე—ა—ო-ს გავლით და უ-თი გათავებული (ი—3648. ე—1824, ო—456, უ—228).

სურ. 32. ხმოვანთა სამკუთხედი.

§ 71. თანხმოვანთა კლასიფიკაცია. იმის გარდა, რაც მოცემულია ზემოთ თანხმოვანთა შესახებ, საჭიროა გავითვალისწინოთ კიდევ შემდეგი:

1. თანხმოვანთა სუნთქვიერი და უსუნთქველი წარმოება (§ 72).
2. ასპირაცია (ანუ ფშვინვა) და აპსირატები (ფშვინვიერები) (§ 73).
3. ხშულ. თანხმოვანთა წყვილულებრივი და სამეულულებრივი სისტემები (§ 74).
4. თანხმოვანთა ნაპრალოვნობა (ანუ სპირანტულობა) (§ 75-82).
5. რთული თანხმოვნები (ანუ აფრიკატები) (§ 83).
6. თანხმოვანთა ფარინგალურობა (§ 84).

§ 72. თანხმოვანთა სუნთქვიერი და უსუნთქველი წარმოება. როგორც წესი, ყოველი სამეტყველო ბგერა იწარმოება ჰაერნაკადით—ამოსუნთქვის გზით. ამას ექვახნით სუნთქვიერ ბგერათწარმოებას. მაგრამ არის ზოგიერთ ენაში ისეთი თანხმოვნები, რომლებიც იწარმოება „ყელხშვით“, ე. ი. სახმო სიმების დაკეტილობით. მა-

შასაღამე, ამოსუნთქული ჰაერის უნისოდ — იმ ჰაერის მარაგით, რომელიც იმყოფება ზესადგამ მილში. ესაა უსუნთქველი ბგერათწარმოება.

ქართულში, მაგ., უსუნთქველია შემდეგი ხშული თანხმოვნები: პ—ტ—წ—ქ—კ—ყ; ასეთი ხშული თანხმოვნები აქვს, მაგ., კავკასიურ ენებს (აქედანაა მათი სახელწოდება „კავკასიური ხშულები“) და სომხურს.

უსუნთქველ თანხმოვნებს ეძახიან ყელ ხშულ (СМЫЧНО-ГОРТАННЫЕ) თანხმოვნებს. ეს ტერმინი იხმარებოდა ქართულ ფონეტიკურ ლიტერატურაშიც (ტერმინი „მკვეთრების“ გვერდით). უკვე კარგა ხანია, მათ ვეძახით აბრუპტივებს.

„ყელ ხშული“ არ შეეფერება სინამდვილეს, რადგანაც ყელდაუხშველადაც შესაძლებელია უსუნთქველ თანხმოვანთა წარმოქმნა. მართალია, როგორც წესი, უსუნთქველ თანხმოვანთა წარმოქმნისას სახმო სიმები დაკეტილია და ამის გამო ჰაერნაკადი არ ამოედინება სასუნთქიდან, მაგრამ ჰაერნაკადის ამოდინების შეწყვეტა, რაც მთავარია უსუნთქველ თანხმოვანთათვის, შესაძლებელია სახმო სიმების დაუკეტავადაც.

თუ ამოვცლით ფილტვებიდან ჰაერს ერთბაში ძლიერი ამოსუნთქვით ან თანდათანობით (მაგ., რომელიმე სუნთქვიერი ბგერის ზედიზედ ხანგრძლივი განმეორებით) — ისე, რომ შესუნთქვა არ ხდებოდეს, ჩვენ შევძლებთ წარმოვთქვათ მხოლოდ უსუნთქველი თანხმოვნები.

რადგანაც ჰაერნაკადის მოწოდება ხორხის გზით შეწყვეტილია, ამიტომ საწარმოთქმოდ გამოიყენება ღია ზესადგამ მილში (კერძოდ — პირის ღრუში) მყოფი ჰაერი, რომელიც, თავისი სიმცირისა და სასუნთქიდან ამოწოდებული ჰაერნაკადის წყაროსთან კავშირის შეწყვეტის გამო, საკმარისი არაა ჩვეულებრივი ხანგრძლიობის ხშულის წარმოსათქმელად: აუცილებელია მისი ნეტი სისწრაფით წარმოქმნა. მართლაც, ეს ასე ხდება; მაგ., თუ ოქს ესაქიროება წამის 22 მეასედი, ტ-სთვის საკმარისია წამის 16 მეასედი; ც-ს — 25, წ-ს — 14 და ა. შ.

წინათ ამ თანხმოვნებს ვეძახდით, აკუსტიკური შთაბეჭდილების მიხედვით, მკვეთრებს, რაც იმიტომ კი არაა დასაწუნი, რომ ვერ გამოხატავს სათანადო მოვლენას (პირობითად ყოველი ტერმინი შეიძლება გამოდგეს). არამედ იმიტომ, რომ ჭაჭირდა მისგან სხვა ტერმინების წარმოება და მისი უცხოურ ენებზე თარგმნა.

წინათ ხმარებული „ხორხხედა ექსპირაცია“ (надогортанная экспирация) მოვლენას გამოხატავს მხოლოდ გადატანითი მნიშვნელობით (ექსპირაცია შეიძლება მხოლოდ ფილტვებიდან); მასაც ის ნაკლი აქვს, რომ მისგან ძნელია სხვა ნაწარმოებ ტერმინთა შედგენა.

ამიტომ ვხმარობთ ტერმინ აბრუპტივს (ლათ. abruptio 'მოწყვეტა მოგლეჯა'). მართლაც, სარტიკულაციო ორგანოები სწრაფად მოსწყდებიან ერთმანეთს. აქუსტიკურადაც მოწყვეტის შთაბეჭდილება გვაქვს. მისგან სხვა ტერმინების შედგენაც არაა ძნელი (აბრუპტივეული, აბრუპტივიზაცია, დეზაბრუპტივიზაცია და სხვა).

§ 73. ასპირაცია (ანუ ფშვინვა) და ასპირატები (ანუ ფშვინვიერები). ზოგჯერ სახმო სიმები იმდენად უახლოვდებიან ერთმანეთს, რომ ამოდენილი ჰაერნაკალი წარმოქმნის თავისებურ ჩქამს სახმო სიმების კიდებზე ხეხვით: ამ ჩქამს ეძახიან ასპირაციას (ქართ. ფშვინვა, ლათ. aspiratio 'ქროლა, ნიაფი'); ასეთია მაგ., ქართული ჰ, რომელსაც ზოგნი ფარინგალურს ეძახიან, რადგანაც იგი ფარინგისს არეში ფორმდება. ზოგ ენაში ეს ასპირაცია წარმოადგენს დამოუკიდებელ სამეტყველო ბგერას, ფონემას, ისეთი თვისებისას, როგორიცაა, მაგ., ს, შ, ხ; ამიტომ ჰ-ც ისევეა სპირანტი ანუ ნაპრალოვანი, როგორც, მაგ., ს, შ, ხ. ქართულ თანხმოვანთა სისტემაში ჰ წარმოადგენს მეხუთე დეფექტურ წყვილელს (იხ. გვ. 62).

ასპირაცია, ჩვეულებრივ, ყრუა; მაგრამ ზოგიერთ ენაში არის მჟღერი ასპირაციაც. მაგ., ასეთია უკრაინული r სიტყვაში rიpa: „მჟღერი ჰ“-ს წარმოთქმისას სახმო სიმების უკანა ნაწილი ღიაა, ხოლო მათი წინა ნაწილი ჟღერს.

ქართული ჰ გვაქვს, მაგ., სიტყვაში ჰაერი; გერმანული—სიტყვაში Haus, ინგლისური—სიტყვაში house. ამ სამში ყველაზე სუსტია ქართული ჰ, ხოლო ყველაზე ძლიერი—ინგლისური h.

როდესაც ეს ასპირაცია ანუ ფშვინვა უშუალოდ თან მისდევს თანხმოვანს და განუყოფლადაა მასთან შერწყმული, ასეთი ასპირაციის მქონე თანხმოვანს ვეძახით ასპირატს ანუ ფშვინვიერ თანხმოვანს.

ხშული თანხმოვნის ასპირაცია მდგომარეობს იმაში, რომ სახმო სიმები მცირეოდენ ხანს იმავე ღია მდგომარეობაში რჩება, როგორშიც იყო სახმო სიმები, როცა ამ ხშულისათვის ზესადგამ მილში ხშვა მოხდა. ამიტომ შეიმჩნევა ასპირაცია ხშულში მეტად, ვიდრე ნაპრალოვანში. სხვადასხვა ენის ასპირატების მეტ-ნაკლები ფშვინვიერობა აიხსნება სახმო სიმების ღია მდგომარეობაში სეტ-ნაკლებ ხანს შეჩერებით—ზესადგამ მილში ხშვის მოშლის შემდეგ.

მაგ., ქართულის ფ—თ—ც—ჩ—ქ—ჭ (ქ სალიტერატურო ქართულში არაა) ტიპური ასპირატებია: ტუჩების არტიკულაციას (ფ-სათვის), წინაენისას (თ—ც—ჩ-სათვის) თან ახლავს უელისმიერი (ე. ი. სახმო სიმებისმიერი) ჩქამი ფშვინვის სახით; ამათზე ოდნავ ნაკლებაა ასპირაციიანი ინგლისური ან გერმანული ყრუ

ხშულები და კიდევ უფრო ნაკლებ რუსული II—T—ll—q—K, ე. ი. მათში ასპირაცია ანუ ფშვინვა სუსტად ჩანს.

ფშვინვიერობის მეტ-ნაკლებობას ადვილად იგრძნობს დამკვირვებელი, თუ ხელის ზურგს მიიტანს პირთან ახლო, როცა შესამოწმებელ ბგერას წარმოთქვამს. კარგი შესამოწმებელი საშუალებაა აგრეთვე სანთლის (ან ასანთის) ალი, რომელიც მეტად გადაიხრება, მაგ., ქართული ო-სათვის, ოდნავ უფრო სუსტად გადაიხრება ინგლისურის ან გერმანულის t-სათვის და ძლიერ სუსტად რუსულის T-სათვის. ასეთია ამ ენათა ყველა დანარჩენი ყრუ ხშულების ურთიერთშეფარდება.

მოყვანილ ნიმუშებში ფშვინვიერია მხოლოდ ყრუ ხშული თანხმოვნები. მაგრამ შესაძლებელია მჟღერიც იყოს ფშვინვიერი. მაგ., ძველ ინდურში იყო არა მხოლოდ ყრუ, არამედ მჟღერი ასპირატებიც (ლათინური ანბნით ფონეტიკურად ყრუ ასპირატებს სწერენ ასე: ph, th, kh და ა. შ., ხოლო მჟღერ ასპირატებს ასე: bh, dh, gh და ა. შ.; ზოგიერთ ახალ ინდურ ენაშიცაა დღეს მჟღერი ასპირატები (მაგ., ჰინდი ენაში).

§ 74. ქართულის ხშულ თანხმოვანთა სამეულებრივი სისტემა. აბრუპტივების არსებობა ქართულსა და ქართველურ კავკასიურ ენებში ქმნის მათი ხშული თანხმოვნების სამეულებრივ სისტემას. ეს იმას ნიშნავს, რომ ამ ენებში ჰომორგანული ხშულები სამ-სამი: მჟღერი, ყრუ ფშვინვიერი და ყრუ აბრუპტივი (ბ—ფ—პ, დ—თ—ტ და სხვა).

იმ ენებში, სადაც აბრუპტივები არაა; ხშულ თანხმოვანთა სისტემა, ჩვეულებრივ, წყვილეულებრივია, ე. ი. მათი ჰომორგანული ხშულები ორ-ორია. ასეთია, მაგ., რუსული, ინგლისური და გერმანული, რომელთაც აბრუპტივები არა აქვთ; ამის გამო მათ აქვთ ხშულთა მხოლოდ წყვილეულებრივი სისტემა. სახელდობრ, ქართული ბ—ფ—პ-ს შესატყვისად რუსულს აქვს მხოლოდ ნ—II; დ—თ—ტ-ს შესატყვისად—ჟ—T და ა. შ.

ქართულს აქვს ხშულ თანხმოვანთა ხუთი სრული სამეული:

1. ბ—ფ—პ, 2. დ—თ—ტ, 3. ძ—ც—წ, 4. ჯ—ჩ—ჭ. 5. გ—ქ—კ (დალაგებულია თანმიყოლებით—წინიდან უკან მიმართულებით). ხშულთა მეექვსე სამეულიდან სალიტერატურო ქართულს (და ქართული ენის დიალექტთა უმრავლესობას) შერჩენია მხოლოდ ყ (ე. ი. ნესამე წვერი—აბრუპტივი), დაუკარგავს პირველი (მჟღერი) და მეორე (ყრუ ფშვინვიერი) წვერი. რომ ეს ასეა, ჩანს იქიდან, რომ ხშულთა სამეულის მეორე (ფშვინვიერი) წვერი (ვ) შენახულია ქარ-

თულის ზოგიერთ დიალექტში (მაგ., ხევსურულში: კელი, კმალი) და ჰქონდა ძველ ქართულს (მაგ., იმავე სიტყვებში).

მაშასადამე, მეექვსე სამეული, რომელსაც ამის გამო დეფექტიან ანუ ნაკლოვან სამეულს ვეძახით, დადასტურებულია სალიტერატურო ქართულ ენაში მხოლოდ მესამე წევრით (ჟ). ასევეა ზანურშიც (მეგრულ-ქანურში); ხშულთა მეექვსე სამეულს სვანურში აქვს—ისე როგორც ქართულში—მეორე და მესამე წევრი, მაგრამ, ამათ გარდა, აქვს აგრეთვე პირველიც (ე. ი. მქლერი წევრი). მაშასადამე, სვანურში, სხვა ქართველურ ენათაგან განსხვავებით, მეექვსე სამეული სრულია და არა დეფექტიანი.

§ 75. ნაპრალოვანი თანხმოვნები ანუ სპირანტები. ქართულში რვა ნაპრალოვანი თანხმოვანია, რუსულში—შვიდი:

1. ვ — —	1. в — вь
2. ზ — ს	2. з — зь
3. ჟ — შ	3. ж — жь
4. ლ — ხ	4. — — л
5. — — ჰ	

ქართულის ნაპრალოვანთა პირველი და მეხუთე წყვილეული დეფექტიანია ანუ ნაკლოვანი: პირველს აკლია მქლერი ვ-ს ყრუ მეტოლე ქ, ხოლო მეხუთეს—ყრუ ჰ-ს მქლერი მეტოლე. რუსულის ნაპრალოვნებში მხოლოდ მეოთხე წყვილია ნაკლოვანი: ყრუ ხ-ს აკლია მქლერი მეტოლე. დანარჩენები სრული წყვილეულებია ქართულშიც და რუსულშიც, ე. ი. თითოეულ წყვილში პირველი ნაპრალოვანი მქლერია, მეორე—ყრუ.

ქართულში ძლერ ხშირად წარმოვთქვამთ ქ-ს (ე. ი. იმას, რაც პირველ წყვილს აკლია ქართულში); საკმაოდ ხშირად წარმოითქმება სალიტერატურო რუსულში ლ (ე. ი. ის, რაც მეოთხე წყვილეულს აკლია რუსულში), მაგრამ არც ქ ფონემაა ქართულში და არც ლ ფონემა რუსულში. მაგ., სიტყვებში: ვსინჯავ, კარავში, ვტეხ, ვჩივი გარკვევით გვესმის: ქსინჯაქ, კარაქში, ქტეხ; რუსულ სიტყვებში: вьажи, вьрати и ასო წარმოითქმის როგორც ლ.

§ 76. ნაპრალის ფორმა ნაპრალოვნების წარმოებისას. სპირანტები ანუ ნაპრალოვნები, განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან არამხოლოდ წარმოების ადგილისა და მქლერობა-სიყრუის მხრივ, არამედ იმ ნაპრალის ფორმის სხვადასხვაობითაც, რომელშიც გამოდის ხოლმე ჰაერნაკადი სპირანტის წარმოთქმისას.

ნაპრალი შესაძლებელია იყოს ღარი სებრ მომრგვალებული ან გასწვრივი.

§ 77. ღარისებრ მომრგვალებული ნაპრალი იწარმოება, ზვეულებრივ, ზედა და ქვედა ტუჩით ერთმანეთის მიმართ და წინაენით ზედაკბილებთან.

ღარისებრ ტუჩებმომრგვალებული ნაპრალით ნაწარმოები სპირანტი, მაგ., ინგლისური w სიტყვებში; water (wa:tə) 'წყალი', where (weə) 'სად'. ასეთივეა ფრანგული წყვილბაგის სპირანტი, მაგ., სიტყვებში: moi 'მე' (ითქმის mwa), louer 'ქება' (ითქმის lwe).

ქართულში ასეთი ფონემა დღეს არ არსებობს, მაგრამ w-ს უახლოვდებოდა, ალბათ, როცა თანხმოვნური ფუნქციისა იყო, ის ბგერა, რომელიც გამოხატულია უ ან ზ ნიშნებით ძველ ქართულში.

ღარისებრ მომრგვალებული ნაპრალით იწარმოება სპირანტთა მეორე წყვილელი ს—ზ (ე. წ. სისინა სპირანტები): მათი წარმოთქმისას წინაენა აიწევა კბილების მიმართ და მიუახლოვდება მათ, ხოლო ენის კიდეები მიეზჯინება ორივე გვერდის კბილებს; ენის შუაზე სიგრძივ კეთდება ვიწრო მრგვალი ღარისებრი ნაპრალი, რომელშიც გამოედინება ჰაერნაკადი. ამასთანავე აუცილებელია, რომ ენის წვერი, რომელიც დაშვებული უნდა იყოს ძირს, თავისი წინა კიდით ეხებოდეს ქვედა კბილებს შიგნიდან¹.

ღარისებრ მომრგვალებული ნაპრალითვე იწარმოება სპირანტთა მესამე წყვილელი ჟ—შ (ე. წ. შიშინა სპირანტები): ენის წვერი აწეულია ზევით და ქმნის მომრგვალებულ ნაპრალს ნუნებთან (ანუ ალვეოლებთან). მათ ეძახიან ნუნებისმიერ ანუ ალვეოლარულ ნაპრალოვნებს.

განსხვავებულია მაგარი (მაგ., რუსულის) ж—ш რბილისაგან (მაგ., ქართულის ჟ—შ-საგან): მაგარისათვის შუა ენა ჩაიზნიქება, ხოლო რბილისათვის—არა.

§ 78. გასწვრივი ნაპრალი კეთდება უფრო მეტ ადგილებში, ვიდრე ღარისებრი; სახელდობრ: 1. ტუჩებს შუა, ქვედა ტუჩისა და ზედაკბილებს შუა, 2. ენის წვერისა და კბილებს შუა, 3. ენის ზურგსა და შაგარ სასას შუა. 4. უკანაენასა და რბილ სასას შუა, 5. ენის ძირსა და ფარინგის კედელს შუა.

§ 79. ტუჩებს შუა გასწვრივი ნაპრალი კეთდება ზედა და ქვედა ტუჩის ერთმანეთთან მიახლოებით. ამ ნაპრალით ნაწარმოები სპირანტი იშვიათია.

ქვედა ტუჩისა და ზედა კბილებს შუა გასწვრი-

¹ ეს იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ, თუ ენის წვერი არაა საკმარისად დაშვებული ძირს და არ შეეხება ქვედა კბილებს, წარმოითქმება ენაჩლუნგური (ე. წ. „სიფსიფა“) ხ—ს.

ვი ნაპრალით იწარმოება ქართულის ვ და რუსულის В—ი სპირანტები პირველ წყვილულში.

§ 80. ენის წვერსა და ზედა კბილებს შუა გასწვრივი ნაპრალით იწარმოება, მაგ., ინგლისური ენის სპირანტები (ყრუ, მაგ., სიტყვაში thorn 'იკალი' და მჟღერი, მაგ., სიტყვაში there 'იქ'. ეს წყვილი ნაპრალოვანი ძლიერ წააგავს (როგორც არტიკულაციურად, ისე აკუსტიკურად) „სიფსიფა“ ს—ზ-ს. მათ ეძახიან კბილთაშუას ანუ ინტერდენტალურ (იგულისხმება ზედა და ქვედა კბილებს შუა) ნაპრალოვანს, რადგანაც ენის წვერის ქვედა კიდე, მართლაც, ჩანს ზედა და ქვედა კბილებს შუა.

§ 81. ენის ზურგსა და მაგარ სახას შუა გასწვრივი ნაპრალით იწარმოება ის შუაენისმიერი სპირანტები—მჟერი და ყრუ, რომლებიც აქვს, მაგ., გერმანულს სიტყვებში: sich, sprechen, durch (ყრუ გამოიხატება ch ნიშნებით) და ja, jeder (მჟღერი გამოიხატება ხშირად j ნიშნით)¹. პირველს ეძახიან IchLaut-ს, რადგანაც იგი გვხვდებოდა მეტწილად წინა რიგის ხმოვნების (და თანხმოვანთა) შემდეგ.

§ 82. უკანაენისა და რბილი სახის შუა გასწვრივი ნაპრალით წარმოიქმნის, მაგ., ქართულის სპირანტთა მეოთხე წყვილი ღ—ხ; ესაა უკანაენისმიერი ნაპრალოვნები.

§ 83. აფრიკატები ანუ რთული თანხმოვნები. ხშული თანხმოვნის ერთ სახეობას წარმოადგენს აფრიკატი (ლათ. affricare 'ხეხვა') ანუ „ნახევრადხშული“, როგორც მას ეძახის ზოგიერთი (უმეტესად ფრანგი) ფონეტიკოსი. ქართულის აფრიკატებია: ძ—ც—წ, ჯ—ჩ—ჭ.

აფრიკატი რთული ხშული თანხმოვანია და, საერთოდ მიღებული აზრით, შედგენილია მარტივი ხშულისა და მისი ჰომორგანული ნაპრალოვნისაგან (ანუ სპირანტისაგან); მაგ., აფრიკატი ძ=ღ+ზ; ც=თ+ს; წ=ტ+ს; ჯ=ღ+ქ; ჩ=თ+შ და ჭ=ტ+შ.

თითოეული აფრიკატის შედგენილობაში, როგორც აქედან ჩანს, პირველია ხშული, ხოლო მეორე—ნაპრალოვანი; მათი შერწყმულობა კმნის ერთ მთლიან განუყოფელ თანხმოვანს; მათი განუყოფელი შერწყმულობა კი შესაძლებელია იმიტომ, რომ ხშული და მასთან შერწყმული ნაპრალოვანი უეჭველად ჰომორგანული (ერთსა და იმავე ადგილას ნაწარმოები) თანხმოვნებია; მაგ., ღ წინაენის ხშულია, ხოლო ზ—წინაენისვე ნა-

¹ ქართული ა, როგორც თანხმოვანი, უდრის გერმ. j-ს (მაგ., jeder-ში) და რუს. j-ს (მაგ., я სიტყვის პირველ ბგერას). იხ. § 55.

პრალოვანი (შერწყმულად ჰქმნიან ძ-ს). ო წინაენის ხშულია, ხოლო ს—წინაენისვე ნაპრალოვანი (შერწყმულად ჰქმნიან ც-ს) და ა. შ.

აფრიკატის შემადგენელი თანხმოვნები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, მასასადასე, არა წარმოების ადგილით, არამედ რაგვარობით: პირველია ხშული, მეორე—ნაპრალოვანი (ანუ სპირანტი); ე. ი. ისინი (მაგ., ღ და ზ ძ-ში) არიან ჰომორგანულნი, მაგ-

პ ი რ შ ი				ცხვირ- ში				
არახშულნი		ხშულნი						
მოსოლი	მწერ- ლითი	ნაპრა- ლოვანი	რთულნი	პარცოვნი				
	(ვ)		ფ	ფ		მელერი	მეცხვირ- სადასე	საყარ- სეცხვირ- სადასე
			ფ	ფ	ფშინიკური	ყრუ		
			ფ	ფ	აბრუბივი			
	(ფ)					მელერი	მეცხვირ- სადასე	
					ფშინიკური	ყრუ		
ქ	ფ	ფ	ფ	ფ		მელერი	მეცხვირ- სადასე	მწერ- სეცხვირ- სადასე
			ფ	ფ	ფშინიკური	ყრუ		
			ფ	ფ	აბრუბივი			
პ	ფ	ფ	ფ	ფ		მელერი	მეცხვირ- სადასე	სეცხვირ- სადასე
			ფ	ფ	ფშინიკური	ყრუ		
			ფ	ფ	აბრუბივი			
	(ფ)					მელერი	მეცხვირ- სადასე	მწერ- სეცხვირ- სადასე
ქ	ფ	ფ	ფ	ფ		მელერი	მეცხვირ- სადასე	მწერ- სეცხვირ- სადასე
			ფ	ფ	ფშინიკური	ყრუ		
			ფ	ფ	აბრუბივი			
			(ფ)			მელერი	მეცხვირ- სადასე	მწერ- სეცხვირ- სადასე
			(ფ)		ფშინიკური	ყრუ		
			ფ	ფ	აბრუბივი			
ს					ფშინიკური	ყრუ		მწერ- სეცხვირ- სადასე

სურ. 33. ქართულ თანხმოვანთა ცხრილი

რამ ჰეტეროგენური (იხ. § 41). გარდა ამისა, აფრიკატის შემადგენელი თანხმოვნები მქლერობა-სიყრუით ერთნაირნი უნდა იყვნენ: ან ორივე მქლერი (ღ + ზ = ძ), ან ორივე ყრუ (თ + ს = ც), და თანმიმდევრობა მხოლოდ ერთი, სახელდობრ: ხშულს უნდა მოსდევდეს ნაპრალოვანი. ამიტომაა, რომ აფრიკატის პირველი ნაწილი (იმპლოზია, იხ. § 21) ხშულია, ხოლო მეორე ნაწილი (ექსპლოზია)—ნაპრალოვანი (იქვე). ამიტომ ჩაეთვალეთ ჩვენ იგი შერეული ანუ ხშულ-ნაპრალოვნის რაგვარობის თანხმოვნად (იხ. § 35). ამაგვარად, ქართული აფრიკატების წარმოებაში მონაწილეობს ხშულთა მეორე სამეული (ღ—თ—ტ) და ნაპრალოვანთა მეორე (ზ—ს) და მესამე (ჟ—შ) წყვილი; მქლერები (ზ—ჟ) ერთიან მხოლოდ ღ-ს, ხოლო ყრუები (ს—შ) ერთიან ტ-სა და ტ-ს.

აფრიკატები აქვს აგრეთვე რუსულს, გერმანულს, ინგლისურსა და ზოგიერთ სხვას; ფრანგულს აფრიკატები არ გააჩნია.

რუსულში ორი ყრუ აფრიკატია (II—II) ფონემობრივ, ხოლო მათი შესატყვისი მქლერები (ძ—ჯ: ДЗ—ДЖ) არსებობს რუსულში მხოლოდ ფიზიოლოგიურ-აკუსტიკურად, ე. ი. ისინი (რუს. ძ—ჯ) ფონემებს არ წარმოადგენენ. აგრეთვე გერმანულშიც სამი ყრუ აფრიკატია: ც (იწერება z) და ჩ (იწერება tsch), მაგ.: Zeit და Deutsch, და pf, მაგ., სიტყვაში Apfel 'ვაშლი'. ეს უკანასკნელი (ე. ი. pf) შედგენილია, როგორც ყველა სხვა აფრიკატი, ხშულისა (p) და ნაპრალოვნისაგან (f), რომელნიც ჰომორგანულნი (ორივე ლაბიალური), მაგრამ ჰეტეროგენური არიან. ინგლისურს აქვს ორი აფრიკატი: მქლერი ჯ (მაგ., სიტყვაში give—წარმოითქმის ჯიბ 'სოლი', job—წარმოითქმის ჯობ 'შრომა' და მისი მეტოლე ყრუ ჩ (child—წარმოითქმის ჩაილ 'ბავშვი').

ქართულის ხშულ თანხმოვანთა სისტემაში აფრიკატები ქმნიან ხშულთა მესამესა და მეოთხე სამეულებს: წინაენისმიერ ძ—ც—წ-სა და ნუნისმიერს ანუ ალვეოლარულ ჯ—ჩ—ქ-ს.

§ 84. ფარინგალური თანხმოვნები. იმ თანხმოვნებს, რომლებიც იწარმოებიან ენისძირის მიბჯენით ან მიახლოებით ხახის (ფარინგისის—ბერძ. φarynx) უკანა კედელთან, ვეძახით ფარინგალურ თანხმოვნებს (იხ. § 30). მიბჯენის შემთხვევაში იწარმოება ხშული ფარინგალური, ხოლო მიახლოების შემთხვევაში—გასწვრივი ნაპრალოვანი ფარინგალური. ხშული ფარინგალურია, მაგ., ქართულის ყ¹.

¹ ახალი გამოკვლევების თანხმად, ქართ. ყ სპირანტოიდია (სპირანტოიდი ჰქვია ხშულ თანხმოვანს, რომელიც შეიცავს სპირანტის ანუ ნაპრალოვნის ელემენტს, ე. ი. სპირანტებისეზურია).

დღევანდელ სალიტერატურო ქართულსა და მის ყველა დიალექტს აქვს ყ: ესაა ფარინგალური აბრუპტივი; მაშასადამე, მეექვსე ე. წ. დეფექტიანი სამეულის მესამე წევრი. ამავე სამეულის მეორე—ფშვინვიერი—წევრი (ჟ) ჰქონდა ძველ ქართულს და აქვს დღეს ზოგიერთ მის დიალექტს, მაგრამ სალიტერატურო ქართულს იგი არ შერჩენია.

რაც შეეხება ამავე სამეულის მესამე—მჟღერ—წევრს, იგი უნდა ჰქონოდა უძველეს (ლიტერატურამდელ) ქართულს: ეს დებულება საკმაოდ დამარწმუნებლადაა დამტკიცებული ამ უკანასკნელ ხანებში.

მაშასადამე, ქართულ ენას უძველეს პერიოდში მეექვსე სამეული ჰქონდა სრული (და არა დეფექტიანი); იგი უძველესი ქართულისათვის მიიღებს ასეთ სახეს ფ—ჟ—ყ (გადაბრუნებული გ წარმოადგენს ფარინგალურ მჟღერ ხშულ თანხმოვანს).

§ 85. ქართული ენის თანხმოვანთა კლასიფიკაციის ცხრილი. წარმოდგენილ ცხრილში (იხ. სურ. 33) მოცემულია ქართული ენის თანხმოვანთა კლასიფიკაცია—მათი წარმოების ადგილისა და რავარობის მიხედვით.

1) ცხრილში ფრჩხილებშია მოთავსებული ხუთი ასო (ფ—ჟ, ძ, ტ, ჯ), რომლებიც არ გამოხატავენ დღევანდელ სალიტერატურო ქართულში არსებულ არც ერთ ფონემას.

პირველი მათგანი (ფ) არ გვხვდება ფონემის სახით ქართულ მეტყველებაში; ესაა ნჟღერი ფარინგალური ხშული, რომელიც უნდა ჰქონოდა უძველეს ქართულს და გადანაშთის სახით შენახული აქვს დღევანდლამდე სვანურს დიალექტობრივ, მაგ., ბალსხემოურ სიტყვაში ბაჟ 'ბელელი'.

მეორე—ამავე სამეულის ფშვინვიერი წევრი—გვხვდება ქართულში მხოლოდ დიალექტობრივ (მაგ., ფშაურში, ხევსურულში, მოხევეურში და ზოგ სხვა კილოში), მაგ.: კელი (დღეს: ხელი), ვენაჭი (დღეს: ვენახი) და სხვა;

ამგვარად, ფარინგალურ ხშულთა სამეულიდან სალიტერატურო ქართულში (და მის დიალექტთა უმრავლესობაში) შენახულია მხოლოდ ერთი ხშული (ყ).

მესამე (ძ) და მეხუთე (ჯ) თანხმოვანი, „ნახევარხმოვნებად“ წოდებულნი, აგრეთვე არ იხმარება ქართულ სალიტერატურო მეტყველებაში, მეტადრე, თუ სიტყვას მკაფიოდ წარმოვთქვამთ; მაგრამ დიალექტებში და არამკაფიოდ წარმოთქმულ სიტყვაში ისინი გვეხმის, როგორც თანხმოვნები, ი-სა და უ-ს (ან ვ-ს) ადგილას გარკვეულ შემთხვევებში; მაგალითად: ი-ს ნაცვლად გვე-

ამის თანხმომავნი ჯ ხმოვნის წინ (ჯაკობ) ან ხმოვნის შემდეგ (მა-
მა ა, ხ ბ ო ჯ); უ-ს ნაცვლად გვესმის ზოგჯერ თანხმომავნი ჯ—ჩქა-
მიერი თანხმომავნის შემდეგ ხმოვნის წინ (სა შ ჯ ა ლ ი); ვ-ს ნაცვლად
ასეთსავე პირობებში (ს ი ტ ყ ჯ ა) (იხ. § 55).

რაც შეეხება მეოთხე (ფ) თანხმომავანს, მას წარმოეთქვამთ
ბოლმე—როგორც დიალექტებში, ისე სალიტერატურო ქართულში
—ყველა დაყრუებული ვ-ს ნაცვლად—სიტყვის ბოლოს ან ყრუ თან-
ხმოვნის წინ, მაგ.: ვხედავ—ფხედაფ.

2) ცხრილის ვერტიკალურ სვეტებში მოცემულია საწარმო-
თქმო დაბრკოლებათა ცალკეული ადგილები, ე. ი. დასახელებუ-
ლია აქტიური ორგანოები: ტუჩები ანუ ბაგეები („ბაგისმიერნი“),
წინაენა („წინაენისმიერნი“), შუაენა („შუაენისმიერნი“), ენისძირი
(„ენისძირისმიერნი“) და ხორხი (იგულისხმება სახმო სიმები—პი-
რობითად „ხორხისმიერი“); პირველი ორის მოქმედება დიფერენ-
ცირებულია: პირველი—წყვილბაგე („წყვილბაგისმიერი“) და კბილ-
ბაგე (კბილბაგისმიერი“), მეორე—ენა-კბილი („ენაკბილისმიერი“)
და ენა-ნუნა („ენანუნისმიერი“).

ჰორიზონტალურად ნაჩვენებია ორი ადგილი ზოგადად: „პირ-
ში“ და „ცხვირში“ - იგულისხმება პირის ღრუ და ცხვი-
რის ღრუ. პირველ ღრუში იწარმოება ქართულის ყველა თან-
ხმომავანი. მაგრამ მ—ნ-ს წარმოებაში მონაწილეობს აგრეთვე ცხვი-
რის ღრუც; ამიტომაც ნაჩვენები „ცხვირში“.

საგანგებოდაა აღსანიშნავი, რომ ორი უკანასკნელი ვერტი-
კალური სვეტი („ენისძირისმიერნი“ და „ხორხისმიერნი“) მხოლოდ
პირობითადაა პირის ღრუსთან გაერთიანებულად წარმოდგენილი:
სინამდვილეში პირის ღრუ („ცხვირში“, „პირში“) გრძელდება წი-
ნიდან მხოლოდ რბილი სასის თაღებამდე, ხოლო იმის შემდეგ
არის ფარინგსი (ხახის ღრუ) და იმის ქვემოთ ხორხი (იხ. სურ.
2 და 3); ასე რომ პირის ღრუს გარეთ იწარმოებიან ფ—ჯ—ყ
(ფარინგსში) და ჰ (ხორხში).

თუ უცხოურ ტერმინებს ვიხმართ, საკუთრივ პირის ღრუში
წარმოებულ ბგერებს ეწოდება ორალური (ლათ. oralis 'პირი-
სეული'), ხოლო ფარინგსის ღრუში წარმოებულთ—ფარინგალუ-
რი და ხორხის ღრუში—ლარინგალური (იხ. ზემოთ).

საყურადღებოა, რომ თანხმომავნათა უმრავლესობა ქართულს—
ისე როგორც ბევრ სხვა ენას—მოუდის წინაენისმიერებზე, ხოლო
ენისძირისმიერები ისტორიულად მკვირდებიან; სახელდობრ, ჯ და-
ჯარგულია სალიტერატურო ქართულში ისტორიულ ხანაში, ხოლო
ზ—უძველეს დროს.

3) ჰორიზონტალურ ორ რიგში მოცემულია საწარმოთქმო დაბრკოლებათა ორი მთავარი რაგვარობა—„ხშულობა“ („ხშულნი“) და არახშულობა („არახშულნი“); თანხმოვანთა უმრავლესობა ეკუთვნის ხშულთა რიგს. ხშულები დიფერენცირებულია: მარტივნი, სადაც შედის მ—ნ და ოთხი სამეული; რთულნი, რომელთაც შეადგენს აფრიკატთა ორი სამეული. არახშულთა რიგიც დიფერენცირებულია: ნაპრალოვნები (ვ—ჟ, ოთხი წყვილეული და ჰ), გვერდითი (ლ) და მართოლი (რ).

ქართული არახშული ყველა თანხმოვანი მარტივ თანხმოვნებად ითვლება.

საერთოდ ბგერათა სირთულე-სიმარტივის შესახებ უნდა ითქვას შემდეგი:

აბსოლუტურად მარტივი არც ერთი სამეტყველო ბგერა არ შეიძლება იყოს, რამდენადაც თითოეული მათგანის წარმოთქმაში მონაწილეობას იღებს—აქტიურად ან პასიურად—რამდენიმე საწარმოთქმო ორგანო. მაგრამ, თუ ჩვენ საგანგებოდ გავხაზავთ ზოგიერთი მათგანის (აქ აფრიკატების) სირთულეს, ეს იმიტომ, რომ მხედველობაში გვაქვს მათი ორმაგი შედგენილობა, შემადგენელთა გარკვეული თანამიმდევრობით (იხ. ზემოთ § 83).

ავიღოთ თუნდაც მარტივ თანხმოვნებად ცნობილი რიგი ჩვენს ცხრილში („მარტივნი“): ისინი დახასიათებულია აკუსტიკურად ვერტიკალურ სვეტებში, როგორც მჟღერი და ყრუ; თავის მხრივ ყრუ შეიძლება იყოს ფშვინვიერი და აბრუპტივი.

რომელიმე მ-ს წარმოებაში მონაწილეობს პირის ღრუც (რადგანაც ჰაერნაკადის ნაწილი პირის გზითაც გამოდის), ცხვირის ღრუც (რადგანაც ჰაერნაკადის ნაწილი გამოდის ცხვირის გზითაც, რის გამოც იგი იძენს თავისებურ—ნაზალურ—ელფერს), ორივე ტუჩი (საკმაო ენერგიულად დაიხშვებიან და გაიპობიან), ენა (პასიურად), სახმო სიმები (ჟღერენ). ასეთივე „რთულია“ ბ-ც (ცხვირის ღრუს მონაწილეობის გამოკლებით). ასევეა ფ-ც (ცხვირის ღრუსა და სახმო სიმების ელერიითი მონაწილეობის გამოკლებით, მაგრამ, იმავე სახმო სიმების კიდებზე ჰაერნაკადის ხახუნის გამო, ფშვინვის დართვით). „რთულია“ აგრეთვე კ-ც, რომლის წარმოებისას ტუჩების ხშვა-სკდომას უშუალოდ თან მიჰყვება სახმო სიმების გაპობაც, რასაც აღვიქვამთ ტკაცანის სახით.

ასეთივე უნაღიზი, შესაფერი ცვლილებებით, შეიძლება გავუკეთოთ ნ-ს და ყველა დანარჩენ მარტივ სამეულს.

4) ზ—ს წყვილეულსა და ძ—ც—წ სამეულს ეძახიან სისინა თანხმოვნებს, ხოლო ჟ—შ წყვილეულსა და ჯ—ჩ—ჭ სამეულს—ში შინა თანხმოვნებს.

რუსული და ქართული ფონემაური შედგენილობა

§ 86. რუსულის ფონემები და რუსული ასოები. სალიტერატურო რუსულ ენაში დღეს იხმარება 33 ასო: а б в г д е ё ж з и й к л м н о п р с т у ф х ц ч ш щ ъ ы ь э ю я.

ამათგან ექვსი ასო (а, э, и, о, у, ы) გამოხატავს შესაბამისად რუსულის ექვს მახვილიან ხმოვანს. მაგ.: игръ 'თამაში, თამაშობა', эти 'ესენი', горы 'მთები', сѣя 'სკამი', ныкъ 'ხარები'¹.

ამ ოთხი ასოდან—е, ё, я, ю—თითოეულს შეუძლია გამოხატონ, სულ ცოტა, ორი სხვადასხვა ფონემა გარკვეულ პირობებში. მაგ., მახვილიან პოზიციაში (ე. ი. როცა, მათ, ამ ასოებით გამოხატულ ფონემებს, მახვილი აქვთ) თითოეულ მათგანს შეუძლია ჰქონდეს ორი სხვადასხვა ბგერითი მნიშვნელობა:

1) თითოეულ მათგანს შეუძლია გამოხატოს (მეტადრე სიტყვის თავში) ხმოვანი, რომელსაც წინ უძღვის უშუალოდ შუაენისმიერი თანხმოვანი j: 1) ё—jо (еж—jож 'ვეკამ'); 2) ё—jი (ёж—jიж 'ზლარბი'); 3) я—jა (ял—jაг 'შხამი'); 4) ю—(юг—jუგ 'სამხრეთი')

თითოეული მათგანი გამოხატავს იმავე э, о, а, у ხმოვნებს და ამასთანავე გვიჩვენებს მათ წინ მდგომი თანხმოვნის სიღბოს: 1) снег 'თოვლი' = сн'эж; 2) эти 'მამიდები, დეიდები' = т'от'и; 3) дѣти 'ბიძები' = д'а'д'и; 4) люди 'კაცები, ხალხი' = л'უ'д'и.

§ 87. რუსულ თანხმოვანთა წყვილეულები და ცალეულები. ცხრამეტი ასოდან (б—н, в—ф; д—т, з—с, ж—ш, г—к; х, ц, ч; л, р, м, н) თითოეული გამოხატავს თითო თანხმოვანს.

წყვილ-წყვილად ჩამოთვლილიდან პირველი გამოხატავს მეღერ თანხმოვანს, მეორე—ყრუს; მომდევნო სამი ასო (х, ц, ч) გამოხატავს ყრუ ჩქამიერ ცალეულ თანხმოვნებს, ხოლო უკანასკნელი ოთხი—სონორულ ცალეულ თანხმოვნებს.

ამ ასო გამოხატავს ორი თანხმოვანი ბგერის შეერთებას: ш+ч ან ш+ш (шчг 'ფარი'—წარმოითქმის шчгт ან шш'гт).

¹ ქართულშიც 33 ასო იხმარება, მაგრამ ქართულში წერისა და წარმოთქმის ურთიერთობა უფრო მარტივია, ვიდრე რუსულში.

§ 88. ზ და ხ ასოები რუსულ წერაში. ზ და ხ არ გამოხატავს არც ერთ ბგერას: რუსულ ორთოგრაფიაში ისინი წარმოადგენენ არა ბგერის გამოხატველ ნიშნებს, არამედ სხვა დანიშნულების პირობითს ნიშნებს.

ზ—ზ-ს დაკისრებული აქვს გარკვეული ბგერითი მნიშვნელობა მეცნიერულ-ფონეტიკურ ტრანსკრიფციაში (იხ. ქვემოთ § 94).

§ 89. რუსულში ერთი ასო ზოგჯერ გამოხატავს რამდენიმე ფონემას. ქართულში თითოეულ ფონემას აქვს თავისი გამოხატველი ასო. რუსულში კი ფონემათა რიცხვი ბევრად მეტია ასოთა რიცხვზე; ამიტომ რუსულში ასოთა უმრავლესობას უბღება გამოხატოს თითოეულმა ორი (და ზოგჯერ მეტი) ერთმანეთისაგან განსხვავებული ფონემა: მაგ., ასეთია ასო ж, რომელსაც დაკისრებული აქვს გამოხატოს როგორც მაგარი ж (ეთქვათ, სიტყვაში сталь 'დაიწყო'), ისე რბილი ж (მაგ., სიტყვაში сталь ფოლადი—ითქმის сталь', ე. ი. რბილი ж-თი); ასეთია, მაგ., აგრეთვე ასო т, რომელიც გამოხატავს როგორც მაგარ т-ს (მაგ., სიტყვაში брат ძმა), ისე რბილ т-ს (მაგ., სიტყვაში брать 'აღება'—ითქმის брат' და სხვ.).

o ასოთი რუსულში შეიძლება გამოიხატებოდეს ორი სხვადასხვა ბგერა: მახვილიანი o (მაგ., вода 'წყლები', горы 'მთები'), а (მაგ., вода, горы, вода 'წყლისა', горы 'მთისა'—წარმოითქმის вода, гара, воды, горы) და ის რედუცირებული (დასუსტებული) ხმოვანი, რომელიც ფონეტიკურ ტრანსკრიფციაში გამოიხატება ანიშნით (მაგ., город—წარმოითქმის гор'ят 'ქალაქი' город' 'ქალაქები'—града).

г ასოთი შეიძლება გამოიხატებოდეს რუსულის ოთხი სხვადასხვა ბგერა, სახელდობრ: г (горы, снег 'თოვლისა'—снэг), к (снег—снэк 'თოვლი' ля'гте 'დაწეკით'—ითქმის л'акть), ქართული ღ-ს მსგავსი თანხმოვანი, რომელიც ფონეტიკურად გამოიხატება ყ ანიშნით (მაგ., когда 'როდის'—ка'гда) და х (მაგ., всех благ 'ნახვამლის'—ითქმის ფე'ჟ бл'ах; л'акть-ს ამბობენ აგრეთვე л'акть); ამათგან ყ არაა ფონემა რუსულში.

§ 90. მაგარი და რბილი თანხმოვნები რუსულში. რუსულში ურთიერთ დაპირისპირებულია მაგარი და რბილი თანხმოვნები. მაგ., ორი სხვადასხვა ფონემაა მაგარი ж და რბილი ж', მაგარი д და რბილი д', მაგრამ არაა სხვადასხვა ფონემა მაგარი г და რბილი г', მაგარი х და რბილი х' და ზოგი სხვა.

ყოველ შემთხვევაში, რუსულში ყველაზე ხშირია შემდეგი წყვილები სილბო-სიმაგრის მიხედვით: б—ბ', ж—ж', в—в', ф—ф', д—д', т—т', з—з', с—с', (г—г', к—к', х—х'), м—м', н—н', я—я', р—р'.

ამათგან ფონემური (სიტყვათგანმასხვავებელი) ღირებულება აქვს ყველა წყვილს, გარდა $r-r'$ -სა, $k-k'$ -სა და $x-x'$ -სი.

რბილ თანხმოვანთა ფონემური ღირებულებაა, რომ ასე ამრავლებს რუსულ ფონემათა რიცხვს, რომლითაც რუსული აღმართება ქართულს,—მიუხედავად იმისა, რომ ქართულს აქვს, რუსულისაგან განსხვავებით, აბრუპტივები (პ ტ წ ქ კ ყ).

§ 91. რუსულში რამდენიმე ასო ზოგჯერ გამოხატავს ერთსა და იმავე ფონემას. რუსულ წერაში გვაქვს მრავალი ისეთი შემთხვევა, როცა ერთი და იგივე ფონემა გამოიხატება სხვადასხვა ნიშნით; მაგ.: ა ხმოვანი გამოიხატება ასო а-თი (врат), ასო о-თი (вода—ითქმის вода) და ასო я-თი (ряд—წარმოითქმის р'ят, ясли—ითქმის ясли).

შეიძლება ი თანხმოვანი გამოიხატებოდეს ნ-თი (доп—იწერება дон 'შებლი'; скопк'н 'ფრჩხილები'—იწერება сконьн); უ შეიძლება გამოიხატოს აგრეთვე თს-თი (кърница 'ქათამი'—ითქმის курница, მაგრამ кърнтя 'იწვის, ბოლავს'—ითქმის кърница) და თს-თი (брѣчь 'დაკისრება, ხელის მოკიდება'—იწერება брѣтсья).

მართალია, ქართულშიც გვაქვს მსგავსი შემთხვევები, ე. ი. 1) როცა ერთი და იმავე ასოთი გამოიხატება სხვადასხვა ფონემა და 2) როცა ერთი და იგივე ფონემა გამოიხატება წერაში სხვადასხვა ასოთი, მაგრამ ქართულში ასეთი შემთხვევები უფრო იშვიათია, ვიდრე რუსულში.

პირველის ნიმუშად გამოდგება ქართულში, მაგ., ასო ღ, რომელსაც შეუძლია გამოხატოს აგრეთვე თ-ც: კარგად—წარმოითქმის კარგათ.

მეორის ნიმუშად გამოდგება, მაგ., შემდეგი: ბგერა ზ შეიძლება გამოიხატოს ს-თი (მსგავსი—წარმოითქმის მზგავსი).

§ 92. ზ და ხ ნიშნები რუსულ ორთოგრაფიაში. ზ და ხ ნიშნები, როგორც ითქვა, არ გამოხატავენ არც ერთ ბგერას.

1917 წლამდე რუსულ ორთოგრაფიაში ზ-ს დაკისრებული ჰქონდა აღენიშნა:

1) რომ მის წინ მდგომი თანხმოვანი მაგრად წარმოითქმის; მაგ.: (он) нѣтъ 'იყო', მაგრამ нѣтъ 'ნამდვილი ანბავი'. нѣтъ 'ყოფა-ცხოვრება', მაგრამ нѣтъ 'ყოფნა' და

2) რომ მაგარი თანხმოვნით დაბოლოებული თავსართები (მაგ. он-, от-, под- და სხვები). რიცხვითი სახელები двух, трёх, четырёх, უცხოური წინსართები кон, сун და სხვ. უერთდებიან ე ზ ა იო-თი დაწყებულ მომდევნო სიტყვებს, მაგ.: онъявление, съездъ онъем, двухъярусный, сунъект და სხვ.

დღევანდელ ორთოგრაფიაში ლ-ს შერჩენილი აქვს ეს მეორე ფუნქცია: მაშასადამე, ლ არის გამყოფი ნიშანი.

გამყოფი ნიშანია აგრეთვე ლ-ც (მხოლოდ არა თავსართებისა და двух трёх четырёх-ის შემდეგ) е ё ю-ის წინ (семьх, 'ოჯახი' илѣть 'ტანსაცმელი, კაბა' лѣтъ 'ასხამს', костью 'ძვლით'...); უმთავრესად მას დაკისრებული ჰქონდა გამოეხატა მის წინ მდგომი თანხმოვნის სილბო: сталь—стал, быть—быт და სხვ.; გარდა ამისა, ლ წარმოადგენდა გრამატიკულ ნიშანს, სახელდობრ: მდებარ. სქესის დაბოლოებას ყ—ш-სა და ж—ш-ს მიმყოფ: ночь, вещь, рожь, мышь), აწყო (და მომავალი) დროის მხ. რიცხ. მეორე პირის დაბოლოების ელემენტს: говоришь, пипешь, мѣешься 'იბან' და სხვა.

ყველა ეს ფუნქცია ლ-ს შენარჩუნებული აქვს დღევანდელ ორთოგრაფიაშიც.

თქმულიდან ჩანს, რომ სილბოს ნიშანს ლ წარმოადგენს მხოლოდ ზოგჯერ: ამიტომ უმართებულა, როცა მას „სილბოს ნიშანს“ (мягкий знак) ეძახიან.

§ 93. რუს. ж—ш-ს ბგერითი მნიშვნელობა. ж—ш რუსულში მაგრად წარმოითქმის მაშინაც, როცა მათ მიმყოფ იწერება ж: дрожь—ითქმის дрош 'ტრუანტელი', дрожью—ითქმის дрожю 'ტრუანტლით'; мышь 'თაგვი'—ითქმის мыш; мышью—мышью. ж—ш თანხმოვნები რბილდება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა ისინი წარმოითქმიან დაყოვნებით, ე. ი. როცა გვაქვს გრძელი ж და ш—წერაში жж (ან ზოგჯერ жд) და шш: визжать 'წკმუტუნი—ვიკატ'; дождь 'წვიმა', дождѣ 'წვიმისა'—წარმოითქმის дош' (სიტყვის ბოლოს ყრუვდება, როგორც ყოველი მუდერი ჩქამიერი თანხმოვანი), дож'а; плащ, плащѣ—ითქმის плаш', плаш'а (შეიძლება აგრეთვე წარმოითქვას плашч', плашч'а).

§ 94. ლ და ლ ნიშნები ფონეტიკურ ტრანსკრიფციაში. რადგანაც დღევანდელ რუსულ ორთოგრაფიაში ლ—ლ-ს, როგორც ითქვა, არა აქვთ არავითარი ბგერითი მნიშვნელობა, ამიტომ ისინი გამოყენებულია მეცნიერულ-ფონეტიკურ ტრანსკრიფციაში: ლ წარმოადგენს რედუცირებულ (დასუსტებულ) ლ-ს ან ი-ს მაგარი თანხმოვნების შემდეგ (მაგ., гѣда 'წლისა'—წარმოითქმის годъ, книга—книгъ; город—წარმოითქმის горѣтъ; города—горѣдъ), ხოლო ლ—რედუცირებულ а, о, а-ს რბილ თანხმოვანთა შემდეგ; მაგ., часовѣй 'საათისა'—ч'ѣсовѣй; он ѣѣ (ე. ი. н'ос) 'მიჰქონდა', მაგრამ он ѣѣѣ 'გამოიტანა'—წარმოითქმის ѣѣѣ; снѣг (ე. ი. сн'ѣж) 'თოვლი' მაგრამ снѣговѣй—ითქმის сн'ѣговѣй 'თოვლიანი' და ა. შ.

§ 95. რუსული და ქართული ენების ბგერები, რომლებსაც ანბანში არა აქვთ ასოები. რუსულ მეტყველებაში—ისე როგორც ბევრ სხვა ენაში—წარმოითქმის გარკვეულ პირობებში (ანუ კომბინაციურად) ან გარკვეულ სიტყვებში ისეთი ბგერებიც, რომლებსათვის სათანადო ნიშანი ანბანში არ მოიპოვება.

ასეთია, მაგ., ის ხმოვნები, რომელთა გამოსახატავად მეცნიერულ-ფონეტიკურ ტრანსკრიფციაში გამოყენებულია ზ—ზ.

თანხმოვანთაგან ასეთია, მაგ., ლ, ძ და ჯ. სალიტერატურო რუსულში ლ ორთოგრაფიულად გამოიხატება იმავე ნიშნით, რომლითაც Л, ხოლო ფონეტიკური ტრანსკრიფციით ბერძნული Ḳ ასოთი. როგორც ფონემა, ე. ი. როგორც დამოუკიდებელი ბგერა, ის გვხვდება ორ-სამ რელიგიურ სიტყვაში (нѣга, нѣгу 'ღმერთის, ღმერთს' და სხვა ბრუნვებში ხმოვნის წინ; гнѣшодн 'უფალო' гнѣшодать 'მადლი') და სიტყვებში тогдѣ 'მაშინ', когдѣ 'როდის' (ფონეტიკურად: нѡѷз, нѡѷѷ, ѷснѣдн, гнѣшадѣт', тѣдѣ, кѣдѣ).

აფრიკატები ძ და ჯ გვევლინება რუსულში მხოლოდ გარკვეულ ფონეტიკურ პირობებში, სახელდობრ: ასიმილაციით გამჟღერებული и-სა და ყ-ს ადგილას: отецъ гнѣл—ითქმის ат'ѣдз гнѣლ (и გამჟღერებულია მომდევნო მჟღერი ნ-ს გავლენით); врачъ гнѣл—врѣдж гнѣლ (აგრეთვე и გამჟღერებულია მომდევნო ნ-ს გავლენით).

ამგვარივე კომბინაციურად გამჟღერების შემთხვევები ბევრი გვაქვს ქართულშიც; მაგ.: ოცდაერთი—წარმოითქმის ოძდაერთი, გაურჩდა—ითქმის გაურჯდა, მაგრამ ამ მხრივ განსხვავება ქართულსა და რუსულს შორის ისაა, რომ ქართულს აქვს როგორც ც და ჩ ფონემები, ისე მათი მჟღერი მეტოლე ძ და ჯ, ხოლო რუსულში არის მხოლოდ ყრუ ძ და ყ ფონემები, მათი მჟღერი მეტოლე—არა (იხ. § 7).

ქართულშიც გვქავს ისეთი ბგერები, რომლებსთვისაც ანბანში ასოები არ მოგვეპოვება. ასეთია, მაგ., ჭ, რომელიც წარმოადგენს გაყრუებულ ვ-ს: ქართულში ჭ ხშირად წარმოითქმის, მაგ., სიტყვებში ვთხარე, კარავში—ჭთხარე, კარაჭში, მაგრამ მისთვის საგანგებო ნიშანი დღეს არ იხმარება (იხ. § 75). ასეთივეა ქართულში უმარცვლო უ, რომელიც ძველად იწერებოდა უ: ცოცხალ წარმოთქმაში უმარცვლო უ დღესაც გვაქვს ქართულში, მაგრამ შესაფერი ასო ქართულ ანბანში აღარ იხმარება (მაგ., ითქმის სიკჷდილი—იწერება სიკვდილი, ითქმის კჷალი—იწერება კვალი და სხვ).

§ 96. მახვილის გავლენა ხმოვნებზე რუსულში. რუსული ხმოვნები (а, у, и, о, ყ, ѣ) თავიანთი ძირითადი ბგერითი მნიშვნელობით წარმოითქმიან, როგორც წესი, მხოლოდ მახვილიანობის

შემთხვევაში, ე. ი. როცა მათ მახვილი აქვთ: вода, что, имя, вода, рѣки, сѣли.

უმახვილო მდგომარეობაში თითოეული მათგანი თითქმის ყოველთვის განიცდის მეტ-ნაკლებ ცვლილებას: მეტწილად უმახვილო ხმოვნები რუსულში რედუცირდებიან, განსაკუთრებით ა, ა, ი.

გარდა იმისა, რაც იყო ზემოთ ნათქვამი, მოვიყვან რამდენიმე ნიმუშს სათანადო შენიშვნებით.

Стар -- стар'и́к — стѣр'и́к'и́ (ხმოვანზე კბილაკი უჩვენებს მახვილს, ხოლო თანხმოვანთან—მის სილბოს): პირველ სიტყვაში ა მახვილიანია, მეორეში ა უმახვილოა, მაგრამ მახვილიანის პირველი წინმდგომი მარცვლის ა არ რედუცირდება; მესამეში უმახვილო ა, რომელიც მახვილიანის მეორე წინმდგომი მარცვლის ხმოვანია, რედუცირდება და იქცევა ჯ-დ; ასეთივეა, მაგ., гулаши — იწერება голова, стѣраш — стораш, რომელშიც მახვილიანის მეორე წინმდგომი მარცვლის ი ხმოვანი რედუცირდება ისე, როგორც ა ასეთსავე მდგომარეობაში.

იგივე ი და ა მახვილიანის მომდევნო მარცვლებში რედუცირდებიან ჯ დ: едѣлѣ 'ბალით'—იწერება едом; еказал 'თქვა', მაგრამ вѣсѣлъ 'გამოთქვა'—იწერება вѣсказал; ѳкнѣ 'ფანჯრები'—იწერება ѳкна; сѣлѣ 'ძალა'—сѣла.

д'ѣлѣ 'საქმეები'—იწერება делѣ (ჯ წარმოადგენს რედუცირებულ ა ს მახვილიანის პირველ წინმდგომ მარცვალში); д'ѣлавѣ 'საქმიანი'—деловой (ა რედუცირებულია მახვილიანის მეორე წინმდგომ მარცვალში).

იგივე ე მახვილიანის მომდევნო მარცვლებში რედუცირდება ჯ-დ: едѣлѣ 'მინდორი'—იწერება еде; он едѣлѣ 'ავადაა'—едеп. д'ѣлѣ 'სოფელს, სოფელი'—деревне, деревня; е'дѣлѣ---едеде 'დასხდებით'; е'дѣлѣ---едеде 'დასხედით' და ა. შ.

ქართულში უმახვილო ხმოვნები, როგორც წესი, ცვლილებას არ განიცდიან.

§ 97. რუსულისა და ქართულის თანხმოვნების ერთმანეთთან შეპირისპირება. რუსულის თანხმოვანთა მთავარი განსხვავება ქართულისაგან მდგომარეობს შემდეგში:

1) რუსულის ჩქამიერი თანხმოვნები წყვილეულებია მედერობა-სიყრუის თვალსაზრისით (ჩ—ш, ძ—т, ვ—с და ა. შ.); მხოლოდ ორი ჩქამიერი ცალეულია—ჩ და ყ; რუსულის სონორული თანხმოვნები ცალეულებია, როგორც ქართულში. ნაპარალოვანი თანხმოვნები რუსულშიც და ქართულშიც წყვილეულებია: ვ—с, ზ—ს; ж—ш, ე—შ; მაგრამ რუსულში წყვილეულია в—ф, ხოლო

ქართულში ვ წარმოადგენს დეფექტიან წყვილულს; ქართულში წყვილულია ლ—ხ, ხოლო რუსულში x წარმოადგენს დეფექტიან წყვილულს; ქართულის მეხუთე წყვილული ჰ აგროთვე დეფექტიანია.

არსებითი განსხვავება რუსულისა და ქართულის ხშულებს შორის ის არის, რომ ქართულში ისინი სამეულებითაა წარმოდგენილი (ბ—ფ—პ, დ—თ—ტ...), რუსულში—წყვილულებით (ნ—ш, ж—т); ეს განსხვავება გამომდინარეობს იქიდან, რომ რუსულს არა აქვს აბრუპტივები (პ, ტ, კ, წ, ჯ, ყ).

რუსულის მეღერი ხშულები მეტად მეღერია, ვიდრე ქართულისა. რუსულის ყრუ ხშული თანხმოვნები უფრო ახლოს დგანან ქართულის ფშვინიერ თანხმოვნებთან, ვიდრე ქართულის აბრუპტივებთან.

2) ქართულთან შედარებით რუსულს აქვს რბილი თანხმოვნები (იხ. ზემოთ § 90).

3) როგორც რუსულ წარმოთქმაში არსებობს ქ და ჯ; მაგრამ ისინი არ არიან ფონემები, ისე ქართულ წარმოთქმაში გვაქვს ჭ და უმარცვლო ჟ, მაგრამ ისინი ფონემებს არ წარმოადგენენ.

4) რუსულს არა აქვს ფარინგალური ხშულები ყ და ჯ, ქართულს აქვს (ყ სალიტერატუროში, ჯ ზოგიერთ დიალექტში).

5) რუსულში, ისე როგორც ქართულში, ხშირია მსგავს თანხმოვანთა შეერთება მორფოლოგიური ელემენტების შესაყარზე; მაგ., *отдать* 'მიცემა'—წარმოითქმის *адат'*, ე. ი. დაგრძელებული *д*; დაგრძელება გამოიხატება იმაში, რომ *д*-ს სამი მომენტიდან (შემართვა, დაყოვნება, დამართვა) გახანგრძლივებულია დაყოვნების მომენტი; ასეთივეა *шить*—იწერება *сшить* 'შეკარვა'.

ამგვარსავე პროცესს აქვს ადგილი ქართულშიც: მათან (მათ+თან), სწადა (სწად+და), თას (თას+ს), დგუში (დგუშ+ში), ომა (ომ+მა).

ორმაგი თანხმოვნები რუსულ წერაში გვხვდება უცხოურ სიტყვებში: *касса*, *масса*, *сыма* 'ჯამი', *гамма* და სხვ., მაგრამ ისინი წარმოითქმებიან რუსულში არა გრძლად და არა ორმაგად, არამედ ერთ მარტივ თანხმოვნად: *каса*, *сыма*.

ასეა ქართულშიც—მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ რუსულ ორთოგრაფიაში დაცულია უცხოური დაწერილობა (მაგ., იტ. *massa*: ლათ. *massa*, ლათ. *summa*, ბერძ. *γαμμα*), ხოლო ქართულში—არა.

არსებითად განსხვავებულია ქართულისაგან რუსულში შინათა სიგრძე:

როგორც ვიცით, რუს. ж—ш მაგარი თანხმოვნებია, როცა ისინი არ არიან დაგრძელებულნი; მაგრამ რბილებია, როცა დაგრძელებიან; მაგ., вѣжѣи (ж გრძელია და რბილი)—იწერება вѣжжи 'სადავე'; жужѣит (პირველი ж მარტივია და მაგარი, ხოლო მეორე გრძელია და რბილი) — იწერება жужжѣит; шѣстѣи (ш წარმოადგენს გრძელსა და რბილ ш ს)—იწერება счастье 'ბედნიერება': шѣкъ — იწერება щука 'ქარიულაპია' (თევზი).

6) სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში (ე. ი. პაუზის წინ) რუსულში ყრუვდება ყოველი მჟღერი ჩქამიერი თანხმოვანი: лон 'შუბლი'— იწერება лон (შეად. лна), роѣ 'თხრილი'—ров (рва); пруд 'ტბა', 'გუბურა'—იწერება пруд (прѣда); грѣс 'ტალახი'—იწერება грязь; пухѣ 'ჰავის'—пыхож; он ему памѣк 'დაეხმარა'—помог და ა. შ. ასევეა ქართულშიც: ვამბოფ, ქთხოფ, მეორეთ (იწერება ვამბობ, გთხოვ, მეორედ); თამას (იწერება თამაზ), აღექ—უნდა ყოფილიყო აღებ (შეად. აღბა) და ა. შ.

7) ყრუ თანხმოვნის წინ ჩქამიერი თანხმოვანი შეიძლება წარმოითქვას მხოლოდ ყრუდ, მაგ.: он ꙗпустѣил 'შემოუშვა'—იწერება впустѣил; лѣшки 'კოვზები'—лѣжки; он потѣнѣл 'მოაწერა'—подишсал; гвоѣт 'ლურსმანი'—гвоздь (з გაყრუვდა და გარბილდა გაყრუებული და რბილი—д'ს წინ; ეს კი გაყრუებულია ბოლოში უოტნის გამო, იხ. წინა შენიშვნა).

8) მჟღერი ჩქამიერი თანხმოვნის წინ ჩქამიერი თანხმოვანი შეიძლება წარმოითქვას მხოლოდ მჟღერად; მაგ.: знѣт 'ჩამოგდება'—იწერება снить; он аднѣл წაართვა—отнѣл; здѣлт 'გაკეთება'—сдѣлать; про'з'нѣ 'თხოვნა'—прѣснѣ; мѣладнѣ 'ლეწვა' 'კალოობა'—молотнѣ; тѣгжѣ 'აგრეთვე'—тѣкже და ა. შ.

ასევეა ქართულშიც: მადგან—მათგან, თაზზე—თასზე; ოდახუთი—ოცდახუთი და ა. შ.

ეს წესი ირღვევა, როცა ჩქამიერი ყრუ თანხმოვანი მოხვდება в-ს წინ, ე. ი. в-ს წინ ყრუ ჩქამიერი არ მჟღერდება, ისევე როგორც სონორული თანხმოვნების л м н р-ს წინ: сварѣтъ 'მოხარშვა'—წარმოითქმის сварѣтъ; отварѣтъ 'მოხარშვა'—წარმოითქმის атварѣтъ (შეად. сломѣтъ 'გატეხა', срѣзѣтъ 'მოკრა' отнѣтъ 'წართმევა', отменѣтъ 'გაუქმება', снѣтъ 'მოხსნა, ჩამოღება' отвѣсѣтъ 'აწონვა' და ა. შ.)

ქართულშიც ასეა: მომდევნო ვ არ ამჟღერებს წინა ყრუ თანხმოვანს, ისე როგორც სონორული თანხმოვნები: ასვა, მისვლა, ბალის ეაშლი (მაგრამ ბალიზ ლობე), თავს ვდევ (მაგრამ თავვ დევ), შეად. ამას, მაგ., სროლა, სლოკინი, სმა, მისნი; მისმა ძმამ (მაგრამ მივ ძმას), თავის ლურჯას (მაგრამ თავივ დედას) და ა. შ.

§ 98. რუსულისა და ქართულის ხმოვანთა ერთმანეთთან შეპირისპირება. რუსულის ხმოვანთა სისტემის მთავარი განსხვავება ქართულისაგან მდგომარეობს შემდეგში:

1) რუსულ სალიტერატურო ენაში ითვლება ექვსი ხმოვანი (а э и о у ѣ), ქართულში — ხუთი (ა ე ი ო უ): რუსულს მეტი აქვს **и**.

რადგანაც **и** არ წარმოადგენს დამოუკიდებელ ფონემას, ამიტომ რუსულისა და ქართულის ხმოვან ფონემათა რიცხვი ერთნაირია.

и-ს შესახებ აღსანიშნავია შემდეგი: **и**-თი არ იწყება რუსულში არც ერთი სიტყვა; აქედან ჩანს, რომ იგი არაა დამოუკიდებელი ფონემა: **и** არის **и**-ს სახესხვაობა გარკვეულ პირობებში. მაგ., ორი სიტყვის შესაყარზე, როცა პირველი თავდება მაგარი თანხმონით, ხოლო მომდევნო იწყება **и**-თი, ეს უკანასკნელი მოგვევლინება **и**-ს სახით; ეს იმას ნიშნავს, რომ მაგარი თანხმონის შემდეგ გვაქვს არა **и**, არამედ **и**: **вызв'я** 'ქოხში' — **в изнѣ**; **кнѣ'ь** 'ტირიფს', ტირიფისკენ' — **к ѣве**; **как ѣм, так ѣ вам...** 'როგორც მათ, ისე თქვენ' — იწერება **как им, так и вам**.

რუსულის ხმოვანთა სისტემა განსხვავდება ქართულისაგან არა ძირითადი ხუთი ხმოვნის ფარგლებში, არამედ მის გარეთ: რუსულ ხმოვნებს (მეტადრე **а—о—э**-ს) აქვთ მრავალგვარი სახესხვაობა, რაც ქართულს არ გააჩნია.

2) სალიტერატურო ქართულში არა გვაქვს არც ისეთი შეერთება ბგერათა, როგორცაა **ja (=e)**, **jo (=ě)**, **ja (=я)**, **ju (=ю)**, რომელთაც შეიძლება ეწოდოს აღმავალი დიფთონგები, და არც ისეთი, როგორცაა **აჟ, ეჟ, იჟ, უჟ** — დამავალი დიფთონგები: **аѣ, еѣ, оѣ, уѣ** — დამავალი დიფთონგები: **аѣ, еѣ, оѣ, уѣ** 'ძაბრი, სარწყული', **домѣ** 'შინ' **раздѣ** 'გაბერე, გააღვივე' (ცეცხლი) და სხვა.

3) რუსულის **а** საერთოდ უფრო ფართო და უკანა ხმოვანია, ვიდრე ქართულისა; შეადარეთ, მაგ.: **аѣ** და ბალ-ი, **аѣ** და დარ-ი. რუსულის **о** აგრეთვე საერთოდ უფრო ფართოა და უკანა, ვიდრე ქართულის **ო**; შეადარეთ, მაგ., **воѣ** და ბოლ-ი; **ольѣ** და (ვ)ოლლა.

რუსულის **э—и—у** საერთოდ უდრიან ქართულ **ე—ი—უ**-ს.

თ ა ვ ი მ ე ხ უ თ ა

ბ გ ე რ ა თ შ ე ე რ თ ე ბ ა

§ 99. ბგერათშეერთება საერთოდ. კოარტიკულაცია. სამეტყველო წარმოთქმის ერთეულია სიტყვა და არა განცალკავებული ბგერა.

თუ ზოგჯერ ჩვენ განზრახ წარმოვთქვამთ განცალკავებულ ბგერას, მაგ., ა-ს, იგი რამდენადმე მაინც განსხვავებული იქნება იმ ა ე ბ ისაგან. რომლებიც გვაქვს, მაგ., სიტყვებში: აქ, რა, ბანი, ქალი და ა. შ. მაშასადამე, ყველა სამეტყველო ბგერა მოცემულია სიტყვის სხვა ბგერებთან შეერთებაში. ბგერათშეერთებაში მქლავნდება თითოეული ფონემის მრავალგვარი შესაძლებელი სახესხვაობა.

რუშულო მეზობლობაში მყოფ ფონემათა ერთმანეთზე მეტნაკლები აუცილებელი გავლენის არტიკულაციური საფუძველია ბგერათა შემართვა-დამართვის ურთიერთობა, სახელდობრ: წინა ბგერის დამართვისა და მომდევნოს შემართვის შეხვედრა და ამის ვაძო მათი შერევა (იხ. გვ. § 21 და შემდ.).

იშვიათია ყოველ ენაში ისეთი სიტყვა, რომელიც განცალკავებული ფონემისაგან შედგებოდეს; მაგ., ქართულში ასეთი სიტყვა სრულიად არაა; რუსულში არის კავშირი *ж* და თანდებულები *ч* და *ц*, ფრანგულში *est* 'არის' (წარმოითქმის *ε*), *et* 'და' (წარმოითქმის *ε*), *à*, *au* (წარმოითქმის *ი*) და ზოგი სხვა; სვანურში *ი* 'და'; მაგრამ ერთფონემიანი სიტყვები წარმოთქმაში, ჩვეულებრივ, მიეკედლებიან ხოლმე წინა ან მომდევნო სიტყვის ბოლო (ან თავკიდურ) ფონემას.

ფონეტიკაში—ისე როგორც სხვა მეცნიერებაში—ჩვენ გვიხდება მთლიანის (აქ სიტყვის) ხელოვნურად დანაწილება (ცალკეულ ფონემებად)—წარმოთქმულის შესწავლის გასაადვილებლად.

ასევეა დაწერილობაშიც, რომელიც აგრეთვე წარმოგვიდგენს სიტყვას მხოლოდ ხელოვნურად და პირობითად: დაწერილს არ შეუძლია გამოსახოს წარმოთქმული სიტყვის შედგენილობა მთლიან-

ნად, რადგანაც წერაში არ გამოისახება ბგერათა ერთმანეთთან ჰერტების სხვადასხვა სახეობა და შეერთებულ ბგერათა შუა წარმოქმნილი ე. წ. გარდამავალი ბგერა.

სამეტყველო წარმოთქმაში ფონემა უქვეყლად შეერთებული ან წინა ფონემასთან, ან მომდევნოსთან და ან წინასთანაც და მომდევნოსთანაც. ასეთი შეერთება მეტ-ნაკლებად ცვლის ფონემის სახეს, ე. ი. ქმნის ფონემის სახესხვაობას. მეზობელი ფონემები, როგორც იტყვიან, ეგუებიან ერთმანეთს, მაგ., ხმოვანი ა არაა სავსებით ერთნაირი შემდეგ სიტყვებში: აბი, ბანი, განი, ნლობა. სპმი. პირველსა და მეოთხე შემთხვევაში ა მხოლოდ ცალი მხრით უერთდება მეზობელ ბგერას: პირველში (აბი)—მომდევნო ბ-ს, მაგრამ მაინც განსხვავებულია ერთმანეთისაგან, რადგანაც პირველ შემთხვევაში (აბი) ა იწყება „თავისუფლად“, ხოლო თავდება მომდევნო ბ-ს გავლენით—მასთან შეერთების გამო; ნლობაში კი ა იწყება ბ-ს გავლენით და თავდება „თავისუფლად“.

სიტყვაში ბანი ა შეერთებულია ანუ შეგუებული როგორც წინა ბ-სთან, ისე მომდევნო ნ სთან; ამის გამო იგი (ა) განსხვავებულია როგორც იმ ა-საგან, რომლითაც იწყება სიტყვა აბი. ისე იმ ა-საგან, რომლითაც თავდება სიტყვა ნლობა. მეორე მხრივ, ყველა ეს ა განსხვავებულია იმ ა-საგან, რომელიც გვაქვს სიტყვაში განი.

სპმი ში გვაქვს ყველა დანარჩენი ოთხი ა-საგან განსხვავებული ა.

ამგვარად, მოცემულ ხუთ სიტყვაში (აბი, ბანი, განი, სპმი, ნლობა) გვაქვს ხუთი ერთმანეთისაგან მეტ-ნაკლებად განსხვავებული ა.

რაც ითქვა ა-ს შესახებ, იგივე შეიძლება ითქვას ყოველი სხვა სამეტყველო ბგერის შესახებაც.

ფონემები ერთმანეთზე გავლენას ახდენენ არა მხოლოდ მაშინ, როცა ისინი უშუალოდ ემეზობლებიან ერთმანეთს (კონტაქტური გავლენა), ე. ი. არა მხოლოდ მაშინ, როცა დამართვა-შემართვა უერთდება ერთმანეთს, — არამედ მაშინაც, როცა სიტყვაში ფონემები დაშორებულია ერთმანეთს სხვა ფონემით. ამ შემთხვევაში ამბობენ: ბგერა გავლენას ახდენს ბგერაზე მანძილზე (დისტანციური გავლენა). მაგ., გვაქვს სიტყვა „ქიშკარი“ — ძველია (ბ)ქისკარი: შიშინა ბ-მ იმოქმედა სისინა ს-ზე და აქცია იგი შიშინა შ-დ; ჰ ს გავლენას ს-ზე ხელი ვერ შეუშალა მათ შუა მყოფმა ი-მ. მაშასადამე, გავლენა გარკვეულ მანძილზე, თუმცა აქ არა გვაქვს ბ-ს დამართვის შეერთება ს-ს შემართვისთან.

მანძილზე გავლენას ადგილი აქვს აგრეთვე იმერულად თქმულ „მოვიტანე“-ში: მომდევნო ი-მ გავლენა მოახდინა წინა ო-ზე მით, რომ დააკარგვინა მას ლაბიალიზაცია და აქცია იგი ე-დ (მევიტანე), მიუხედავად იმისა, რომ ო-სა და ი-ს შუა არის ვ, რაც გამორიცხავს ო-ს დამართვისა და ი-ს შემართვის შეერთებას. მაშასადამე, მანძილზე ფონემათა ურთიერთგავლენას ვერ ახსნის დამართვა-შემართვის ურთიერთობა.

სიტყვის წარმოსათქმელად ხდება საწარმოთქმო მოძრაობის ინერვაცია არა ცალ-ცალკე ფონემებისა, არამედ მთელი სიტყვისა; მაშასადამე, ადგილი აქვს წარმოთქმის პროცესში არა განცალკავებულ არტიკულაციებს, არამედ მთლიანი სიტყვის არტიკულაციას, კოარტიკულაციას (ლათ. coarticulatio 'თანაარტიკულაცია'). კოარტიკულაციის საფუძველზეა შესაძლებელი ბგერათა დისტანციური (აოაუჰუალო მეზობლობითი) ურთიერთ გავლენა.

§ 100. გარდამავალი ბგერა და ფონემა. ყოველ ორ შეერთებულ ბგერას შუა არის მეტ-ნაკლები ხანგრძლიობის გარდამავლობა იმ შემთხვევაში, თუ მათ აღვიქვამთ როგორც ორ ცალკეულ ბგერას. მაშასადამე, გარდამავლობა არ ექნება ისეთ ბგერათშეერთებას, როგორცაა, მაგ., ა + ა > ა, დ + დ > დ, თ + ს > ც.

სიტყვა დ-ს წარმოთქმის პროცესში დ-ს იმიტომ ვცნობილობთ, როგორც ცალკე ბგერას, რომ მასა და ა-ს შუა ოდნავ შესამჩნევ საზღვარსა ვგრძნობთ; ვცნობილობთ აგრეთვე ა-ს: ეს საზღვარია მათ შორის გარდამავლობა. დ ს არტიკულაცია თანმიყოლებით იცვლება და თანდათანობით გადადის ა-სათვის საჭირო არტიკულაციაში: დ-ს ხშვის გაპობის შემდგომ ხდება ენის ძირს დაშვება. რისთვისაც საჭიროა დრო (მართალია, ძლიერ მცირე). ამასობაში ბგერადობა (აქ ხმა) არ შეწყვეტილა; ე. ი. არტიკულაცია არ შეწყვეტილა, ბგერითი ეფექტი არის, მაგრამ უკვე აღარ არის დ, და ჯერ არ არის ა. ამ გარდამავლობის მომენტში წარმოებულ ბგერას ეძახიან გარდამავალ ბგერას.

გარდამავლობის ხანგრძლიობა, როგორც ითქვა, შესაძლებელია მეტ ნაკლები იყოს სხვადასხვა ბგერათშეერთებისას და სხვადასხვა თანამიმდევრობისას; მაგ., გდ კომპლექსში (გ-ს და დ-ს შუა) მეტია, ვიდრე დგ-ში; აი“ კომპლექსში მეტია, ვიდრე აე-ში და ა. შ.

მეტყველებაში გარდამავალი ბგერა ყურადღებას არ იქცევს, რადგანაც მოცემულ ენაში მას არა აქვს სოციალური ღირებულება, იგი არ წარმოადგენს ფონემას; ამიტომაც, რომ მწერლობიან ენებში მას გრაფიკული ნიშანი (ასო) არ მოეპოვება.

იმის დასამტკიცებლად, რომ გარდამავალი ბგერა არ წარმოადგენს ფონემას მოცემულ ენაში, ხოლო რომელიმე სხვა ენაში იგი შესაძლებელია ფონემად გვევლინებოდეს, გამოდგება შემდეგი ფაქტი: მაგ., „აი“ სიტყვის წარმოთქმისას ენამ უნდა გაიაროს სხვადასხვა მდგომარეობა—დაწყებული ენის დაბალი აწეულობიდან და გათავებული ენის მაღალი აწეულობით; ენის ამ მდგომარეობათაგან ერთია ის საშუალო აწეულობა, რომელიც საჭიროა ქართული ე-სათვის. თუ ქართულად მეტყველი წარმოთქვამს ა(ი)-ს ნელა და ხმაშეწყვეტლივ ა-დან ი-ზე თანდათანობით გადასვლით (ა—ი), იგი აღიქვამს მათ შუა გარკვევით მხოლოდ ე-ს; ფრანგულად მეტყველი კი მათ შუა გარკვევით შეამჩნევს ორ ე-ს. ეს იმიტომ, რომ ფრანგულ ენაში არსებობს ორი ფონემური „ე“, ფრანგულად მეტყველის ყურისთვის მკაფიოდ ერთმანეთისაგან განსხვავებული; ხოლო ქართულს აქვს მხოლოდ ერთი ე (ფრანგული ერთი ე ვიწროა ქართულის ე-ზე, მაგ., სიტყვაში *mérite*—წარმოთქმაში *merit* ‘დამსახურება’, მეორე ე ფართოა ქართულის ე-ზე, მაგ., სიტყვაში *mère*—წარმოთქმაში ‘*mair* ‘დედა’. ქართულ ე-ს არცერთი არ უდრის სავსებით).

მაშასადამე, ის ბგერა, რომელიც ქართული მეტყველებისათვის გარდამავალია და ამიტომ ფონემას არ წარმოადგენს, ფრანგულში ფონემად ევლინება ფრანგულად მეტყველს.

§ 101. ბგერათშერთვა და ბგერათშერწყმა. ბგერათშერთება მრავალნაირია. მაგალითად: შეერთება ხმოვნისა ხმოვანთან, თანხმოვნისა თანხმოვანთან, ხმოვნისა თანხმოვანთან, თანხმოვნისა ხმოვანთან; შეერთება ერთნაირი ან განსხვავებული ხმოვნებისა, ერთნაირი ან განსხვავებული თანხმოვნებისა; შეერთება ფართო ხმოვნისა ვიწროსთან ან, პირიქით, ხშილი თანხმოვნისა ნაპრალოვანთან ან პირიქით და ა. შ.

თითოეული ასეთი შეერთება მოგვცემს თავისებურ შედეგს. მაგ., ორი ერთნაირი ხმოვნის შეერთებას (ა+ა, ო+ო...) შეუძლია მოგვცეს გრძელი ხმოვანი (ა, ო), თუ ამ ენას აქვს საერთოდ ე. წ. გრძელი ხმოვნები; ორი სხვადასხვა ხმოვნის შეერთებას (მაგ., ა+ი, ო+უ...) შეუძლია მოგვცეს დიფთონგი (აე, ოუ...), თუ ამ ენას აქვს საერთოდ დიფთონგები; ან შეუძლია მოგვცეს პირველი ხმოვნის ცვლილება, მაგ., ა+ი > ეი: „აილო“ > „ეილო“ (იმერულში).

ორი ერთნაირი თანხმოვნის შეერთებას (მაგ., გ+გ. თ+თ, ზ+ზ, ხ+ხ...) შეუძლია მოგვეცეს თავისებური ე. წ. გრძელი თანხმოვანი (გავს=გგავს, ერთან=ერთთან, ვაზე=ვაზზე, სწუხარ = სწუხხარ); ორი სხვადასხვა თანხმოვნის შეერთებას შეუძლია მოგვეცეს პირველის ცვლილება (მაგ., ერთგული>ერდგული, მისდევს>მიზდევს); ხშულისა და ნაპრალოვანი თანხმოვნის შეერთებას შეუძლია მოგვეცეს ალრიკატი (ატი სამეტი>ცამეტი, ატი შეიღმეტი ჩვიღმეტი) და ა. შ.

ყოველგვარი ბგერათშეერთება იწვევს მეტ-ნაკლებ ცვლილებას ორივე შეერთებული ბგერისას; ერთი მათგანი იცვლება უფრო მეტად, ვიდრე მეორე.

შედგის მიხედვით ბგერათშეერთება შეიძლება იყოს ორგვარი ტიპისა: ბგერათშერთვა და ბგერათშერწყმა.

✓ ბგერათშერთვა არის ისეთი ბგერათშეერთება, რომელიც არ ცვლის შეერთებულ ბგერათა ძირითად თვისებას. მაგ., სიტყვაში დოღ წარმოითქმის ტუჩების წამოშვრა-მომრგვალებით (მომდევნო ო-ს გავლენით), მაგრამ მას ადვილად ვცნობილობთ როგორც დ-ს (იმავე დ-ს, რომელიცაა, მაგალითად, სიტყვაში და). სიტყვაში ან ა-ს ოდნავი ნაზალობა (ცხვირისეულობა) აქვს, მაგრამ მასში ადვილადვე ვცნობილობთ ჩვეულებრივს ა-ს (მაგ., რომელიცაა სიტყვაში აჰ და სხვა). ორივე შემთხვევაში გვაქვს ბგერათშერთვა.

ბგერათშერწყმა არის ისეთი ბგერათშეერთება, რომელიც ცვლის შეერთებულ ბგერათა ძირითად თვისებას. მაგ., იმერულად წარმოითქმულ ეილო სიტყვის ჳე-ში ველარ ვცნობილობთ ა-ს, რადგანაც შეცვლილია მისი ძირითადი ხასიათი; აგრეთვე მიზდევს სიტყვის ჳ-ში ვერ ვცნობილობთ ს-ს; ოთ+ს>ც შეერთებაში (მაგ., ცამეტი) სრულიად არ ჩანს აღარც თ და აღარც ს და ა. შ. სამივე შემთხვევაში გვაქვს ბგერათშერწყმა.

§ 102. ბგერათშეერთების პირველი წესი. უშუალო მეზობლობაში მყოფი ორი ბგერის წარმოითქმისას მათი საზიარო არტიკულაცია წარმოებს მხოლოდ ერთხელ (და არა ცალ-ცალკე თითოეულისათვის). ამ წესს ვეძახიძ საზიარო არტიკულაციის წესს.

ამ წესის თანახმად, მაგ., ორი უშუალოდ მეზობელი ხმოვნისათვის სახმო სიმები უწყვეტლივ ეღერს ორივეს წარმოითქმის განმავლობაში: აბგო, აშგო, გაიგო და ა. შ.

მაგრამ თუ შეერთებულთაგან ერთ-ერთი ხშული თანხმოვანია, მათი შეერთებისას მჩღერობა არ შეიძლება უწყვეტელი იყოს:

მეღერობა უწყვეტელია უშუალოდ მეზობელ მხოლოდ არახშულ-
თა წარმოთქმისას; ხმოვნებს გარდა, ასეთია ნაპრალოვანი და
სონორული თანხმოვნები. მეღერობა არ წყდება, მაგ., შემდეგ შე-
ერთებებში: ფჳ (ვაჳჳე), ჳლ ან ჳჳ (უჳლო, თაღჳე), მრ (მრავა-
ლი), რნ (მარნის), ჳნ (მელნის) და ა. შ.

ამავე წესის თანახმად, ორი ჰომორგანული ბგერის შეერთე-
ბისას სათანადო ორგანოების საზიარო არტიკულაცია ხდება ერთ-
ჯერ: ღთ-სათვის წინაენის ხშვა-სკდომა კბილებთან (მაგ., ბეღთიან),
მბ-სათვის ტუჩების ხშვა-სკდომა (ამბავი).

§ 103. შეერთების შედეგად მიღებული გრძელი ხმოვანი და
გრძელი თანხმოვანი. ორი სავსებით მსგავსი ბგერის შეერთებისას
მათი საზიარო არტიკულაცია გრძელდება უწყვეტლივ: დაბაგო,
შეეხო, ომმა, ვაჳჳე, მათთან, ცხადდება, გბონია. ამ გზით, ჩვეუ-
ლებრივ, წარმოიქმნება ხოლმე გრძელი ხმოვანი (მაგ., აა > ა,
ეე > ე) და გრძელი ან გაორმაგებული თანხმოვანი, რომელსაც,
ჩვეულებრივ, ეძახიან გემინატს ანუ გემინირებულ თან-
ხმოვანს (ლათ. geminare 'შეუღლება', 'გაორკეცება'); მსგავს
თანხმოვანთა შეერთებას ვეძახით გემინაციას. გემინირებულია
თ, მაგ., მათთან-ში, მ-ლომმა-ში, ჳ-ხაჳჳე-ში და ა. შ.

§ 104. აფრიკატები. საზიარო არტიკულაციის წესით შეერ-
თების ნიმუშს წარმოადგენს აფრიკატები, რომლებიც წარმო-
ადგენენ ხშული თანხმოვნების შერწყმას მომდევნო ჰომორგანულ
სპირანტებთან; მაგ., ქართლის ექვსი აფრიკატი (ძ-ც-წ, ჯ-ჩ-
ქ) მიღებულია დ-თ-ტ-ს შერწყმისაგან მომდევნო ჳ-ს და ჳ-შ-
სთან შესაბამისად.

ქართულ აფრიკატთა პირველ ჯგუფში (ძ-ც-წ) შემაჯალ
ხშულებს (დ-თ-ტ) საზიარო არტიკულაცია აქვთ მომდევნო
ჳ-ს-სთან. ესაა მათი წინაენისმიერობა; აგრეთვე მეორე
ჯგუფიც (ჯ-ჩ-ქ): იმავე წინაენისმიერ დ-თ-ტ-ს უერთდება
მომდევნო წყვილელი ე-შ; აქაც საზიაროა წინაენისმიერობა.
განსხვავება იმაშია მხოლოდ, რომ პირველ შემთხვევაში (ძ-ც-წ)
წინაენა ზედა კბილებთანაა და ეხება ქვედასაც (ისე როგორც
ჳ-ს-სათვის), ხოლო მეორე შემთხვევაში (ჯ-ჩ-ქ) წინაენა ნუნებ-
თანაა და ქვედაკბილებს არ ეხება (ისე როგორც ჳ-შ-სათვის).

§ 105. ბგერათშეერთების მეორე წესი. უშუალო მეზობლობა-
ში მყოფი ორი ჰეტერორგანული ბგერის წარმოთქმისას ორგანოები
იცილიან მდგომარეობას უმოკლესი გზით. ამ წესს ვეძახით არ-
ტიკულაციის უმოკლესი გზის წესს.

ამ წესის თანახმად, საწარმოთქმო ორგანოები წინმდგომი

ბგერის გათავების შემდეგ კი არ უბრუნდებიან ინდიფერენტულ მდგომარეობას, არამედ გადადიან მომდევნო ბგერის წარმოებაზე პირდაპირ, რამდენადაც ეს შესაძლებელია. ამიტომ სუსტდება წინმდგომი ბგერის დამართვა და მომდევნო ბგერის შემართვა: წინმდგომის დამართვა არ დასრულდება, ხოლო მომდევნოს შემართვა იწყება არა ინდიფერენტული მდგომარეობიდან, არამედ წინმდგომი ბგერის დაუმთავრებელი დამართვიდან.

წარმოთქვით განსხვავებულ ხმოვანთა შეერთება ეი (შეიტანა) აუჩქარებლივ და დაუფკვირდეთ, თუ როგორ გადადის ენა ე-ს მდგომარეობიდან ი-საზე. შეადარეთ ცალკე წარმოთქმული ე: როცა დავასრულებთ განმარტობულ ე-ს, ენა უბრუნდება იმ მდგომარეობას, რომლიდანაც გამოვიდა ე-ს დაწყებისას; ხოლო ეი-ს წარმოთქმისას ეს აღარ ხდება: ენა ე-დან პირდაპირ გადადის ი-ს მდგომარეობაში, ე. ი. მიდის წინ და ზევით. განსხვავებულ ხმოვანთა ყოველგვარ შეერთებაში (მაგ.: აი, ია, იე, ოი, უი, უო...) შეგვიძლია დავინახოთ ანალოგიური პროცესი.

ასეთივეა თანხმოვნისა და ხმოვნის შეერთების (მაგ., დე-ს წარმოთქმის) პროცესი: დ-ს არტიკულაციის გათავების შემდეგ ენა კი არ უბრუნდება ინდიფერენტულ მდგომარეობას, არამედ პირდაპირ გადადის ე-ს მდგომარეობაში. ანალოგიურადვე ერთდებოდა ხმოვანი+თანხმ., მაგ., ედ.

ამავე პროცესს აქვს ადგილი თანხმოვნის შეერთებისას თანხმოვანთან, როგორცაა, მაგ.: თრ. ან რთ, რბ ან ბრ, ღვ ან გვ, ოქ ან ქო და მრავალი სხვა.

§ 106. დიფთონგები. ხმოვანთა მეორე წესით შეერთებაში საგანგებოდაა აღსანიშნავი დიფთონგების წარმოქმნა.

ორი ზედიზედ მოსული სრული ხმოვნის შეერთება, ჩვეულებრივ, ქმნის ორ მარცვალს. მაგრამ ზოგ ენაში (ან ერთი ენის განვითარების სხვადასხვა პერიოდში) ზოგიერთ სრულ ხმოვანთა შეერთება ქმნის ერთ მარცვალს—ერთ-ერთი ხმოვნის დასუსტების გზით. ასეთ ენებში (ან ენის გარკვეულ პერიოდში) სუსტდება, ჩვეულებრივ, ვიწრო ხმოვნები, სახელდობრ ი და უ, რომლებიც იქცევიან ე და ვ-დ (უნახევარხმოვნებად“).

ორი განსხვავებული ხმოვნის ისეთ შეერთებას, რომელიც გვაძლევს ერთ მარცვალს ერთ-ერთი ხმოვნის დასუსტების გზით, ეწოდება დიფთონგი ანუ ორ ხმოვანა (ბერძ. δι- ‘ორმაგი’ *plithougos* ‘ბგერა’).

დიფთონგის წარმოქმნის პროცესი, ბგერათშეერთების თვალსაზრისით, შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ შემდეგნაირად: ფართო ხმოვნის (მაგ., ა-ს) შეერთებისას ვიწრო ხმოვანთან (მაგ., ი-სთან).

პირველის დამართვა ოდნავ ხანგრძლივდება მომდევნო ხმოვნის შემართვის ხარჯზე; ამის გამო ეს ვიწრო ხმოვანი მოკლდება და სუსტდება; ამ გზით მიღებული მოკლე და სუსტი ი გამოიხატება ქართულში ა-ს სახით (ეს ასო ამ მნიშვნელობით იხმარებოდა ძველ ქართულში). ა-ს ეძახიან იოტს. საყურადღებოა, რომ ვიწრო ხმოვანი (აქ ი) სუსტდება იმ შემთხვევაშიც, როცა იგი წინ უძღვის ფართოს (აქ ა-ს), ე. ი. ია შეერთებაშიც; მაშასადამე, ია-ში ი-ს დამართვის დასუსტების ხარჯზე ძლიერდება მომდევნო ა-ს შემართვა.

ამგვარად, აი გვევლინება ად დიფთონგის სახით, ხოლო ია—ა დიფთონგის სახით. პირველი (აა) ცნობილია დამავალი დიფთონგის სახელით, რადგანაც შეერთება იწყება სრული ხმოვნით და თავდება სუსტით; ხოლო მეორე (აა)—ა დამავალი დიფთონგის სახელით, რადგანაც შეერთება იწყება სუსტი ხმოვნით და თავდება სრულით: პირველი (აა) კლებადია, მეორე (აა) ზრდადი.

რამდენადაც დიფთონგი წარმოადგენს მხოლოდ ერთ მარცვალს, ამდენად მარცვლის მატარებელია (ანუ მარცვლოვანი) მასში მხოლოდ სრული ხმოვანი, ხოლო დასუსტებული ხმოვანი (აქ ა)—მარცვლოვნობას მოკლებული (ანუ უმარცვლო).

ასეთივე შედეგი შეიძლება მოგვეცეს ფართო ხმოვნის (მაგ., იმავე ა-ს) შეერთებამ მომდევნო ან წინმდგომ უ-სთან: როგორც ვიცით, უ აგრეთვე ვიწრო ხმოვანია. აქაც შესაძლებელია მივიღოთ დიფთონგი აუ (აუ-საგან) და ჯა (უა-საგან).

(ასო „ა“-ს აქ ეხმარობთ დასუსტებული ანუ უმარცვლო უ-ს აღსანიშნავად; ძველად ამ მნიშვნელობით უფრო ხშირად იხმარებოდა ასო „ჟ“, მაგრამ ზოგჯერ ხმარობდნენ „ა“-საც).

მაშასადამე, აუ წარმოადგენს აა-ს ანალოგიურ დამავალ დიფთონგს, ჯა—ა დამავალს.

აღწერილი დიფთონგების ნიმუშები გვაქვს ქართულში, მაგ., შემდეგ სიტყვებში (ძველი დამწერლობით): დედაა (=აი-საგან), აკაობ (იუ-საგან); თვალის (ძველად იწერებოდა თუალის და შემდეგ თუალის), სამკაული (ცწერდ ღღეს სამუშაული, როგორც ძველად) და სხვა.

დიფთონგის მარცვლოვან ნაწილად გვევლინება არა მხოლოდ ა, როგორც აქ წარმოდგენილ ნიმუშებშია, არამედ ე, ი, უ ხმოვნებიც; სახელდობრ: ეა (ეი-საგან, მაგ., დღეა), ია (იი-საგან, მაგ., უფროესი)—დამავალი დიფთონგები; აე (იე საგან), აი (იი-საგან), აუ (იუ-საგან, მაგ., აუღა)—ა დამავალი დიფთონგები.

დამავალ დიფთონგს ეძახიან ნამდვილ დიფთონგს.

დღევანდელ სალიტერატურო ქართულში დიფთონგები ნაკლებად შეიმჩნევა. უფრო გავრცელებულია დიფთონგები რუსულენაში, სადაც ქარბობს დამავალი ანუ ნამდვილი დიფთონგები; დიფთონგის უმარცვლო ნაწილად აგრეთვე გვევლინება \ddot{x} (=e). რუსულში დიფთონგებია: აი (аи-საგან, მაგ., даи), აი (эи-საგან; იწერება еи, მაგ., мореи), იი (ои-საგან, მაგ., другой), ყი (ყи-საგან, მაგ., ироньи).

არანამდვილი დიფთონგებია რუსულში ja (იწერება я), ja (იწერება е, მაგ., ея 'ქამლა'), jo (იწერება ё, მაგ., ёлка), ja (იწერება ю, მაგ., юг 'სამხრეთი'), რომლებშიც j წარმოადგენს არასუსტ ხმოვანს, არამედ შუაენისმიერ თანხმოვანს.

დასასრულ, აღსანიშნავია, რომ ზოგჯერ ერთ მარცვალში თავსდება სამი ხმოვანი; ასეთ შეერთებას ეწოდება ტრიფთონგი (სამხმოვანი). სალიტერატურო ქართულში ტრიფთონგები არაგვაქვს. ტრიფთონგად პირობითად შეიძლება ჩაითვალოს, მაგ., იმერკილოს რააა, დედააა. ინგლისურში ასეთად ითვლება. მაგ., аiа (სიტყვაში diary 'დღიური'—წარმოითქმის daiaeri; eia (სიტყვაში player—წარმოითქმის pleia 'მოთამაშე') და სხვა.

§ 107. შემართვა-დამართვის სახეები. ბგერათშეერთების მეორე წესის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან მოქმედებას წარმოადგენს სახმო სიმების არტიკულაციის შეერთება ამა თუ იმ ბგერის შემართვასა ან დამართვასთან. იმის მიხედვით, თუ როგორი საწარმოთქმო მოძრაობა აქვთ სახმო სიმებს ამა თუ იმ ბგერის შემართვისას (დასაწყისში) ან დამართვისას (ბოლოში), ვასხვაგვებთ შემართვა-დამართვის რამდენიმე სახეს, სახელდობრ: 1) ფშვინვიერს, 2) ძლიერსა და 3) რბილს.

1) ფშვინვიერია ბგერის შემართვა-დამართვა, თუ ამ ბგერის შემართვა-დამართვისას სახმო სიმები საფშვინვო მდგომარეობაშია. ფშვინვიერშემართვიანია, მაგ., ქართული ა სიტყვაში ჰაერი. ფშვინვიერშემართვიანი ხმოვნები ახასიათებს ზოგიერთ ენას; ასეთია, მაგ., გერმანული ენა (მაგ., სიტყვებში haben, Himmel, Herbst ფშვინვიერშემართვიანია a, i, e); ზოგიერთ ენაში კი არ არის ასეთი ხმოვნები; მაგ., რუსულსა და სხვა სლავურ ენებს, აგრეთვე ფრანგულს, იტალიურსა და სხვა რომანულ ენებს, არა აქვთ ფშვინვიერშემართვიანი ხმოვნები (ამიტომაა, რომ რუსს ან ფრანგს უჭირს, საგანგებო ვარჯიშის უმისოდ, მაგ., haben-ის წარმოთქმა; ფრანგი ამბობს აბნ, რუსი ხაბნ). დღევანდელ სალიტერატურო ქართულსაც ნაკლებ ახასიათებს ფშვინვიერშემარ-

თვიანი ხმოვნები (არის მხოლოდ შორისდებულებში, მაგ., ჰა, აჰა, და უცხოურ სიტყვებში, მაგ., ჰაერი, ჰანგი, ჰიმნი, ჰომეროსი და სხვა). როგორც ჩანს, ძველ ქართულს იგი მეტად ახასიათებდა, მეტადრე ე. წ. ჰაემეტობის პერიოდში.

რაც შეეხება ფშინივიერშემართვიან თანხმოვანს, ეს ძლიერ იშვიათი მოვლენაა საერთოდ: არც ერთ დასახელებულ ენას, გარდა ქართულისა, იგი არ გააჩნია; თვით ქართულს, რომელსაც ისტორიულად უქვეყლად ჰქონდა ფშინივიერშემართვიანი თანხმოვნებიც, დღეს თითქმის გაქრობამდე დასუსტებია ისინი. ესაა ფშინივიერშემართვიანი ყველა თანხმოვანი (გარდა მეორე და მესამე საშეულისა), რომლებითაც იწყება ზმნები ობიექტურ მესამე და სუბიექტურ მეორე პირში: ჰფარავს, ჰფარავ, ჰკითხავს, ჰკითხავ, ჰქარგავს, ჰგავს და მისთანანი (მაშასადამე, ფშინივიერშემართვიანი თანხმოვნები იწერება ჰფ, ჰკ, ჰქ ჰგ). დღეს ქართულში ასეთი თანხმოვნები ამ მნიშვნელობით იხმარება ზოგ დიალექტში, ხოლო სალიტერატურო ქართულში ისინი იხმარება იშვიათად და, თუ იხმარება, არა მორფოლოგიურის, არამედ ემოციური დანიშნულებით (მაგ., ჰქრის, მოჰკლა, ჰყვავის და მისთ.).

ყველა დასახელებულ შემთხვევაში სახმო სიმებში წარმოებულ იშვინვა მკიდროდ (უმოკლესი გზით) ერთვის მომდევნო თანხმოვნის შემართვას.

ფშინივიერდამართვიანი ხმოვანი აგრეთვე იშვიათი მოვლენაა; ქართულში ამის ნიმუშად გამოდგება შორისდებულები, მაგ., ვაჰ, უჰ, სადაც ა და უ ფშინივიერდამართვიანი ხმოვნებია.

რაც შეეხება ფშინივიერდამართვიან თანხმოვანს, ასეთია ყველა ასპირატი ანუ ფშინივიერი ხშული თანხმოვანი, და, ჩვეულებრივ, ყრუ სპირანტები, რომელთაც, ზესადგამ მილში ხშვის ან ნაპრალის მოშლის შემდეგ, თან მისდევს (უმოკლესი გზით) დამართვისას სახმო სიმებში წარმოქმნილი ჩქამი (ფშინვა ანუ ასპირაცია).

დამართვის მეტ-ნაკლები ფშინივიერობით განსხვავდება ერთმანეთისაგან ქართულისა, გერმანულ-ინგლისურისა და რუსულის ხშული თანხმოვნები: ქართულის ხშულები მეტად ფშინივიერდამართვიანია, ვიდრე გერმანულ-ინგლისურისა, ხოლო რუსულის—მათზე ნაკლები.

2) ძლიერია (ანუ მაგარი) ბგერის (უმეტესად ხმოვნის) შემართვა, თუ ამ ბგერის შემართვისას სახმო სიმების მკიდროდ დახშული მდგომარეობა სწრაფად იცვლება მათი გაკობით, რის შედეგადაც გვესმის ერთგვარი ძლიერი კვნესისებრი ჩქამი; ძლიერია (ანუ მაგარი) ხმოვნის დამართვა, თუ ბგერის დამართვისას სახმო სიმე-

ბი სწრაფი წყვეტით დაიხშვება, რის შემდეგაც გვესმის კენესიგბრი ჩქამი.

ძლიერშემართვიანი ხმოვნები ქართულ სალიტერატურო მეტყველებაში არ იხმარება; ზოგჯერ წარმოითქმება ხოლმე ძლიერშემართვიანი ხმოვანი დაეინებულად თქმულ არა-ში 'არა' ('ნიშანი წარმოადგენს ბგერის ძლიერ შემართვას). ეს ის ბგერაა, რომელიც ცნობილია არაბულში ჰამზათ-ის სახელწოდებით (ნიშანია ა).

ქართველურ ენებში მაგარშემართვიანი ხმოვნები აქვს ზანურს (მეგრულსა და ქანურს); მაგ., მეგრ. და ქანური (ვიწურ-არქაბული, ათინური) ცუჯი 'ყური', ყონა 'ყანა' (ყ გამოხატავს უ-ს და ო-ს ძლიერ შემართვას). ევროპულ ენებში მაგარშემართვიანი ხმოვნები ყველაზე მეტად ახასიათებს სალიტერატურო გერმანულს; მაგ., სიტყვებში 'aber, 'immer, 'ober სიტყვის დამწყები ხმოვანი ძლიერშემართვიანია.

არც ძლიერდამართვიანი ხმოვანი აქვს ქართულს; მხოლოდ ცალკეული ხმოვნით გათავებული ნაწილაკი შეიძლება წარმოითქვას ძლიერი დამართვით ქართულში, მაგ.: ა' (სამწუხარო გაკვირვების გამოხატვა), არა' (აკრძალვის გამოხატვა).

ძლიერშემართვიანი თანხმოვანი იშვიათია, არა აქვს იგი ქართულსაც; ხოლო ძლიერდამართვიანი თანხმოვნებია ქართულში აბრუპტივები ხმოვნის წინ (მაგ.. ტარი, პირი, კარი); დამართვისას გვესმის მანამდე დახშული სახმო სიმების გაპობის ტკაცანისებრი ჩქამი. ძლიერდამართვიანია აგრეთვე ფრანგულის ხშულები.

3) ნელია (ანუ რბილი) ბგერის შემართვა-დამართვა, თუ ამ ბგერის შემართვა-დამართვისას სახმო სიმები ჩქამის წარმოუქმნელად შეუდგებიან (შემართვა) ბგერის წარმოებას და უჩქამოდვე ერთმანეთს დასცილდებიან (დამართვა) ბგერის დასრულებისას. მაშასადამე, ნელი ანუ რბილი შემართვა გვაქვს მაშინ, თუ არაა არც უშვინიერი და არც ძლიერი შემართვა-დამართვა.

ქართული ხმოვნებისათვის ნორმალურ მეტყველებაში დამახასიათებელია მხოლოდ ნელი შემართვა-დამართვა, ე. ი. ქართული ხმოვანი იწყება ნელი შემართვით და თავდება ნელივე დამართვით. ასეთივეა ყველა მეღერი და სონორული თანხმოვნები.

ნელშემართვიანია ყველა ხმოვანი სლავეური ენებისა, კერძოდ რუსულისა და რომანული ენების. რაც შეეხება სლავეურ და რომანულ ენათა თანხმოვნების შემართვას, ისიც ჩვეულებრივ ნელია, ხოლო დამართვა სლავეური ენებისა ფშვინვიერია, რომანულისა—კერძოდ ფრანგულის—ძლიერი).

§ 108. ბგერათშეერთების მესამე წესი. უშუალო მეზობლობაში მყოფი ჰეტერორგანული თანხმოვნების წარმოთქმისას მათი არტიკულაცია მიისწრაფვის ერთჯამიერობისაკენ. ესაა არტიკულაციის ერთჯამიერობის წესი. ამ წესის მოქმედების შედეგია თანხმოვანთა დეცესიური და ჰარმონიული კომპლექსები.

1. თანხმოვანთა დეცესიური და აძცესიური კომპლექსები.

თანხმოვანთა არტიკულაციის ერთჯამიერობისადმი მისწრაფებას მაშინ აქვს ადგილი, როცა შესაერთებელი ორი თანხმოვანიდან წინმდგომი იწარმოება ზესადგამი მილის უფრო წინა არეში, ვიდრე მომდევნო თანხმოვანი. ასეთია, მაგ., შემდეგი შეერთებანი: ბღ, ფხ, ტძ, სჟ და მისთანები (და არა შებრუნებული თანმიმდევრობით: ღბ, ხფ, ძტ, ჯს...). შეიძლება ითქვას, რომ ღჯ ჯგუფში ბსა და ღს ხშვა ხდება (ან შეიძლება ხდებოდეს) თითქმის ერთჯამიერად; თითქმის ერთჯამიერია აგრეთვე ტძ-ში ხშვა წინაენისა ტსათვის და უკანაენისა კსათვის; ტუჩების დახშვა ფხ-ში ფსათვის და ნაპრალის შესაქმნელი მოძრაობა ხსათვის ხდება აგრეთვე თითქმის ერთჯამიერად; ამგვარადვე ხსათვის საჭირო ნაპრალი და მომდევნო კს ხშვა სჟ-ში თითქმის ერთჯამიერია. ერთჯამიერობისადმი მიდრეკილება, ყოველ შემთხვევაში, ყველაშია; და არის იმიტომ, რომ ყველა განხილულ ჯგუფში წინმდგომი თანხმოვანი (ბ-, ფ-, ტ-, ს-) იწარმოება უფრო წინა არეში, ვიდრე მომდევნო (-ღ, -ხ, -კ, -ქ).

თანხმოვანთა ასეთი თანმიმდევრობის კონპლექსს ვეძახით დეცესიურ ანუ იქითურ კომპლექსს (ლათ. decessio 'იქით წასვლა, დაშორება'). დეცესიურია, მაგ., ბღ, ღბ და მისთანები; შებრუნებული თანმიმდევრობის კომპლექსს ვეძახით აქცესიურს ანუ აქეთურ კომპლექსს; მაგ., ღბ, ბღ, ბჯ და მისთ. (ლათ. accessio 'აქეთ მოსვლა').

ეს მსჯელობა რომ გადავიტანოთ ბგერათა შემართვა-დამართვის ურთიერთობის ცნებებზე, ვნახავთ, რომ დეცესიურ კომპლექსში შემაჯალ თანხმოვნებს (მაგ., ბღ, ტჟ, ჯბ-ს) შემართვის მომენტი ერთჯამიერი აქეთ, ხოლო დაყოვნებისა და დამართვის მომენტები თითოეულს თავ-თავისი; აქცესიურ კომპლექსში შემაჯალ თანხმოვნებს თავ-თავისი აქვს სამივე მომენტი.

დეცესიურ-აქცესიურ კომპლექსთა ერთმანეთისაგან განსხვავება ემყარება ბგერათშეერთების მესამე წესს, რომლის თანახმად დე-

ცესიურ კომპლექსში შენავალ თანხმონებებს ერთჯამიერი შემართვა აქვთ.

2. თანხმონებთა ჰარმონიული კომპლექსები ძარმონიული

თანხმონებთა ისეთ კომპლექსებს, როგორცაა, მაგ., ბლ, თხ, ჰჰ, ეძახიან ქართული ენის სპეციფიკურ კომპლექსებს. სპეციფიკურია ეს კომპლექსები ქართულისათვის, რადგანაც ასეთი რამ, სისტემის სახით, სხვა კავკასიურ ენაში არ გვხვდება; ქართულში კი ისინი სისტემას წარმოადგენენ. ეძახიან მათ აგრეთვე ჰარმონიულ ჯგუფებს, რადგანაც კომპლექსში შენავალი თანხმონებები (მაგ., ბ და ლ, თ და ხ, ჰ და ჰ) შეგუებულა ერთმანეთთან არა მხოლოდ ფიზიოლოგიურად (იხ. ქვემოთ), არამედ აკუსტიკურადაც; კომპლექსის შემადგენელი ორივე თანხმონები ერთნაირი მჟღერობა-სიყრუისაა: ან ორივე მჟღერი, ან ორივე ყრუ ფშვინვიერი, ან ყრუ მკვეთრი.

მათი ერთმანეთთან ფიზიოლოგიური შეგუებულობა იმაში გამოიხატება, რომ ყველა ჰარმონიული კომპლექსი დეცესიურია, ე. ი. მათი შემადგენელი თანხმონებები ერთჯამიერ-შემართვიანია: ყოველ ჰარმონიულ კომპლექსს ერთი შემართვა აქვს და არა ორი, ე. ი. არა ცალ-ცალკე თითოეული კომპონენტისათვის.

მაშასადამე, ქართულის თანხმონებთა ჰარმონიული კომპლექსები, როგორც დეცესიური ბგერათშეერთებანი, შედეგია ბგერათშეერთების III წესის მოქმედებისა: მათში შეერთებულია ჰეტერორგანული თანხმონებები არტიკულაციის (აქ შემართვის) ერთჯამიერობის საფუძველზე.

ქართულის ჰარმონიულ კომპლექსთა პირველი კომპონენტებია ხშულთა პირველი ოთხი სანეული: ბ--ფ--პ, დ--თ--ტ, ძ--ც--წ, ჯ--ჩ--ჭ, ხოლო მეორე კომპონენტები—ლ, ხ, ყ:

1. ბლ—ფხ—ჰყ: ბლავის—ფხა —ეკჰრობა

2. დლ—თხ—ტყ: დლე —თხა —ტყე

3. ძლ—ცხ—წყ: ძლოლა —ცხელი—წყალი

4. ჯლ—ჩხ—ჭყ: ჯლაზნა—ჩხირი—ჭყვიის

§ 109. კოარტიკულაციური ბგერათცვლილება. ბგერათშეერთების მრავალფეროვნებას ვერ ამოსწურავს ზემოგანხილული სამი წესი; ამიტომ ბგერათშეერთების ზოგიერთ დანარჩენ სახეებს ვაერთებთ კოარტიკულაციური ბგერათცვლილების ცნებაში.

როგორც ვიცით, თითოეული ბგერის წარმოქმნა შედეგია რამდენიმე საწარმოთქმო ორგანოს აქტიური ან პასიური მოქმედება-მდგომარეობისა.

მაგ., ა-სათვის: 1) ტუჩები გაღებულა ფართოდ, 2) ქვედა ყბა დაწეულია ძირს, 3) ენა ძვეს თითქმის ნეიტრალურად, 4) ენის წვერი ძვეს ქვედა კბილების რიგთან, 5) რბილი სასა აწეულია და კეტავს გზას ცხვირისაკენ, 6) სახმო სიმები ჟღერს. ამ ექვსი მოძრაობა-მდგომარეობიდან ა-სათვის არსებითია მხოლოდ ენის მდებარეობა, დანარჩენი მომენტები არაარსებითია მისთვის.

თუ შევადარებთ ამას ო-ს წარმოთქმას, დავინახავთ, რომ ო-სთვის არსებითია, ენის მდებარეობასთან ერთად (ენა გაწეულია უკნისაკენ და აწეულია ზევით), ტუჩების მომრგვალება და მათი წინ წამოშვება; დანარჩენი მომენტები არაარსებითია. გ-ს წარმოთქმისათვის არსებითია მხოლოდ სახმო სიმების ჟღერა და უკანანენის მიბჯენა რბილ სასაზე; კ-სათვის არსებითია სახმო სიმების დაკეტილობა და უკანანენის გ-ს მსგავსი მდებარეობა და ა. შ.

მოცემულ ბგერათა ჩამოთვლილი საწარმოთქმო მომენტები— არსებითი და არაარსებითი—წარმოადგენს მის პირველადსა და წარმოთქმო მოძრაობა-მდგომარეობას, რამდენადაც მხედველობაში მიღებულია ხელოვნურად ცალკე წარმოთქმული ბგერა (აქ: ა, ო, ბ, კ).

მაგრამ ბგერის გარემოცვაში, ე. ი. ბგერათშეერთებისას სიტყვაში, თითოეული ბგერა იძენს ხოლმე დამატებითს ანუ მეორეულ საწარმოთქმო მოძრაობა-მდგომარეობას. ასეთია, მაგ., ტუჩების მომრგვალება თანხმოვნისათვის მომდევნო ო-სა ან უ-ს წინ; მაგ., მარცვალ ბუ-ში გ წარმოთქმის მომრგვალებული ტუჩებით, რაც საჭიროა მხოლოდ მომდევნო უ-სათვის. ნაშასადამე, გ-მ შეიძინა ლაბიალობა, რაც არ შედის მის პირველადს არტიკულაციასში; ამგვარად გ-ს ლაბიალიზაცია, შექმნილი მის მიერ გარკვეულ გარემოცვაში (აქ უ-სთან მეზობლობაში), წარმოადგენს მის მეორეულ არტიკულაციას.

ჩვეულებრივ, ცოცხალი წარმოთქმის პროცესში, ეს მეორეული არტიკულაცია არაარსებითია მოცემული ბგერისათვის (აქ გ-სათვის); მაგრამ ისტორიულად ზოგიერთ მეორეულ არტიკულაციას შეუძლია მოიპოვოს მოცემული ბგერისათვის არსებითი ხასიათი. ასეთია, მაგ., პალატალიზაცია რუსულში, ნაზალიზაცია ფრანგულში და სხვა მისთანები (იხ. ქვემოთ).

ამა თუ იმ ბგერის მიერ მეორეული არტიკულაციის შექმნა ხდება კოარტიკულაციური ბგერათცვლილების საფუძველზე ბგერათშეერთებაში—სხვა ბგერებთან როგორც უშუალო, ისე არაუშუალო მეზობლობაში.

§ 110. კოარტაკულაციური ბგერათცვლილების სახეები. კო-
არტიკულაციური ცვლილების ნიმუშია პალატალიზაცია და
ველარიზაცია.

1. პალატალიზაცია

როგორც ვიცით, შუაენის (ე. ი. ენის ზურგის შუა ნაწილის) მაგარი სასის მიმართ მოქმედების შედეგად მიღებულ ბგერას ეძახიან პალატალურს (ლათ. palatum 'სასა', ფრანგ. palatal 'სასასა'); ხმოვანთაგან პალატალურია, მაგ., ე და ი, ხოლო თანხმოვანთაგან, მაგ. ფრანგ. *n'*, რომელიც ტრადიციული ფრანგული ანბნით იწერება *en*, ვთქვათ, სიტყვაში *ligner* 'ხაზვა' ან რუსულის *j*, მაგ., სიტყვაში *ж* ($=j+a$).

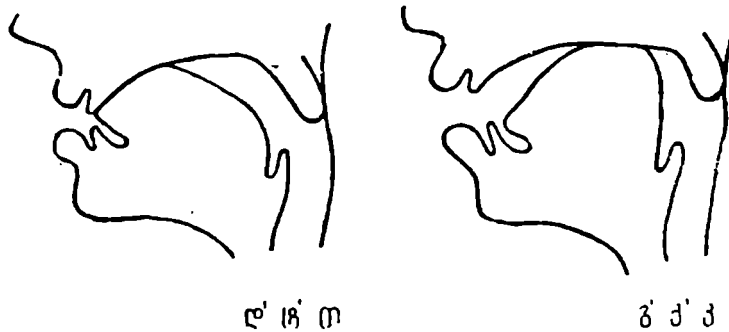
მართლაც, ყველა ამ ბგერის წარმოებაში მოქმედებს შუაენა მაგარი სასის მიმართ: ე და ი ხმოვნებისათვის შუაენა მეტნაკლებად უახლოვდება მაგარ სასას, *j*-სათვის—უფრო მეტად, ხოლო *n'*-სათვის სავსებით შეეხება მას. აკუსტიკური შთაბეჭდილების მიხედვით მათ ეძახიან რბილ ბგერებს. მაშასადამე, ე და ი ხმოვნები, *j* და *n'* თანხმოვნები პალატალურად ნაწარმოები რბილი ბგერებია.

ქართულში პალატალური (ფიზიოლოგიურად) ანუ რბილი (აკუსტიკურად) თანხმოვანი არა გვაქვს, თუ არ ჩავთლით *გ* ბგერას, რომელიც, როგორც „ნახევარხმოვანი“, ხმოვნისა და თანხმოვნის მიჯნაზეა.

მაგრამ ამ პალატალური რბილი ბგერების გვერდით შეიძლება ამა თუ იმ ენას ჰქონდეს პალატალიზებული (გარბილებული) ბგერები. ასეთებია თანხმოვანთაგან, მაგ., რუსულის *д'* და *т'* სიტყვაში *дѣти*; ხოლო ხმოვანთაგან, მაგ., გერმ. *ü*, მაგ., სიტყვაში *über*. ჩვეულებრივ, როგორც პალატალურს, ისე პალატალიზებულ ბგერებს ეძახიან მოკლედ რბილს. ყოველ ბგერას შეუძლია გაპალატალდეს მეტნაკლებად.

პალატალდება (ანუ პალატალიზდება, რბილდება) სამეტყველო ბგერა, როცა მის პირველადს დამახასიათებელ არტიკულაციას ემატება მეორეული არტიკულაცია, რომელიც ამ შემთხვევაში მდგომარეობს შუაენის მოქმედებაში მაგარი სასის მიმართ. მაგ., რუს. *д*-სა და *т*-სათვის პირველადი არტიკულაციაა წინაენის კბილებზე მიბჯენა; მაგრამ, როცა მოხდებიან მომდევნო *ვ*-სთან (რუს. *в* უდრის ქართ. *ე*-ს, ხოლო რუს. მახვილიანი *е* სიტყვის თავში უდრის ქართ. *ეე*-ს) მეზობლობაში (*водѣ, снѣгѣ*), ისინი შეიძენენ იმ მეორეულ არტიკულაციას,

რომელიც პირველადია ვ-სათვის, სახელდობრ: შუაენის მოქმედება მაგარი სასის მიმართ; ე. ი. კოარტიკულაციის საფუძველზე ვ-ს შუაენისმიერობა ხორციელდება დროზე ადრე უკვე μ -ს ან τ -ს წარმოებისას. მაშასადამე, აქ გვაქვს ერთგვარი ანტიციპაცია, წასწრებულობა. ამგვარად, ვ-ს პალატალურობა-სილბო გადაედო μ — τ -ს, რაც გამოიხატა იმაში, რომ წინაენის მიბჯენის არეს μ — τ -სათვის მიემატა შუაენის შეხება მაგარ სასაზე (იხ. სურ. 34, სადაც წარმოდგენილია პალატალიზებული დ—თ—ტ).

სურ. 34

პალატალიზაციის შემთხვევაში თანხმოვანს ემატება შუაენის მოქმედება, როგორც მეორეული არტიკულაცია. შუაენის ასეთ მოქმედებას ეწოდება იოტისებრი ან ი-სებრი არტიკულაცია, რადგანაც სწორედ იოტს და ი-ს აქვს ანალოგიური არტიკულაცია (იოტია, მაგ., რუს. ж—პირველი ბგერასიტყვაში жма, ან ქართ. ჟ). ეს იოტისებრი არტიკულაცია შეიძლება მიემატოს როგორც წინაენისმიერს, ისე ბაგისმიერსა და უკანაენისმიერ თანხმოვნებს; ე. ი. ყველა მათგანს შეუძლია გარბილდეს მეტ-ნაკლებად. მაგრამ პალატალიზდებიან ანუ რბილდებიან ისინი ერთმანეთისაგან ჯგუფობრივ განსხვავებულად; სახელდობრ: წინაენისმიერების (ენაპილისა და ენანუნის) ჯგუფი პალატალიზდება შუაენის მაგარ სასასთან შეხების ფართობის გადიდებით (იხ. სურ. 34 და შეად. სურ. 19). ბაგისმიერების ჯგუფი პალატალიზდება შუაენის რბილი სასისაკენ მხოლოდ აწვეით, ხოლო უკანაენისმიერების ჯგუფი პალატალიზდება შუაენის უკანა ნაწილის ფართოდ შეხებით მაგარი სასის უკანა ნაწილთან (იხ. სურ. 34, სადაც მოცემულია პალატალიზებული გ—ქ—კ, და შეად. სურ. 15, გვ. 40).

პალატალიზდება აგრეთვე ხმოვნები. ამის ნიმუშია, მაგ., გერ-

მანუღში ე. წ. უმლაუტი; მაგ., უ-ს უმლაუტი წარმოადგენს უ-ს პალატალიზებას, რაც ნიშნავს იმას, რომ უ-ს ორი პირველად არტიკულაციიდან (უკანაენის აწევა რბილი სასის მიმართ და ტუჩების მომრგვალება) პირველს შეენაცვლა ი-სებრი არტიკულაცია, როგორც მისთვის მეორეული. ამგვარივე პალატალიზაცია გვაქვს იმავე გერმანულში, მაგ., სიტყვაში Hand—Hände, რომელშიც ა უმლაუტირებულია ჰ-ს სახით. აქაც გერმ. ჰ-ს პირველადი ორი არტიკულაციიდან (ენა ოდნავ უკან გაწეული და ტუჩები ფართოდ გასწვრივ ღია) პირველს შეენაცვლა ი-სებრი არტიკულაცია (და ოდნავ დავიწროვდა ტუჩების გასწვრივი ღიაობა).

რუსულ ენას, ქართულისაგან განსხვავებულად, აქვს პალატალიზებულ თანხმოვანთა სისტემა; ამიტომ კონარტიკულაციური პალატალიზაცია უკეთაა გამოხატული რუსულში, ვიდრე ქართულში.

თუ რანდენად ძლიერია რუსულში კონარტიკულაციური პალატალიზაცია, ჩანს იქიდანაც, რომ მას ადგილი აქვს ბგერათა უშუალო მეზობლობის ფარგლებს გარეთაც, მანძილზეც. მაგ., სიტყვები: *две, сине́е, зонтик* წარმოითქმის *д'в'а, с'п'ннэ, з'он'т'иэ*, ე. ი. მომდევნო პალატალური ხმოვნების წინ პალატალიზებულია ანა მხოლოდ პირველი თანხმოვანი (*в', и', т'*), არამედ მეორეც (*д' с' и'*).

პალატალურ და პალატალიზებულ ბგერებს უფრო მაღალი სატემბრო სიმაღლე აქვთ, ვიდრე მაგრებს, რადგანაც ამა თუ იმ ბგერის პალატალიზებისას მისი რეზონატორი (პირის ღრუში) მოკლდება; მოკლე რეზონატორში კი, როგორც ვიცით, სხვა პირობების ერთნაირობის დაცვით, მაღალი ტონები წარმოიქმნება.

2. ვ ე ლ ა რ ი ზ ა ც ი ა

პალატალიზაციას უპირისპირდება ველარიზაცია. ისე როგორც არსებობს პალატალური (რბილი) ბგერები (იხ. ზემოთ), არსებობს აგრეთვე ველარული (მაგარი) ბგერები; მაგ.: ხმოვნებში ველარულია ქართ. *ლ* და *შ*, თანხმოვნებში *გ—ქ—კ*, *ღ—ხ* (ველარული ნიშნავს რბილსასისმიერს: ლათ. *velum palati* 'ფარდა სასისა'; აქედან ფრანგ. *vélaire*, გერმ. *velar*). ველარულობა ფიზიოლოგიური ტერმინია და ნიშნავს ენის ზურგის უკანა ნაწილის მოქმედებას რბილი სასის ფარდის (*velum* 'ფარდა') მიმართ. ტერმინი *მაგარი*—აკუსტიკური შთაბეჭდილების გამოხატელობა რბილთან დაპირისპირებით.

მაგრამ ამ ველარული ბგერების გვერდით არსებობს ენაში ველარიზებული ბგერები, ისე როგორც პალატალური ბგერების გვერდით არსებობს პალატალიზებული ბგერები (იხ. ზემოთ).

რომელიმე ბგერის, გარდა თვით ველარული ბგერებისა. წარმოთქმის დროს უკანაენის მიახლოებას რბილ სასასთან ეწოდება მოცემული ბგერის ვ ე ლ ა რ ი ზ ა ც ი ა .

ველარიზება ხდება—ისე როგორც პალატალიზება—კოარტიკულაციის საფუძველზე. მაგ., სიტყვების ბ უ, დ ო, ზ უ რ გ ი, ს ო ლ ი წარმოთქმისას თანხმოვნები ბ, დ, ზ, ს ველარიზებულია იმის გამო, რომ თითოეულმა მათგანმა შეიძინა მომდევნო ხმოვნების ველარულობა (უკანაენის აწევა რბილი სასისაკენ), როგორც ზღვრეული არტიკულაცია; ამ პოზიციაში ბ, დ, ზ, ს წარმოითქმის უკანაენის აწეულობის პირობებში; მაშასადამე, აქაც ისეთსავე ანტიციპაციას აქვს ადგილი, როგორსაც პალატალიზაციის დროს: წასწრებულია (ანტიციპირებულია) ველარულობა.

ხმოვნის ველარიზაციის ნიმუშს წარმოადგენს, მაგ., ინგლ. all—წარმოითქმის: ა:1 'მთლად, ყველა'; pawn—წარმოითქ. პა:11 'პაიკი'. სადაც მომდევნო ველარულ (მაგარ) l-სა და ველარულ w-სთან კოარტიკულაციის გამო გვაქვს, ნეიტრალური ა-ს ნაცვლად, ველარული ა: (გრძელი ფართო ო). საკმაოდ ველარიზებულია აგრეთვე რუსული ა, მაგ., სიტყვაში ნაга —მომდევნო ველარულ (მაგარ) г-სთან კოარტიკულაციის გამო.

ველარიზაცია—ისე როგორც პალატალიზაცია—შესაძლებელია იყოს მეტ-ნაკლები სიძლიერისა. ველარიზაცია ნაკლებ გავრცელებული მოვლენაა, ვიდრე პალატალიზაცია.

რაც შეეხება სატემბრო სიმაღლეს, იგი უფრო დაბალი აქვს ველარულ და ველარიზებულ ბგერებს, ვიდრე პალატალურსა და პალატალიზებულებს—იმის გამო, რომ უკანაენის მაგარი სასის ნიშართ მოქმედებისას უფრო გრძელი რეზონატორი გვაქვს პირის ღრუსი, ვიდრე პალატალიზებისას. მაშასადამე, პალატალიზაცია უპირისპირდება ველარიზაციას არა მხოლოდ ფიზიოლოგიურად (წარმოების ადგილის მიხედვით), არამედ აკუსტიკურადაც.

ჩვენ განვიხილეთ კოარტიკულაციის ორი სახე—პალატალიზაცია და ველარიზაცია. ამის ანალოგიურად შეგვიძლია ვიმსჯელოთ კოარტიკულაციის სხვა სახეებზეც. მაგ.: ლ ა ბ ი ა ლ ი ზ ა ც ი ა ზ ე, ნ ა ზ ა ლ ი ზ ა ც ი ა ზ ე და სხვებზე, სადაც კი რომელიმე ბგერა იძენს მეორეულ არტიკულაციას სხვა მეზობელი ბგერისაგან კოარტიკულაციის ძალით. მაშასადამე, არსებობს კოარტიკულაციური ლაბიალიზაცია და ასეთივე ნაზალიზაცია, ისე როგორც არსებობს კოარტიკულაციური პალატალიზაცია და ასეთივე ველარიზაცია.

მ ა რ ს ქ ა ლ ი

§ 111. მარცვალი როგორც წარმოთქმის უმცირესი „ბუნებრივი“ ელემენტი. მეტყველების ნაკადი შედგება ფონემებისაგან, მაგრამ მისი დაშლა შემადგენელ ფონემებად მხოლოდ ფონეტიკური ანალიზის შედეგია: ვინც არაა დახელოვნებული წარმოთქმული ნაკადის—ცალკეული სიტყვის თუ წინადადების—ბგერებად დაშლაში, მას ეს უფრო ეძნელება, ვიდრე მისი დაშლა მარცვლებად. მაგ., უწიგნური ადვილად დაშლის სიტყვას ფოთოლი მარცვლებად (ფო-თო-ლი), მაგრამ ვერ დაშლის მას ფონემებად (ფ-ო-თ-ო-ლ-ი). კიდევ მეტიც: რამდენადაც შესიტყვება შეიძლება წარმოდგენდეს წარმოთქმის ერთ მთლიან ნაკადს, უწიგნური მას დაშლის მარცვლებად სიტყვის საზღვრის დარღვევით. მაგ., „ტყეს ასხია“ ფონეტიკურად იშლება: ტყე—სა—სხი—ა, „მის ადგილას“: მი—სა—დგი—ლას (ისე როგორც მი—სა—დგო—მი), „ვინც აქ არის“: ვინ—ცა—ქა—რის და ა. შ.

ეს იმას მოწმობს, რომ ჩვენი რწყმული მეტყველება (ანუ მეტყველების, წარმოთქმის ნაკადი) შეიძლება დაიშალოს ორგვარად: სიტყვებად („ტყეს ასხია“, „მის ადგილას“, „ვინც აქ არის“) და მარცვლებად (ტყე—სა—სხი—ა...). პირველია მორფოლოგიურსემანტიკური (ე. ი. ფორმისა და მნიშვნელობის მიხედვით), ხოლო მეორე—ფონეტიკური დაშლა.

ჩვენ ვერ გამოვიცნობთ, თუ რამდენი სიტყვაა უცნობ ენაზე რწყმულად წარმოთქმულ წინადადებაში, მაგრამ მარცვალთა რიცხვის გამოცნობა მასში არ არის ძნელი. აქედან ჩანს, რომ მარცვალი უფრო „ბუნებრივი“ შემადგენელი ელემენტია მეტყველების ნაკადისა, ვიდრე სიტყვა (მხედველობაში გვაქვს წარმოთქმა-გაგონების თვალსაზრისი და არა ფორმისა და მნიშვნელობის). მარცვალი უფრო ბუნებრივი ელემენტია წარმოთქმის ნაკადისა არა მხოლოდ სიტყვასთან შედარებით, არამედ ცალკეულ ბგერასთან შედარებითაც, როგორც ზემოთაა ნაჩვენები უწიგნურის ნიმუშზე.

ამიტომ შესაძლებელია ითქვას, რომ წარმოთქმა-გაგონების თვალსაზრისით, მარცვალი არის წარმოთქმის უმცირესი „ბუნებრივი“ ელემენტი.

მარცვლის პრობლემა შეიცავს შემდეგ საკითხებს: 1) რა ფონეტიკური ფაქტორი ქმნის მარცვალს, 2) როგორია მარცვლის შედგენილობა და 3) სადაა მარცვალთვასაყარი საწარმოთქმო ნაკლში.

პირველი საკითხი, როგორც ჩანს, ზოგადფონეტიკურია, ე. ი. მარცვლის შემქმნელი ფაქტორი ერთია ყოველ ენაში. რაც შეეხება მარცვლის შედგენილობასა და მარცვალთვასაყარს, ესენი განსხვავებული შეიძლება ჰქონდეს თითოეულ ენას.

§ 112. მარცვლის წარმომქმნელი ფონეტიკური ფაქტორი. არსებობს რამდენიმე თეორია იმის შესახებ, თუ რა ქმნის მარცვალს: ამოსუნთქული ჰაერნაკადის ძალა, ბგერათა სონორობა თუ რაიმე სხვა ფაქტორი.

იმ თეორიას, რომლის მიხედვითაც მარცვალს ქმნის ჰაერნაკადის ჯახება, ვეძახით „ჯახების თეორიას“. რადგანაც ჰაერნაკადი ამოედინება არა უწყვეტლევ, არამედ ზედიზედ ჯახებათა რიგით, ამიტომ თითოეული ჯახება ქმნის მარცვალსო. ამ თეორიის თანახმად, მარცვალი არის ბგერა ან ბგერათა ჯგუფი, რომელიც წარმოითქმის ჰაერნაკადის ერთი მთლიანი ჯახებით.

ამ თეორიას მხარს ვერ დავუჭერთ. მართალია, რომ ჰაერნაკადი ამოედინება ნაწყვეტ-ნაწყვეტად, მაგრამ თითოეული „ჯახება“ შესატყვისება არა მარცვალს, არამედ, უმთავრესად, ცალკეულ ბგერას; მაგ., სიტყვაში „სკამს“, რომელიც ერთ მარცვალს წარმოადგენს, გვაქვს არანაკლებ სამი „ჯახებისა“.

მეორე თეორიაა „სონორობის თეორია“, რომელიც უკანასკნელ ხანამდე გავრცელებულია თითქმის ისე, როგორც პირველი. ამ თეორიის თანახმად, სიტყვაში ან შესიტყვებაში იმდენია მარცვალი, რამდენიც სონორობის მწვერვალია მასში. ეს იმას ნიშნავს, რომ მარცვალსა ქმნის მოცემულ სიტყვაში ბგერათკომპლექსის ყველაზე სონორული ბგერა, რომლის, როგორც ცენტრის ანუ მწვერვალის გარშემო ჯგუფდება ამ კომპლექსის დანარჩენი ყველა ბგერა. ამ თეორიით, მაგ., სიტყვაში „სკამს“ ერთი მარცვალია იმიტომ, რომ ა, როგორც ყველაზე სონორი ბგერა ამ კომპლექსში (სონორობის მიხედვით ბგერათა დახარისხების შესახებ იხ. თავი მესამე, § 54), წარმოადგენს ამ ჯგუფის ცენტრს ანუ მარცვლის მწვერვალს. ასეთ შემთხვევაში მარცვლის მწვერვალს (აქ ა-ს) ეძახიან მარცვლის მატარებელს ანუ მარცვლოვანს, ხოლო ჯგუფის დანარჩენ ბგერებს უმარცვლოვანს. მოცემულ სიტყვაში („სკამს“) მ-ც საკმაოდ სონორია, მაგრამ მას აქ არ შეუძ-

ლია იყოს მარცვლის მწვერვალი: იგი უმარცვლოა, რადგანაც მის გვერდით მასზე მეტად სონორია ა. სხვა გარემოცვაში, მაგ., სიტყვაში „ნალმს“ მ ქმნის მეორე მარცვალს ლმს, სადაც იგი (მ) მეტად სონორია როგორც მის წინ მდგომ ლზე, ისე მომდევნო სზეც. ასეთსავე სონორულ მარცვალსა ქმნის, ამ თეორიით, ლ სიტყვაში „სახლს“ (სა—ხლს, მაგრამ სა—ხლი, რომელშიც მარცვლოვანია არა ლ, არამედ ი); რ სიტყვაში „თე—თრს“ (მაგრამ თე—თრი), ნ სიტყვაში „ი—ფნს“ (მაგრამ ი—ფნი).

აქედან ჩანს, რომ მარცვლის წარმოქმნაში, ამ თეორიით, მნიშვნელობა აქვს არა სონორობას თავისთავად, არამედ შეფარდებით სონორობას; ამიტომ ყოველი ბგერა შეიძლება იყოს მარცვლოვანი მასზე ნაკლებ სონორთა გარემოცვაში. მაგ., ზ ვ-სა და ს-ს შუა (თე—ვზს), ვ ჭ-სა და ს-ს შუა (ა—აქვს), გ. ძ-სა და ს-ს შუა (ბი—ძგს) და ა. შ.

მარცვლოვანია უპირველესად ხმოვნები, რადგანაც სონორობით ისინი აღემატებიან დანარჩენ ბგერებს, რომლებიც მეტწილად უპარცვლოებია: მეორე რიგში მარცვლოვანია სონორული თანხმოვნები ანუ სონანტები (რ—ლ—მ—ნ); შემდეგ რიგებში მარცვლოვანია ყველა თანხმოვანი კლებადი სონორობის კვალობაზე.

ამგვარად, სონორობის თეორიის თანახმად, მარცვალი არის წარმოქმნის მონაკვეთი, რომლის ცენტრს წარმოადგენს ნაკლებ სონორთა შუა მოქცეული მათზე მეტი სონორობის მქონე ბგერა.

სონორობის თეორია უფროა მისაღები, ვიდრე ჯახებისა—მეტადრე მარცვლის შედგენილობის საკითხისათვის; ამ თეორიის საფუძველზე ხდება გასაგები, თუ რატომაა, რომ ორი ხმოვანი ზოგ ენაში ქმნის მხოლოდ ერთ მარცვალს, მაგ., რუს. *лѣн*-ში ხმოვანი ორია, მაგრამ მარცვალი—ერთი; ჩანს: თუ რატომაა, რომ ზოგ ენაში მარცვალს შეადგენს მხოლოდ თანხმოვანთაგან შედგენილი ბგერათკომპლექსი; მაგ., სერბ. *муча* 'თითი', *чуха* 'მუხა', ჩეხ. *внх* 'მგელი' წარმოადგენენ უპმოვნო მარცვლებს.

მესამე თეორია წარმოადგენს ამ ორი—ჯახებისა და სონორობის—თეორიის ერთგვარ შერეგებას: ზოგ მარცვალს ქმნის ბგერის გაძლიერება, ზოგს—ბგერის სონორობა. ამ თეორიას შეიძლება ეწოდოს „შემა რ ი გ ე ბ ლ ო ბ ი თ ი“.

მაგ., ორი სხვადასხვა სიფართოვის ხმოვნის შეერთებისას (აი, აუ, აე, აუ), სონორობის თეორიის თანახმად, გვაქვს თითო მარცვალი, რადგანაც მეტად სონორი (აქ ა და ი) წარმოადგენს მარცვლის ცენტრს, მაშასადამე, მივიღებთ დიფთონგს; მაგრამ, განზრახ თუ გავაძლიერებთ ნაკლებ სონორს (აქ ი, უ, ე-ს). მივი-

ღებთ ორ-ორ მარცვალს. რომ ეს, მართლაც, შესაძლებელია, ჩანს იქიდან, რომ ზოგ ენაში (მაგ., ქართულში, ფრანგულში), რომელ-
თაც არა აქვთ დიფთონგისადმი მიდრეკილება, ორ-ორი მარცვალა
მოცემულ შემთხვევებში და არა თითო; ეს იმიტომ, რომ ორივე
ხმოვანი თანაბრადაა გაძლიერებული.

§ 113. ღია მარცვალი და დახურული მარცვალი. ღია მარც-
ვალი ეწოდება ისეთ მარცვალს, რომელიც თავდება ხმოვნით ან
სხვა მარცვლოვანი ბგერით, ხოლო დახურული მარცვალი—ისეთს,
რომელიც თავდება უმარცვლო ბგერით.

ღია მარცვლებია: ქა, რუ, სა—დი—ლი, ი—ყო, სა—და—
—უ—რი და ა. შ.

დახურული მარცვლებია: სად, ტყეს, ქარ—თულს, სკამ-
თან და ა. შ.

ზოგიერთ ენაში, როგორც ქვემოთ იქნება ნაჩვენები, მარც-
ვლოვნობა შეიძლება ჰქონდეს სონორ თანხმოვნებსაც: სერბ. ер-де
'გული', რუ-ი-დე 'პატარა ყელი' (ერ- და რუ- ღია მარცვლებია).

§ 114. მარცვლის შედგენილობის საკითხი. როგორც ზემოთ
ითქვა, ხმოვან ბგერას ყოველ შემთხვევაში უპირატესობა აქვს მარ-
ცვლის შედგენაში: მაშინაც, როცა იგი ზარტო ქმნის მარცვალს
(ი—ყო, ა—რის), და მაშინაც, როცა იგი სხვა ბგერათა ჯგუფშია
მოქცეული (სა—ხლი, წელს, ფარს). ყველა ამ შემთხვევაში ხმოვა-
ნი მარცვლოვანია (ანუ მარცვლის მატარებელი).

ყოველთვის მარცვლოვანია თუ არა ხმოვანი?

ხმოვანთაგან ა, მართლაც, ყოველთვის და ყოველ ენაში მარ-
ცვლოვანია, რამდენადაც ის ყველა სხვა ბგერას აღემატება სონო-
რობით; დანარჩენი ხმოვნები—მეტადრე ისეთი ვიწროები, როგო-
რიცა ი და უ—შეიძლება არ იყვნენ მარცვლოვნები, რაც დამო-
კიდებულია მათ მეზობლობაზე: თუ რომელიმე ხმოვანი მოხვდა
ისეთ ბგერათაჯგუფში, სადაც არის მასზე მეტი სონორობის ხმოვა-
ნი, მას მიდრეკილება აქვს იქცეს უმარცვლო ხმოვნად. ისეთ ენებ-
ში, რომლებსაც აქვთ დიფთონგები (მაგ., ინგლ., გერმ. და, ნაწი-
ლობრივ, რუსულში), ვიწრო ხმოვნები იქცევიან უმარცვლოებად.
ასე, მაგ., გერმ. 'arbeit'-ში (იწერება Arbeit 'სამუშაო') გაერთიანე-
ბულია ერთ მარცვლად a და i, რომელთაგან i უმარცვლოა, ხოლო
მარცვლოვანია a; დიფთონგია აგრეთვე au, მაგ., auფა-ში (იწერება
Auge 'თვალი'), სადაც u უმარცვლოა¹.

¹ ნახევარწრე ასოს ქვეშ (მაგ., j, u) აღნიშნავს ამ ბგერის უმარცვლოობას,
ხოლო წრე (მაგ., i)—მის მარცვლოვნობას.

რუსულში ჩვეულებრივია მხოლოდ ი-ს უმარცვლობა, მაგ., სიტყვებში дай, пей, ройте, რომლებშიც й წარმოადგენს უმარცვლო ი ხმოვანს.

ქართულსა და ფრანგულში ამას, ჩვეულებრივ, ადგილი არ აქვს, და ორი სხვადასხვა ხმოვნის შეერთება გვაძლევს ორ მარცვალს; მაგ., წაილო, წაელო, წაულო; მოიტანა, მოეტანა, მოუტანა—ყველა შემთხვევაში ხმოვანთა შეერთება ქმნის ორ-ორ მარცვალს; აგრეთვე ფრანგულში; მაგ., payer-ში (იწერება paysau 'გლახი') ე, ორი მარცვალა; payer-ში (იწერება pays 'მხარე') აგრეთვე ორი მარცვალა¹.

მაშასადამე, ზოგიერთ ენაში ხმოვანი შეიძლება არ იყოს მარცვლოვანი, ზოგში იგი მუდამ მარცვლოვანია.

მარცვლის შედგენილობისათვის სხვადასხვა ენაში მნიშვნელოვანია აგრეთვე საკითხი იმის შესახებ, შეუძლია თუ არა თანხმოვანს შეასრულოს მარცვლოვნობის ფუნქცია.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, მაგ., სერბულში ან ჩეხურში მარცვლოვნობის ფუნქციას ასრულებს სონორული თანხმოვნები p და ж. ეს სონორები ამავე ფუნქციით არსებობდნენ გარკვეულ პირობებში ძველ ინდურ ენაშიც. ცოცხალი ენებიდან სონორი თანხმოვნების (r—l—m—n) მარცვლოვნობა შეინიშნება, მაგ., რუსულში, ინგლისურში და გერმანულში. რწყმულ სწრაფ წარმოთქმაში, მაგ., რუსულად лапшаракисას, სიტყვას сдѣлали 'გააკეთეს' სამ მარცვლად კი წარმოთქვამთ, მაგრამ лა წარმოითქმის, როგორც მარცვლოვანი л: л'а'—л—ли; торговать 'ვაჭრობა' წარმოითქმის тр-ра-в'ат'; Ив'ановна 'ივანეს ასული'—и-ва-н-н'ъ; в са'мом деле 'ნამდვილ'—џса-м-д'а—л'и და მრ. სხვა.

ინგლისურში, მაგ., table 'მაგიდა'—წარმოითქმის tei-bl; bacon 'შაშხი'—bei-кn და სხვ.

გერმანულში, მაგ.: Vater 'მამა'—fa: tr; Himmel 'ცა'—hi-m'l; heissen 'დაძახება'—hai-sn, leben 'სიცოცხლე'—le-bn. გერმანულში, ინგლისურისაგან განსხვავებით, მაგრამ რუსულის მსგავსად, სონორული თანხმოვნები გვევლინებიან მარცვლოვნობის ფუნქციით მხოლოდ რწყმულ სასაუბრო წარმოთქმაში და, უმთავრესად, დიალექტებში.

ფრანგულში სონორული თანხმოვნები ამ ფუნქციით არ იხმარება.

¹ ამისაგან განსხვავებულად წარმოითქმის пей (იწერება paye 'ხელფასი'), სადაც j თანხმოვანია და არა ხმოვანი.

იმ ცოცხალ ენათაგან, რომელთა ნიმუშებიც მოყვანილია ზემოთ, სონორთა მარცვლოვნობა არაპოზიციურია მხოლოდ სერბულში: მათგან მხოლოდ სერბულშია შესაძლებელი არსებობდეს არაპოზიციურად მარცვლოვანი სონორი; მაგ. P₉ (რ₉) გვეხედება სერბულში ხმოვნის წინაც: рр₉де 'პატარა ყელი' სამმარცვლოვანია (рр-о-де); შდრ. рр₉'за 'ძრწოლა', რომელიც ორმარცვლოვანია (рр₉—за).

ქართულში—ისე როგორც რუსულში, გერმანულსა და ინგლისურში—მარცვლოვანი სონორები შეპირობებულია პოზიციურად; სახელდობრ: ისინი გვევლინებიან მხოლოდ მათზე ნაკლები სონორობის მქონე ბგერათა კომპლექსში: ნა-ღმს, ი-ფნს, სა-ხლს, თე-თრს (იხ. ზემოთ).

მაგრამ ქართულში სონორებს ერთი თავისებურება აქვთ.

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ სონორი თანხმოვნები იძენენ მარცვლოვნობას, მაგ., რუსულში და გერმანულში რწყმულ სასაუბრო წარმოთქმაში და, უმთავრესად, დიალექტებში; სალიტერატურო წარმოთქმაში ეს ძლიერ იშვიათია ამ ენებში. ქართულში კი პირიქით: მხოლოდ დინჯ სალიტერატურო წარმოთქმაში თუ შეიძლება სრულად (და, მაშასადამე, მარცვლოვნად) იქნეს წარმოთქმული სონორი თანხმოვნები, მაგ., შემდეგ სიტყვებში: სახლს, სახლმა, თაფლს, ოფლს, ოფლმა; თეთრს, თეატრს; იფნს, დაეითნს და მისთანებში, -- თორემ სასაუბრო სწრაფს წარმოთქმაში ისინი (სონორი თანხმოვნები) სრულიად იკარგვიან (ვამბობთ: სახს, სახმა, ოფს, ოფმა, თეთს და ა. შ.), ან, ყოველ შემთხვევაში, ყრუვლებიან, მაგ., ნა-ღმს (მ წარმოითქმის, მაგრამ ყრუა), ი-ფნს და სხვა.

ქართულის ეს თავისებურება წააგავს რუსულისას ზოგიერთ შემთხვევაში, მაგ., სიტყვის ბოლოს руръხ 'მანეთი' წარმოითქმის სწრაფ მეტყველებაში рур', მაგრამ დინჯ სალიტერატურო წარმოთქმაში—рур-на'—ორ მარცვლად, სადაც π მარცვლოვანია: руръх 'სიცოცხლე'—სასაუბრო рур', სალიტერატურო წარმოთქმაში рур'на' და ა. შ.

§ 115. მარცვალთგასაყარი. ვერც ერთი ზემოგანხილული თეორია ვერ იძლევა საკმარის პასუხს იმაზე, თუ წარმოთქმის რომელი მომენტი მარცვლის საზღვარი ანუ მარცვალთგასაყარი. სონორობის თეორია არც თვლის საჭიროდ მარცვალთგასაყარის ადგილის ზუსტად ჩვენებას; საერთოდ კი, ამ თეორიით, მარცვლის ბოლო იმყოფება მინიმალურად სონორ ბგერაში, რომელიც შეიძლება მიეკედლოს როგორც წინმდგომს, ისე მომდევნო მარცვალს. მაგ., სიტყვაში ზაფხული, ამ თეორიით, ჩვენ არ ვიცით, თუ სადაა მარცვალთგასაყარი: ზ ა - ფ ხ უ - ლ ი თუ ზ ა ფ - ხ უ - ლ ი.

ძლიერ საყურადღებოა აკად. ლ. ვ. შჩერბას მარცვალთგასაყარის თეორია, რომელიც მდგომარეობს შემდეგში: „...თითოეულ თანხმომავანს შეიძლება ჰქონდეს სამი ფორმა: ა) ძლიერ დამართვიანი, როცა თანხმომავანის ბოლო (დამართვა) უფრო ძლიერია დასაწყისზე (შემართვაზე); შდრ. პირველი თანხმომავანები სიტყვებში: сон ‘ძილი, სიზმარი’, сонра ‘ჩხუბი’, к кому ‘ვის. ვისკენ’ (თუ არ წარმოითქმის x кому), ра-ззадоpмь ‘შეგულიანება’, ра-ссорить ‘წაჩხუბება’ და ა. შ.; ძლიერდამართვიანი თანხმომავანები ქმნიან მარცვლის დასაწყისს; ბ) ძლიერ შემართვიანი, როცა თანხმომავანის ბოლო სუსტია მის დასაწყისზე; შდრ. ბოლო თანხმომავანები სიტყვებში ყс ‘ულვაში’, ух ‘ჭკუა’, хит ‘ვეშაპი’ (რუსულშიც და ფრანგულშიც ამასთანავე ოდნავ მცირდება წინმდგომი ხმოვნის ხანგრძლიობა); ძლიერშემართვიანები ქმნიან მარცვლის ბოლოს; გ) ორმწვერვალიანი ანუ გაორმაგებული, როცა თანხმომავანის დასაწყისიც და ბოლოც ერთნაირად ძლიერია, ხოლო მისი შუანაწილი დასუსტებულია; ორმწვერვალიანები შეიძლება იმყოფებოდნენ მხოლოდ მარცვალთგასაყარზე“¹.

როგორც ვიცი, ენები განსხვავებული შეიძლება იყვნენ ერთმანეთისაგან თანხმომავანთა ძლიერ-თუ სუსტშემართვიანი და ძლიერ-თუ სუსტდამართვიანი ფორმებით; ე. ი. ზოგ ენაში ძლიერშემართვიანი თანხმომავანებია ჩვეულებრივი, ზოგში სუსტშემართვიანი და ა. შ.

რამდენადაც, აკად. შჩერბას თეორიით, მარცვალთგასაყარი ამაზე და მოკიდებული, ამდენად ენებიც შესაძლებელია განსხვავებული იყვნენ ერთმანეთისაგან მარცვალთგასაყარით. მაგ., რუს. სიტყვაში ста-кап ‘ჭიქა’ კ-ს შემართვა ნელი აქვს, მაგრამ დამართვა—ძლიერი; ამიტომაც, რომ კ იწყებს მომდევნო მარცვალს და არ მიეკუთვნება წინმდგომს; ე. ი. ხ-ს ნელი შემართვა ქმნის წინმდგომი მარცვლის ღიაობას; ასეთივეა, მაგ., о-кра-сить ‘შეღებვა’ და სხე.

ქართულში, როგორც ვიცი, თანხმომავანებს სხვაგვარი შემართვა-დამართვა აქვთ; თუ თანხმომავანთა ფშვინვიერ შემართვა-დამართვას ამ შემთხვევისათვის (ე. ი. მარცვალთგასაყარის საკითხში) გაუთანასწორებთ ნელ შემართვა-დამართვას, ასეთ სურათს მივიღებთ: ქართულში ყველა თანხმომავანს აქვს, როგორც წესი, ნელი შემართვა-დამართვა, გარდა აბრუტივებისა, რომელთაც ნელ შემართვასთან აქვთ ძლიერი დამართვა. მაშასადამე.

¹ Л. В. Щерб а, Фонетика французского языка, 1948, стр. 78.

ქართულში მხოლოდ აბრუპტივი მიისწრაფვის მიეკედლოს მომდევნო მარცვალს; დანარჩენი თანხმოვნები ნეიტრალურია მიეკედლების მხრივ: შეუძლიათ მიეკედლონ როგორც წინმდგომს, ისე მომდევნო მარცვალს. ყოველ შემთხვევაში, ქართულ მარცვალს, ჩვენი აზრით, მიდრეკილება აქვს ღიაობისადმი, თუ სხვა რამ ფაქტორი (მაგ., სიტყვის მორფოლოგიური შედგენილობა) ხელს არ უშლის; ქართულ მარცვალს ადვილად შეუძლია გათავდეს არა მხოლოდ ხმოვნით (ე. ი. იყოს ღია), არამედ სონორული თანხმოვნებითაც, მაგ.: ვარ-დი—ვა-რდი (არც ერთი არ არღვევს ქართული მარცვლის ბუნებას) მარ-ცვა-ლი—მარც-ვა-ლი და ა. შ. ზეზრბას თეორია კარგად უდგება გაორკეცებული თანხმოვნის დაშლას; მაგ., დიდ-დება, ომ-მა. დანარჩენ შემთხვევებში იგი უფრო გამოსადეგია მარცვალთგასაყრის დასადგენად რუსულში, ფრანგულში და სხვა ისეთ ენებში, სადაც არის ამ ენებისებური შემართვა-დამართვა. ქართულში ფონეტიკური მარცვალთგასაყრის მონახვას მნიშვნელოვნად ხელს უწყობს აქცესიურ-დეცესიური კომპლექსების გათვალისწინება (იხ. ზემოთ § 108 ბგერათშეერთების შესამე წესი). როგორც ცნობილია, სიძნელეს წარმოადგენს სიტყვის შიგნით თანხმოვანსა და თანხმოვანს შუა მარცვალთგასაყრის დადგენა; მაგ., ა-დგა თუ ად-გა, დო-ქთან თუ დოქ-თან, ზა-ფხული თუ ზაფ-ხული.

პრაქტიკული თვალსაზრისით, მეტადრე სტრიქონიდან სტრიქონში გადატანის საჭიროებისათვის, სულ ერთია, როგორ დამარცვლავთ სიტყვას; ოღონდ დამარცვლის წესი უნდა იყოს ადვილი და უნდა გახდეს სავალდებულო ყველასათვის, როგორც ყოველი ორთოგრაფიული წესი. პრაქტიკული დამარცვლის წესებში ჩვეულებრივ ითვალისწინებენ ხოლმე სიტყვის მორფოლოგიურ შედგენილობასაც—წესის ადვილად შესწავლის მიზნით, რაც, რა თქმა უნდა, მართებულია. ამიტომაც, რომ ფონეტიკური დამარცვლა შეიძლება არ ემთხვეოდეს პრაქტიკულს. მაგ., სიტყვა კაცმა მორფოლოგიური შედგენილობით უნდა დაიმარცვლოს კაც-მა, მაგრამ ფონეტიკურად (მარცვლის ღიაობისადმი მიდრეკილების გამო, იხ. ზემოთ) შესაძლებელია კა-ცმა.

აქცესიურ-დეცესიურ კომპლექსთა განსხვავებულობა, რომელიც წმინდა ფონეტიკურია, შესაძლებელია გამოყენებულ იქნეს აგრეთვე პრაქტიკულ დამარცვლაშიც.

როდესაც სიტყვის შიგნით გვაქვს აქცესიური კომპლექსი ორი თანხმოვნისა, პირველი მათგანი მიეკედლება წინმდგომ მარცვალს, ხოლო მეორე—მომდევნო მარცვალს; მაგ.: დოქ-თან (ემთხვე-

ვა მორფოლოგიურ დამაჩვენებს), შახ-ტე-ბი, ილ-ბა-ლი და ა. შ.

ხოლო როდესაც სიტყვის შიგნით გვაქვს ორი თანხმოვნის დეცესიური კომპლექსი, თანხმოვნები დაუშლელად მიეკედლება მომდევნო მარცვალს; მაგ.: ფა-ცხა; სი-ტყვა (ემთხვევა მორფოლოგიურ დამაჩვენებს); ა-დგა (ემთხვევა მორფოლოგიურს, მაგრამ პრაქტიკულად მიუღებელია სტრიქონიდან სტრიქონში გადატანის თვალსაზრისით); ე-პყრო-ბა (აგრეთვე), უ-თხრა (აგრეთვე) და ა. შ.

ბგერათრაოდნობა ანუ ბგერათა სიგრძე-სიმოკლე. მახვილი

§ 116. აბსოლუტური და რელატიური ბგერათრაოდნობა. თითოეული სამეტყველო ბგერის წარმოთქმისათვის საჭიროა გარკვეულ ნაწილად დროისა, ე. ი. თითოეულ სამეტყველო ბგერაფონემას აქვს გარკვეული ხანგრძლიობა. მაგ., ქართული ა-ს ხანგრძლიობა საშუალოდ უდრის წამის $\frac{17}{100}$ -ს, ბ-სი—წამის $\frac{10}{100}$ -ს, ქ-სი— $\frac{17}{100}$ -ს და ა. შ.

ბგერათა ხანგრძლიობას განსაზღვრავს შემდეგი ფაქტორები: 1. წარმოთქმის ტემპი, რომელიც დაკავშირებულია მეტყველის ტემპერამენტთან, ასაკთან, მის მეტ-ნაკლებ ემოციურობასთან, გარემოსთან და სხვ.; 2) ფონეტიკური პოზიცია, მაგ., მახვილიანი ხმოვანი, ჩვეულებრივ, უფრო ხანგრძლივია, ვიდრე უმახვილო; ზოგ ენაში ხმოვანი მეტად ხანგრძლივია მელერი თანხმოვნის წინ, ვიდრე ყრუს წინ და ა. შ.; 3) ენის ისტორია, ე. ი. ენაში დამკვიდრებული ტრადიცია; მაგ., გერმანულ ენაში ისტორიულად დამკვიდრებულია ხმოვანთა სიგრძე-სიმოკლით განსხვავებულიობა; მას აქვს ორი ი—გრძელი (i) და მოკლე (I), გრძელი ე (ē) და მოკლე ე (ě) და ა. შ.; ქართულს ასეთი რამ არა აქვს.

ბგერის ის ხანგრძლიობა, რომელიც დამოკიდებულია წარმოთქმის ტემპზე, წარმოადგენს ბგერის აბსოლუტურ ხანგრძლიობას; მას არა აქვს თვალსაჩინო საენათმეცნიერო მნიშვნელობა, ამიტომ მას არა აქვს რაიმე საგანგებო სახელწოდება.

პირიქით, დიდი საენათმეცნიერო მნიშვნელობა აქვს ბგერის იმ ხანგრძლიობას, რომელიც წარმოიქმნება ფონეტიკურ პოზიციაში, და აგრეთვე იმ ხანგრძლიობას, რომელიც ისტორიულად მოსდევს ამა თუ იმ ენას. ბგერათა ამ უკანასკნელი ორი სახის ხანგრძლიობას ჰქვია ბგერათრაოდნობა (ლათ. *quantitas*, количество, ფრანგ. *quantité*, კვანტიტეტი) ანუ ბგერათა სიგრძე-სიმოკლე.

ბგერათრაოდნობა რელატიური (შეფარდებითი) ბგერათხანგრძლიობაა, მოცემულ სიტყვაში იგი უცვლელია; თუ, მაგ., ინგლ.

სიტყვას forward 'წინ, წინა' (წარმოითქმის 'წა:წად), რომელშიც გვაქვს გრძელი ო, ვიტყვიტ სწრაფი ტემპით, შემცირდება ო-ს ხანგრძლიობა, მაგრამ მისი შეფარდება ამ სიტყვის სხვა ბგერებთან უცვლელი დარჩება, რადგანაც სწრაფად თქმულ 'წა: წად'-ში შესატყვისად შემცირდება ყველა სხვა ბგერის ხანგრძლიობა.

§ 117. ბგერათა სხვადასხვა ხანგრძლიობა. ნაპრალოვნები (ანუ სპირანტები), ლიკვიდები (რ, ლ), ნაზალები (მ, ნ) და ხმოვნები ნაკლებად არიან შეზღუდული ხანგრძლიობის მრავალფეროვნობაში, ვიდრე ხშული თანხმოვნები, ე. ი. პირველებს (ნაპრალოვნებს, ლიკვიდა-ნაზალებს და ხმოვნებს) მეტად შეუძლიათ ჰქონდეთ სხვადასხვანაირი ხანგრძლიობა, მეტადრე კი ხმოვნებს. მაგ., ხმოვანი შეიძლება იყოს მოკლეზე მოკლე: თუ მოკლე ხმოვნის ხანგრძლიობა რომელიმე ენაში საშუალოდ უდრის წამის $\frac{8}{100}$, მოკლეზე უმოკლესი შეიძლება უდრიდეს $\frac{4}{100}$ (ასეთ ხმოვნებს ეძახიან ირრაციონალურ ხმოვნებს); თუ ამავე ენაში ხმოვნის ხანგრძლიობა არის საშუალოდ $\frac{12}{100}$ წამისა, მას შეიძლება ვუწოდოთ ნახევრად გრძელი; თუ საშუალოდ $\frac{20}{100}$ წამისა,—გრძელი; თუ ამაზე მეტია,—ზეგრძელი. აქ მოყვანილ რიცხვებს არა აქვთ გადანწყვეტი მნიშვნელობა სიგრძე-სიმოკლის დადგენისათვის. მთავარია ის, რომ, მაგ., ხმოვნებისათვის დადგენილია ჩვენს მეცნიერებაში ხუთი სხვადასხვა ხანგრძლიობის ხმოვანი: ირრაციონალური, მოკლე; ნახევრადგრძელი, გრძელი და ზეგრძელი.

ლიკვიდა-ნაზალებსა და საკუთრივ ნაპრალოვნებსაც აქვთ შესაძლებლობა მრავალსახეობისა, მაგრამ ფონეტიკაში მიღებულია მათი მხოლოდ ორ-ორი სახე: მოკლე (საშუალოდ $\frac{6}{100}$) და გრძელი ($\frac{12}{100}$ და მეტი).

უნდა აღინიშნოს, რომ არსებითი განსხვავებაა ხშულის გახანგრძლივებასა, ერთი მხრით, და დანარჩენ ბგერათა გახანგრძლივებას შორის, მეორე მხრით: რის გახანგრძლივებაცაა შესაძლებელი ხშულში, სწორედ ის არ გაიგონება, მეტადრე ყრუ ხშულში. ესაა დაყოვნების მომენტი (ანუ უცხოურად ოკლუზია), რომელიც უბგერო მომენტია ყრუ ხშულში (ქართულში მეღერ ხშულშიც). მაგ., სიტყვაში მათთან ან გბონია გვაქვს გრძელი თ (თ) და გრძელი გ (გ), რომელთა შემართვა უდრის წამის $\frac{7}{100}$ და დაშართვაც აგრეთვე ამდენს, მაგრამ დაყოვნება შესაძლებელია გავაგრძელოთ, რამდენიც გვინდა; ჩვენ კი მას ვერ გავიგონებთ; აქ უბგერო მდგომარეობაა დამართვამდე. ჩვეულებრივი მოკლე ხშულის ხანგრძლიობა უდრის საშუალოდ წამის $\frac{10}{100}$, ხოლო გრძელისა—ორჯერ მეტს.

§ 118. ბგერათხანგრძლიობის ფონეტიკური ფაქტორები. როგორც ხემათ ითქვა, ხმოვნებში უფრო თვალსაჩინოა ხანგრძლიობრივი განსხვავება. ხემათვე იყო აღნიშნული, რომ ბგერათხანგრძლიობის ერთ-ერთი განმსაზღვრელთაგანია ფონეტიკური პირობები. როგორია ეს პირობები, ე. ი. რა ახდენს გავლენას ხმოვანთა ხანგრძლიობაზე?

მაგ., ინგლისურში ვიწრო ხმოვნები უფრო გრძელია, ვიდრე ფართო ხმოვნები: feet 'ფეხები' და fit 'შესაფერი' ვარგისი' (პირველ სიტყვაში ვიწრო e არის და წარმოითქმის გრძლად, მეორეში ფართო o არის და წარმოითქმის მოკლედ).

ასეთივე შეფარდებაა boat-სა 'ნავი' და pot-ს 'ქოთანის' შორის: პირველში ვიწრო o არის და წარმოითქმის გრძლად, pot-ში—ფართო o და წარმოითქმის მოკლედ.

ამგვარადვე გერმანულში ხმოვნის სივიწროვესთან დაკავშირებულია სიგრძე, ხოლო სიფართოვესთან—სიმოკლე: bieten 'წინადადების მიცემა'—bitten 'თხოვნა'—პირველში ვიწრო i არის და გრძელია, მეორეში—ფართო i და მოკლეა; ასევე Sonne 'ვაკიშვილს'—Sunne 'მზე': პირველის o ვიწროა და გრძელი, მეორისა—ფართო და მოკლე.

როგორც (კვალიტეტს) რომ გავლენა აქვს ბგერათხანგრძლიობაზე, ამის საბუთად, ამ ნიმუშებს გარდა, მრავალი სხვაე შეიძლება მოვიყვანოთ; მაგ., ფრანგული ენის ორი a-დან ერთია ველარული (უკან წარმოებისა, მაგ., pâte-ში 'ცომი.—ითქმის ა), მეორე—ალატალური (წინა, მაგ., hatte-ში 'თათი'—ითქმის ა): ეს ორი a განსხვავებულია აგრეთვე სიტყვებში mâle 'მამრი'—m, mal 'ბოროტება'—მ და მრავალ სხვაში. საყურადღებოა, რომ, როგორც ირკვევა, ძველი ბერძნული η და ა განსხვავდებოდნენ ε და o-საგან არა მხოლოდ რაოდენობით, არამედ როგორობითაც; η და ა იყო გრძელი და უფრო ფართო ხმოვნები, ვიდრე ε და o. აქედან, მაშასადამე, იმის დასკვნაც შეიძლება, რომ ხმოვნის სიგრძე შეიძლება იყოს დაკავშირებული მის სიფართოვესთანაც. ამის საბუთად შეიძლება გამოდგეს თუნდაც იმავე ფრანგულის ვოკალიზმის ის თავისებურება, რომ „სიფართოვეც (სივიწროვესთან ერთად) შეიძლება უკავშირდებოდეს სიგრძეს (შუათანა სიფართოვის ხმოვანი კი ჩვეულებრივ მოკლეა)“. ზოგჯერ სიფართოვესთანა დაკავშირებული, როგორც ს. ჟენტიმა ექსპერიმენტით გამოარკვია, ხმოვანთა სიგრძე სვანურში (იხ. „სვანური ფონეტიკის ძირითადი საკითხები“, გვ. 11—21).

ბგერათა ხანგრძლიობაზე გავლენა აქვს დინამიკურ მახვილს. მაგ., რუსულში მახვილიანი ხმოვანი გრძელია უმახვილოზე; ასევეა ფრანგულშიც, სადაც მახვილიანი ხმოვანი ერთნახევარჯერ გრძელია უმახვილოზე; სვანურშიც ასეთივე სურათი გვაქვს: აქ გრძელი ხმოვანი თითქმის ორჯერ ხანგრძლივია მოკლეზე (ს. ჟენტი).

ხმოვანთა ხანგრძლიობაზე მნიშვნელოვანი გავლენა აქვს მომდევნო თანხმოვნის მეზობლობას. მაგ., გერმანულში მომდევნო თანხმოვანთა ჯგუფის წინ ხმოვანი, ჩვეულებრივ, მოკლეა: Macht, kurz (შ II), თუმცა ამ კანონს მრავალი გამონაკლისი აქვს.

ფრანგულში კოველი ხმოვანი, როგორი წარმოშობისაც არ უნდა იყოს იგი (გრძელისა თუ მოკლესი), გრძელია ბოლოკიდურით: r, v, z, j-ს წინ, père 'მამა', rêve 'ძილი, სიზმარი', lèse 'შეურაცხყოფა', collègue 'კოლეგია'—ყველაში ე გრძელია. სხვა თანხმოვანთა და თანხმოვანთა ჯგუფის წინ ხმოვანი მოკლეა.

სვანურში ხმოვანი გრძელდება რ, ნ, მ, ჟ, ზ, ე, ვ და უ ს წინ—მეტადრე, თუ ხმოვანი მახვილიანია (ს. ელენტი).

ნიშულები სვანურიდან: მარე 'კაცი', ვერე 'წვერი', გორვაშ (მთის სახელია) და მრ. სხვა (ა, ე, ი არიან რ-ს წინ). ზურალ 'ქალი' დღეს წყალის დენის ხმაური, ლითხელი 'ძებნა' და მრ. სხვა (ა, ე, ე არიან, ლ-ს წინ); ეჯნემ 'მან', ქამ 'გარეთ' და სხვ. (ე, ა არიან მ-ს წინ) და ასე შემდეგ:

აღსანიშნავია, რომ ხმოვნის ხანგრძლიობა დამოკიდებულია აგრეთვე იმაზე, ღია მარცვალშია იგი თუ დახურულში. მაგ., ძირის მოკლე ხმოვანი გრძელდება, როგორც წესი, ღია მარცვალში ახალ გერმანულში; მაგ., საშ. ზემო-გერმ. *haben* > ახ. ზემო-გერმ. *haben*, საშ. ზ. გერმ. *lesen*, > ახ. ზ. გერმ. *lesen*, *Vögel* > *vögel*, *gebliben* > *geblieben* და მრ. სხვ.

ასეთივე წესი მოქმედებს ფრანგულშიც: დახურული მარცვლის ხმოვანი მოკლეა ღია მარცვლისაზე.

§ 119. ისტორიული ბგერათრაოდნობა. აქამდე საუბარი იყო ფონეტიკური პირობებით შექმნილ ხანგრძლიობა-რაოდნობაზე. დაგვრჩა კიდევ განსახილველი ბგერათა ისტორიული რაოდნობა.

არის ენები, რომელთაც ბგერათრაოდნობა გამოყენებული აქვთ დისტინქტური ფუნქციით, ე. ი. სიტყვათა (და ფორმათა) განსახსხვაებლად. ასეთი იყო, მაგ., ლათინური ენა, რომელშიც სიტყვა *venit* ნიშნავს 'მიდის' (é), მაგრამ *vēnit* 'მივიდა' (ē); ლათინ. *manus* 'ხელი' (ū), მაგრამ *manūs* 'ხელისა'. ასევეა გამოყენებული მრავალ სხვა ძველ ენაშიც (მაგ. ძვ. ბერძნ., ძველ ინდურში) და ბევრ ახალშიც (მაგ., გერმანულში, ინგლისურში). ზოგ ენაში ეს მხოლოდ ნაწილობრივია გამოყენებული; მაგ., ფრანგულში მხოლოდ რამდენიმე შემთხვევა გვაქვს სიტყვათა განსხვავებისა ხმოვანთრაოდნობის საფუძველზე. ასეთია, მაგ., *maître* (გრძელი ღია ე-თი) 'ბატონი'; *metre* და *mètre* (ორივე სიტყვაში მოკლე ღია ე) 'დადება, დადგმა' და 'მეტრი'; დანარჩენში ეს სამი სიტყვა ერთნაირად წარმოითქმის (საერთაშ. ანბნით *me·trə*—*mētrə*). ასეთივეა დაპირისპირებანი: *tête* [tɛt] 'თავი'—*têtie* [tɛtj] 'ძუძუ ცხოველისა', *bête* [bɛt] 'მხეცი'—*bette* [bɛi] 'თეთრი ქარხალი' და რამდენიმე სხვა (იხ. ზემოთაც). ფრანგული იმიტომაც აქ საყურადღებო, რომ მას, ლათინური ენის ჩამომავალს, არ შერჩენია ეს თვისება (რაოდნობის სიტყვათა განსხვავებლად გამოყენება), როგორც სისტემა. სადიფერანციაციო დანიშნულება აქვს ხმოვანთრაოდნობას აგრეთვე გერმანულსა და ინგლისურში (ინგლისურში ნაკლები

მოცულობით, ვიდრე გერმანულში). გერმანულში: Saat [za:t] 'თესლი'—satt [zat] 'მადლარი', Miete [mi:tə] 'დაქირავება'—Mitte [mitə] 'შუა', ihn [i:n]—in [in] და მრ. სხვა. ინგლისურში seat [si:t] 'სკამი'—sit [sit] 'ჯდომა', neat [ni:t] 'ხარი'—knit [nit] 'ქსოვა, შეკერა', gaud [ga:d] 'უხეირო საძკაული'—god [gɔd] 'ღმერთი' და სხვა.

როგორც ჩანს, ქართველურ ენებში სადიფერენციაციო ხმოვანთაროდნობა არა გვაქვს და, ალბათ, არც ძველად ყოფილა იგი მათში. სვან. (ლაშხ.) დარ 'დარი'—დარ 'არაეინ'. ჯარ 'ჯარი'—ჯარ 'გაქვს', ხორდა 'გაუზრდია'—ხორდა 'ჰყავდა' და მისთ. ახლად განვითარებული ჩანან.

§ 120. დინამიკური მახვილი და მუსიკალური მახვილი. მეტყველების პროცესში ჩვენ შესაძლებლობა გვაქვს გამოვყოთ, მეტად გამოჩინების მიზნით, რომელიმე ელემენტი: ბგერა, მარცვალი, სიტყვა და შესიტყვება—საქიროების მიხედვით. ეს შესაძლებლობა გამოიხატება ამ ელემენტების გაძლიერებულ ან ხმაბაღღებულ წარმოთქმაში.

თუ საქიროა, რაიმე გარემოების გამო, გაუუხაზოთ მოსაუბრეს, რომ ჰქონია მას, და არა ვინმე სხვას, გავაძლიერებთ ბ-ს სიტყვაში „გქონია“. ამგვარადვე შეგვიძლია გავამახვილოთ მსმენელის ყურადღება მარცვალ მ(ო)-ზე მ(ი)-საგან განსხვავებით (მაგ., ვიტყვით: „მ(ო)იტანა და არა მ(ი)იტანა“), ან მთელ სიტყვაზე (მაგ., „აკაკი და არა ილია“) და ა. შ.

მეტყველების ამ ელემენტთა გამოყოფა-გამოსაჩინებლად ან ერთმანეთთან დასაპირისპირებლად ჩვენ შეგვიძლია წარმოვთქვათ ისინი ძლიერად (როგორც მოცემულ შემთხვევაში) ან მაღლად; მაგ., მ(ო)- შეიძლება წარმოითქვას ორივე გვარად.

მეტყველების ელემენტთა გამოყოფა-გამოჩინებას ან მათს ერთმანეთთან დაპირისპირებას სიძლიერე-სიმაღლით და ამათი მოდულაციით ეწოდება მახვილი.

სიძლიერით გამოყოფა-გამოჩინებას ან მის მოდულაციას ეძახიან სიძლიერის ანუ დინამიკურ მახვილს, ხოლო სიმაღლით გამოყოფა-გამოჩინებას ან მის მოდულაციას—მუსიკალურს ანუ ტონურ მახვილს.

დინამიკური მახვილის მეორე სახელწოდებაა ექსპირატორული (ან ექსპირაციული) მახვილი. ამ ტერმინს ხმარობენ იმ თეორიის მომხრენი, რომლის თანახმად სიძლიერის მახვილის წარმოქმნის ფაქტორია ძლიერი ამოსუნთქვა (ექსპირაცია); ხოლო ტერმინს დინამიკური მახვილი ხმარობენ ამის საწინააღმდეგო თეორიის მომხრენი, რომელთა აზრით, ასეთი მახვილის წარმოქმნელია საწარმოთქმო ორგანოთა არტიკულაციური დაძაბულობა.

ორივე სახის—როგორც მუსიკალური, ისე დინამიკური—მახვილის სახეცვალებას საერთოდ, ხოლო კერძოდ და განსაკუთრებით მუსიკალური ანუ ტონური მახვილის სახეცვალებას მარცვლის, სიტყვისა თუ შესიტყვების ფარგლებში ეწოდება ინტონაცია.

ზოგიერთი ფონეტიკოსის აზრით, მახვილად უნდა ჩათვალოს მეტყველების ელემენტთა გამოყოფა-გამოჩინება აგრეთვე მეტ-ნაკლები დახანებით ანუ სიგრაძე-სიმოკლით, რომელსაც ზემოთ ბგერათრთაოდნობა ვუწოდეთ (იხ. § 116).

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ბგერათრთაოდნობით (კვანტიტეტით) მეტყველების ელემენტთა გამოყოფა-გამოჩინება ან მისი (ბგერათრთაოდნობის) საშუალებით მათი (მეტყველების ელემენტთა) ერთმანეთთან დაპირისპირება არაა შესატანი მახვილის ცნებაში; ერთიცა (გამოყოფა-გამოჩინება) და მეორეც (დაპირისპირება) შესაძლებელია ბგერის სხვა თვისებებითაც (მაგ., მეღერობა-სიყრუე, ხშულობა-ნაპრალოვნობა და სხვა), მაგრამ ამის გამო ისინი არ შეგვაქვს მახვილის ცნებაში.

§ 121. ლოგიკურ-ემოციური მახვილი და ლინგვისტური მახვილი. მახვილის—როგორც დინამიკურისა, ისე მეტადრე მუსიკალურის—სახეცვალება მრავალფეროვანია მარცვალში, სიტყვაში და მეტადრე შესიტყვებაში; იგი სხვადასხვა სახეს იღებს იმის მიხედვით, თუ რას გამოხატავს მთქმელი: თხრობას, კითხვას, ძახილს, გაკვირვებას, აღტაცებას, სასოწარკვეთილებას, გაჯავრებას, ალერსს და ა. შ.

კიდევ მეტიც: თითოეული ამათვანის გამოხატვა შესაძლოა მრავალგვარი იყოს; სხვადასხვა ინტონაციით შეიძლება წარმოითქვას თხრობა—იმის მიხედვით, თუ ვის მოვეუთხრობთ (დიდს თუ პატარას, უფროსს თუ უმცროსს, შინაურულად თუ ოფიციალურად...), დამარწმუნებლობის რა ძალა გვინდა მივსცეთ ჩვენს თხრობას, ზღაპარს მოვეუთხრობთ თუ ნამღვილს, დადებითი მსჯელობაა თუ კრიტიკულ-უარყოფითი და ა. შ.

თითოეული მათვანის წარმოთქმისათვის დამახასიათებელია თავისებური მახვილი მისი თავისებური მოღულაციით.

ამგვარ მახვილთა ერთობლიობას უწოდებენ ლოგიკურს ანუ ინტელექტუალურ მახვილს, რამდენადაც მას შეუძლია გამოხატოს აზრის ნაირფეროვნება, და ემოციურს, რამდენადაც მას შეუძლია გამოხატოს გრძნობათა ნაირფეროვნება. ჩვენ ვუწოდებთ მას საერთოდ ლოგიკურ-ემოციურს ანუ მოკლედ ლოგიკურ მახვილს. ძნელია (და არცაა საჭირო) დადგინო იქნეს ყოველ კერძო შემთხვევაში, თუ როდისაა იგი წმინდა ლოგიკური და როდის წმინდა ემოციური.

საკუთრივ ლოგიკურ მახვილს ეძახიან შესიტყვებაში რაიმე მხრივ მეტად მნიშვნელოვანი სიტყვის გამოყოფა-გამოჩინებას. მაგ., წინადადებაში „ხალხის წინ დადგა მედრო შედიდი“ (რე-

ვაზ მარგიანი) ჩვენ შეგვიძლია გამოვყოთ გაძლიერება-ამაღლებით თითოეული სიტყვა, რომელსაც საჭიროდ ვცნობთ მივანიჭოთ დანარჩენ სიტყვებზე მეტი მნიშვნელობა: ხალხის (და არა ვინმე სხვის), წინ (და არა უკან), დადგა (და არა შედგა), მედროშე (და არა მეთაური) და ა. შ.. თითოეულ გამოყოფილ სიტყვას შეუძლია ჰქონდეს ლოგიკური მახვილი. ლოგიკურ-ემოციური და საკუთრივ ლოგიკური მახვილი, რომელიც გამოიხატება მეტყველების ელემენტთა გაძლიერებაში (ე. ი. დინამიკურად) ან სიმაღლეში (ე. ი. მუსიკალურად), აქვს მეტ-ნაკლებად ყოველ ენას.

მაგრამ ამასთანავე ყოველ ენას აქვს ტრადიციულად მასში დამკვიდრებული ტიპი მახვილისა, რომელიც დამახასიათებელია მოცემული ენისათვის და ამიტომ ასხვავებს ამ ენას ზოგიერთი სხვა ენისაგან. ასეთ მახვილს ეუწოდებთ ლინგვისტური მახვილი.

მაშასადამე, ისეთ მახვილს, რომელიც ტრადიციულია მოცემული ენისათვის, ეწოდება ლინგვისტური მახვილი.

ლოგიკურ-ემოციურისაგან ლინგვისტური მახვილი იმით განსხვავდება, რომ პირველი მოქმედებს მხოლოდ მოცემულ შემთხვევაში და დამოკიდებულია იმაზე, თუ აზრის ან გრძნობის რა ელფერია გამოსახატავი; ხოლო მეორე (ლინგვისტური) მოქმედებს ყოველ შემთხვევაში და დამოუკიდებლად იმისაგან, თუ რა არის გამოსახატავი. მაგ., რუსულ სიტყვაში ругать ლინგვისტური მახვილი გამოიხატება იმაში, რომ მახვილი ამ სიტყვაში ბოლოზეა და იგი დინამიკურია: როდესაც ან როგორც არ უნდა წარმოუთქვათ ეს სიტყვა (თხრობით, კითხვით, გაკვირვებით...), მახვილი ბოლოზეა და იგი დინამიკურია.

ლინგვისტური მახვილი ზოგიერთ ენაში გამოყენებულია სიტყვათა ან სიტყვის ფორმათა განსასხვავებლად.

§ 122. მარცვალთმახვილი, ხიტყვათმახვილი და შესიტყვების მახვილი. ყოველ ენას აქვს ამა თუ იმ ხასიათის მახვილი—მარცვლისა, სიტყვისა და შესიტყვების.

როდესაც ლაპარაკია მახვილზე, ჩვეულებრივ, გულისხმობენ ხოლმე სიტყვათმახვილს (და არა მარცვალთმახვილს ან შესიტყვების მახვილს) და მხედველობაში აქვთ ორ-ან მეტმარცვლიანი სიტყვა. სინამდვილეში კი თავისებური მახვილი აქვს ერთმარცვლიან სიტყვას და, მაშასადამე, ცალკეულ მარცვალსაც.

მარცვალთმახვილი არსებითად განსხვავდება სიტყვათმახვილისაგან.

§ 123. მარცვალთმახვილი. მარცვალთმახვილი ეწოდება იმ ბგერათსიძლიერეს (დინამიკურობის შემთხვევაში) ან ბგერათსიმალლეს (მუსიკალურობის შემთხვევაში) და მათ მოდულაციას ერთი მარცვლის ფარგლებში, რითაც ერთი მარცვალი განსხვავდება სხვა მარცვლისაგან ან უპირისპირდება მას.

დინამიკური მარცვალთმახვილის სახეებია, მაგ.: თანდათან გაძლიერებული (აღმავალი), თანდათან დასუსტებული (დამავალი) და გაძლიერებულ-დასუსტებული (აღმავალ-დამავალი) და ბევრი სხვა.

მუსიკალური მახვილის სახეებია, მაგ.: თანდათან ამალღებული (აღმავალი); თანდათან დადაბლებული (დამავალი) და ამალღებულ-დადაბლებული (აღმავალ-დამავალი) და ბევრი სხვა.

ყოველ ენას აქვს გამოყენებული მეტ-ნაკლებად მარცვალთმახვილის ესა თუ ის სახე საჭირო შემთხვევაში. მაგ., ქართულ ერთმარცვლიან სიტყვაში ხვალ გვექნება მარცვლის სხვადასხვა სიძლიერე-სიმალღე—იმის მიხედვით, თუ რა გვინდა გამოვხატოთ: ბრძანება (ხვალ—მარცვალი ძლიერდება ბოლოსაკენ), უკმაყოფილება (ხვალ—სუსტდება ბოლოსაკენ), დაჟინება (ხვალ—ძლიერდება და შემდეგ სუსტდება) და ა. შ.. იგივე სიტყვა ხვალ შეიძლება წარმოითქვას სხვადასხვა მუსიკალური მახვილით—იმის მიხედვით, თუ რა გვინდა გამოვხატოთ: განმეორებული შეკითხვა (ხვალ?—აღმავალი მახვილით), გაკვირვება (ხვალ!—დამავალი მახვილით), მოულოდნელობის გრძობა (ხვალ...—აღმავალ-დამავალი მახვილი) და ა. შ.

მაგრამ ზოგ ენას მარცვალთმახვილის სხვადასხვა სახე გამოყენებული აქვს ლინგვისტურად, ე. ი. იგი დამკვიდრებულია მათში ტრადიციულად და გამოყენებულია სიტყვათა ან სიტყვის ფორმათა განსასხვავებლად. ასეთია, მაგალითად, ჩინური ენის მუსიკალური მარცვალთმახვილი: მან იშნაეს 'დედა, დედაბერი', როცა იგი ატარებს თანაბრად ამალღებულ მახვილს; მან იშნაეს 'ცხენი', თუ აღმავალი მახვილი აქვს; იგივე მან იშნაეს 'გინება', როცა დამავალია მახვილი, და 'კანაფი', თუ მახვილი თანაბრად დაბალია.

განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ თითოეულ ენაში მარცვალთმახვილის ლინგვისტურად გამოყენება შეზღუდულია: იშვიათია ენა, რომელსაც მარცვალთმახვილის 4—5 ტიპზე მეტი ჰქონდეს გამოყენებული ლინგვისტურად,—მიუხედავად იმისა, რომ რეალურად, ცოცხალ მეტყველებაში, მისი სხვადასხვაობა შეუზღუდველია (შეად., მაგალითად, ზემოთ მოყვანილი ქართულის ნიმუში: ხვალ შესაძლებელია წარმოითქვას—ისე როგორც ყოველი სხვა მარცვალი—მარცვალთმახვილის უამრავი სახეობების გამოყენებით;

ლინგვისტურად კი მარცვალთმახვილის არც ერთი ტიპი არაა გამოყენებული ქართულში).

შენიშვნა: აქ განხილულია ერთმარცვლიანი სიტყვა, ე. ი. არა უაზრო ცალკეული მარცვალი, როგორცაა, ვთქვათ, რვე-, -უ-, -ლი, არამედ აზრის მატარებელი მარცვალი; ეს იმ მიზნით, რომ მეტი სისრულით გამოვველაგებინა მარცვლის სამახვილო შესაძლებლობანი. ანალოგიურად გაანალიზდება მარცვალი ერთზე მეტ მარცვლიან სიტყვაში.

§ 124. სიტყვათმახვილი. ერთზე მეტმარცვლიან სიტყვაში ერთ-ერთი მარცვლის დანარჩენ მარცვალთაგან სიძლიერით ან სიმალლით გამოყოფა-გამოჩინებას ეწოდება სიტყვათმახვილი, ხოლო ამგვარად გამოყოფილ-გამოჩინებულ მარცვალს—მახვილიანი მარცვალი.

სიტყვათმახვილი განსხვავდება მარცვალთმახვილისაგან იმით, რომ სიტყვათმახვილისათვის მთავარია მახვილიანი მარცვლის გამოყოფა-გამოჩინება ამავე სიტყვის დანარჩენ მარცვალთაგან, ხოლო მარცვალთმახვილისათვის მთავარია სიძლიერე-სიმალლის მოდულაცია ერთი მარცვლის ფარგლებში. სიტყვათმახვილი წარმოადგენს სიტყვის ფონეტიკური მთლიანობის ფაქტორს: მას ექვემდებარება სიტყვის დანარჩენი მარცვლები; მარცვალთმახვილს ასეთი დანიშნულება არა აქვს: იგი მხოლოდ უპირისპირდება თავისი სიძლიერე-სიმალლითა და მოდულაციით სხვა მარცვლებს.

ერთზე მეტმარცვლიან სიტყვაში სიძლიერე-სიმალლით გამოყოფილ-გამოჩინებულ მარცვლის მახვილს ვეძახით სიტყვის მთავარ მახვილს.

მთავარმახვილიანი მარცვალი უპირისპირდება სიტყვაში დანარჩენ მარცვლებს, რომელნიც, თავის მხრივ, როდი არიან ერთმანეთის თანაბარნი სიძლიერე-სიმალლით ან ამათი მოდულაციით. მაგ., რუს. სიტყვაში *красотѣ*—წარმოითქმის დაახლოებით *красѣтѣ*—მთავარ-(დინამიკურ) მახვილიანი მარცვალია *тѣ*, ხოლო მეორეხარისხოვანი მახვილები აქვს ორ დანარჩენ მარცვალსაც: *кѣ* და *сѣ*-ს. ეს რომ ასეა, ჩანს იქიდან, რომ *кѣ* და *сѣ* ერთმანეთისაგანაც განსხვავდებიან სიძლიერით: *кѣ* უფრო სუსტად წარმოითქმის, ვიდრე *сѣ*. სიტყვის მეორეხარისხოვან მახვილს ვეძახით *თანამახვილს*.

იმ სამი მარცვლიდან, რომლებიც შეადგენენ სიტყვას *красотѣ*, მარცვალთმახვილი ყველაზე ძლიერია მთავარმახვილიან მარცვალში, ყველაზე სუსტი—თანამახვილიან მარცვალში (*кѣ*-ში).

ლინგვისტური სიტყვათმახვილი ზოგ ენას დინამიკური აქვს, ზოგს—ტონური: მაგ., რუსულ ენაში სიტყვათმახვილი დინამიკურია, ე. ი. მახვილიანი მარცვალი გამოიყოფა სიტყვაში სიძლიერით; ასეთივეა სიტყვათმახვილი ფრანგულში, გერმანულში და

ბევრ სხვა ენაში. მაგრამ სიტყვათმახვილი ტონური აქვს, მაგ., ჩინურს, ნორვეგიულს, ლიტვურს, სერბულს და ბევრ სხვას, ე. ი. ამ ენების სიტყვაში მახვილიანი მარცვალი გამოიყოფა სიმალლით. კერძოდ, ტონური სიტყვათმახვილი იყო ძველ ბერძნულსა და ძველ ინდურში. არც ერთ ამ დასახელებულ ენათაგანს არა აქვს მხოლოდ ერთი ტიპის მახვილი: მხოლოდ დინამიკური ან მხოლოდ ტონური; თითოეულ მათგანს აქვს უპირატესად ერთი (მაგ., დინამიკური) ზეორის (მაგ., ტონურის) ელემენტებით.

აქედან, რა ბქმა უნდა, არ გამომდინარეობს, რომ დინამიკური ლინგვისტური სიტყვათმახვილი დასახელებული პირველი წყების ენებში ერთნაირია ან რომ ტონური ლინგვისტური მახვილი მეორე წყების ენებში ერთნაირია. ფრანგულში, მაგ., დინამიკური სიტყვათმახვილი უფრო სუსტია, ვიდრე რუსულში ან გერმანულში; განსხვავებაა აგრეთვე რუსულისა და გერმანულის დინამიკურ სიტყვათმახვილთა შორის.

ქართულში, როგორც ჩანს, სიტყვათმახვილი აგრეთვე დინამიკურია, მაგრამ ძლიერ სუსტი, უფრო სუსტი, ვიდრე ფრანგულში, ე. ი. ქართულ მეტყველებაში სიტყვათმახვილი არ გამოიყოფა ისეთი სიძლიერით, როგორც ფრანგულში და, მით უმეტეს, როგორც რუსულში.

ასეთივე თავისებური აქვთ ტონური სიტყვათმახვილი მეორე წყების (ტონურმახვილიან) ენებსაც.

ამგვარად, ლინგვისტური სიტყვათმახვილი შესაძლებელია თავისებური ჰქონდეს თითოეულ ენას (და კილოსაც კი).

ლინგვისტური სიტყვათმახვილი ზოგ ენაში უძრავია, ფიქსირებულია, ხოლო ზოგში—მოძრავი, თავისუფალი. უძრავმახვილიან ენებში სიტყვის მთავარი მახვილი მუდამ მერამდენიმე (პირველზე, მეორეზე, მესამეზე...) მარცვალზეა ცალკეულ სიტყვაში; მაგ., ფრანგულ ენაში სიტყვათმახვილი თითქმის მუდამ პირველ მარცვალზეა ბოლოდან (ე. ი. მახვილი ბოლო მარცვალზეა); ასევეა სომხურში, თურქულში და ბევრ სხვა ენაში; პოლონურ ენაში მთავარი მახვილი სიტყვისა ბოლოდან მეორე მარცვალზეა; დღევანდელ ქართულში სიტყვის მესამე მარცვალზეა ბოლოდან სამდა მეტმარცვლიან სიტყვებში (ორ მარცვლიანში მეორეზე ბოლოდან).

ზოგ ენაში მთავარი სიტყვათმახვილი სიტყვის თავშია (ე. ი. ბოლოდან უკანასკნელ მარცვალზე): ასეთია, მაგ., ჩეხური ენა, ფინური ენა; გერმანულში სიტყვის თავშია ან სიტყვის ძირეულ მარცვალზე.

ყველა ჩამოთვლილ ენაში სიტყვათმახვილის ადგილი შეზღუდულია ერთი რომელიმე (მერამდენემე) მარცვლით; მაგრამ არის ენები, რომლებშიც სიტყვათმახვილის ადგილი, მართალია, შეზღუდულია, მაგრამ არა მხოლოდ ერთი მარცვლით, არამედ ორით (მაგ., ლათინურში სიტყვათმახვილი მეორეზეა ბოლოდან ან მესამეზე) ან სამით (მაგ., ძველ ბერძნულში სიტყვათმახვილი შეიძლება ჰქონოდა სიტყვის ერთ-ერთ სამ მარცვალთაგანს ბოლოდან).

მოდრავი სიტყვათმახვილის მქონე ენის ნიმუშად შეგვიძლია განვიხილოთ რუსული ენა. რუსულში მთავარი ლინგვისტური სიტყვათმახვილი — რაგვარობით დინამიკური — არაა შეზღუდული სამახვილო მარცვლის მერამდენეობით სიტყვაში: მთავარი მახვილი შესაძლებელია იყოს ბოლოდან პირველ მარცვალზე (ГЛАЗЪ 'თავი, მეთაური'), მეორეზე (РАБѢТА 'სამუშაო, მუშაობა'), მესამეზე (ДРѢМЕНІ 'დროისა'), მეოთხეზე (ВЫРАБОТКА 'გამომუშავება'), მეხუთეზე (ЗѢГОРОДНОГО 'ქალაქგარეთისა') და შესაძლოა უფრო შორსაც ბოლოდან.

მოდრავი სიტყვათმახვილისათვის დამახასიათებელია, რომ მას ეკისრება ენაში (აქ რუსულში) გრამატიკული და სემასიოლოგიური ფუნქცია, ე. ი. მას აქვს დისტინქტური დანიშნულება. მაგ., რუსული ГЛАЗА (მხლ.) (მხლ. რიცხვ. ნათეს. ბრ.) 'თვალისა', მაგრამ ГЛАЗЪ (მრავლ. რიცხვ. სახელ. ბრ.) 'თვლები'; МЪКА 'ტანჯვა' — МЪКА 'ფქვილი' და მრავალი სხვა.

ზოგიერთ მოძრავმახვილიან ენას აქვს მრავალი სიტყვა, რომლებშიც მახვილის ადგილი უცვლელია ფორმათა წარმოებაში; ასეთ მახვილს ეძახიან მუდმივ მახვილს. მუდმივი სიტყვათმახვილი აქვს, მაგ., რუსულში მრავალ სიტყვას: ДЪМЪ, ВОРОНА, МЕТЪ, ШЪЦА, ДЪМАТЬ, ПЪЗАТЬ, РЪШИТЬ და მრავალი სხვა, რომლებშიც მახვილი ადგილს არ იცვლის სხვადასხვა ფორმებში. შეადარე ამათ, მაგ.: ГОЛОВЪ (მაგრამ ГОЛОВУ), ГОРЪ (მაგრამ ГОРЫ), ШИШЪ (მაგრამ ШИШЕШЬ), НЪЛ (მაგრამ НЪЛЪ) და სხვა.

უძრავმახვილიანი ენის ნიმუშად შეგვიძლია მოვიყვანოთ ფრანგული ენა, რომელშიც, საერთოდ მიღებული აზრის თანახმად, სიტყვათმახვილი სიტყვის ბოლო მარცვალზეა თითქმის ყოველთვის (არაა ბოლო მარცვალზე მხოლოდ მაშინ, თუ ამ მარცვლის სამახვილო ბოლო ხმოვანია ა-ხმოვანი — e-მუნჯის ერთი სახეობა. მაგ., chanter 'მღერა' — წარმოითქმის sã: tã; ouvrier 'მუშა' — uvriã (მახვილი ბოლომარცვალზე); მაგრამ quatre 'ოთხი' — kãtrã, dẽfeudre 'დაცვა' — dẽfã:drã (მახვილი არაა ბოლო მარცვალზე).

რადგან სამახვილო მარცვლის ხმოვანია ბოლოში ფ). ფ-საც შეიძლება მოხვდეს მახვილი, თუკი იგი წარმოდგენილია le-ნაცვალსახელით, მაგ.: donne-le 'მიეც იგი' წარმოითქმის dɔnɪ'f).

აკად. ლ. შეჩრბას აზრი, რომ „არავითარ შემთხვევაში არ შეგვიძლია ვილაპარაკოთ სიტყვათმახვილის არსებობის შესახებ ფრანგულ ენაში, არამედ უნდა ვილაპარაკოთ მხოლოდ „საფრაზო მახვილის შესახებ...“, მითითოვს საგანგებო განხილვას.

აქ კი შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ არ შეიძლება არსებობდეს უსიტყვათმახვილო ენა, რამდენადაც ყოველ ენაში არსებობს სიტყვა, როგორც აზრობრივი თუ ფონეტიკური ოდენობა. აღამიანთა ურთიერთობაში არსებობს მრავალი ისეთი სიტყვაცია, როცა მოქმედი იძულებულია ილაპარაკოს (მაგ., უპასუხოს, უბრძანოს. გაუწყრეს, გაიკვიროს...) ცალკეული სიტყვებით და, მაშასადამე, იხმაროს სიტყვათმახვილი. სიტყვა კი, მეტადრე დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მატარებელი, ყოველ ენაში, ჩვეულებრივ, მახვილიანია.

ფრანგულში, როგორც ტიპურად უძრავმახვილიან ენაში, მახვილს, საერთოდ, არა აქვს დისტინქტური დანიშნულება, ე. ი. მახვილი არაა გამოყენებული სიტყვათა განსხვავებისათვის (გამონაკლისები იხ. § 119. ში).

მოდრავ და უძრავმახვილიან ენათა შორის საშუალო ადგილი უკავია, მაგ., გერმანულ სალიტერატურო ენას. უძველეს ხანაში გერმანული, როგორც ყველა ძველი ინდოევროპული ენა, მოძრავმახვილიანი იყო, დღეს კი იგი ძირითადად უძრავმახვილიანია: მახვილს ტენდეცია აქვს დაიკავოს ადგილი სიტყვის თავში ან სიტყვის ძირისეულ მარცვალში (იხ. ზემოთ).

დღევანდელი სალიტერატურო გერმანული რომ არაა ტიპობრივ უძრავმახვილიანი ენა, ჩანს იქიდანაც, რომ მასში სიტყვათმახვილს ზოგჯერ ეკისრება დისტინქტური ფუნქცია; მაგ.: ü'bersetzen 'გადატანა, გადაყვანა',—übersetzen 'გადათარგმნა'; umgehen 'ურთიერთობის ქონა'...—umgehen 'შემოვლა'; damit 'ამით'...damit 'რათა'; modern 'ლბობა, ხრწნა'—modern 'მოდისა, თანამედროვე' და სხვა.

ამასვე მოწმობს ის გარემოება, რომ უცხოური ენებიდან ნასესხები სიტყვები გერმანულში ხშირად ინარჩუნებენ თავიანთი სიტყვათმახვილის ადგილს; მაგ., Major 'მაიორი', Prison 'სატუსალო', Matelot (წარმოითქმის matlɔ) 'მატროსი' და სხვა მრავალი (ე. ი. მახვილის ადგილი ფრანგულისებურია, რადგანაც ეს სიტყვები ფრანგულიდანაა ნასესხები).

ტიპურად უძრავმახვილიანი ენები კი ყოველ უცხოურ სიტყვას უცვლიან ხოლმე მახვილის ადგილს თავისი სამახვილო ნორმების შესაფერისად. ასეთია, მაგ., ფრანგული, რომელშიც ყოველ უცხოურ სიტყვას ბოლოში აქვს მახვილი; ასეთივეა ქართულიც, რომელიც ყოველ უცხოურ სიტყვას—ზოგადას თუ საკუთარ სახელს—

ადღევს მახვილს იმ ადგილას, სადაც სჩვევია თვითონ ქართულს, მაგ., ვოდნევილი, ინსტრუქტი, კრნგრესი, ნაროდნიკები, ტურგენევი, ტრლსტოი, ოფრცერი და მრ. სხვა.

§ 125. სიტყვათმახვილი ქართულში. ზემოთ აღნიშნული გვაქვს, რომ ქართული სიტყვათმახვილი რომელობით ძირითადად დინამიკურია, ხოლო ადგილის მიხედვით იგი ბოლოდან მეორე მარცვალზე (ორმარცვლიანში) ან მესამეზე (სამ- და მეტმარცვლიან სიტყვაში ბოლოდან).

ნ. მარის აზრით¹, ქართულ სიტყვაში მახვილიანი მარცვლებია ბოლოდან მეორე და მესამე; მრავალმარცვლიან (ე. ი. ორზე მეტმარცვლიან) სიტყვაში მახვილი შეიძლება იყოს ბოლოდან მეორეზე ან მესამეზე: ქ ა რ თ ვ ე ლ ი — ქ ა რ თ ვ ე ლ ი, მ ა რ გ ა ლ რ ტ ი — მ ა რ გ ა ლ რ ტ ი და სხვა. ოთხ- და ხუთმარცვლიან სიტყვებში ორი მახვილი შეიძლება იყოს (მ ა რ გ ა ლ რ ტ ი, მ ა შ ე ნ ე ბ ე ლ ი), ხოლო ამათზე მეტ მარცვლიანებში მეორე მახვილი სავალდებულოა (ა ლ მ შ ე ნ ე ბ ე ლ ი).

აქ არ ჩანს, თუ რომელ მახვილად თვლის ნ. მარი ქართულ მახვილს — დინამიკურად თუ მუსიკალურად. მაგრამ ამის შემდეგ გამოსულ შრომაში² ქართული მახვილი კვალიფიციურებულია როგორც მუსიკალური (ტონური), „რომელიც მდგომარეობს მახვილიან მარცვალზე ხმის აწევაში“... მახვილის ადგილის შესახებ განმეორებულია ზემომოყვანილი აზრი.

მახვილის ადგილი სიტყვაში ნ. მარს საერთოდ სწორად აქვს დადგენილი (იმის გამოკლებით, რომ სამმარცვლიანში, თითქოს, მახვილი მეორე მარცვალზეც შეიძლებოდეს); საესებით გასაზიარებელია აგრეთვე მეორე მახვილის (ე. ი. თანამახვილის) არსებობა ოთხ და მეტ მარცვლიან სიტყვაში.

მაგრამ, რაც შეეხება დებულებას, რომ მრავალმარცვლიან სიტყვაში (მაგ., ქ ა რ თ ვ ე ლ ი, მ ა რ გ ა ლ რ ტ ი) მახვილი შესაძლებელია მეორე მარცვალზე ბოლოდან (ქ ა რ თ ვ ე ლ ი, მ ა რ გ ა ლ რ ტ ი), ამას არ ადასტურებს ჩენი დაკვირვება: მთავარი სიტყვათმახვილი ქართულ მრავალმარცვლიან სიტყვაში შესაძლებელია მხოლოდ მესამე მარცვალზე ბოლოდან.

ქართული სიტყვათმახვილის დღემდე შენახული გარკვეული ადგილი (მეორე ან მესამე მარცვალი) რომ ძველი (არა უძველეს-

¹ H. Marr, Грамматика древнелитературного грузинского языка, 1925, გვ. 13 და შემდ.

² N. Marr et M. Brière, La langue Géorgienne. 1931, გვ. 14 და შემდ.

სი!) მოვლენაა, ამას ადასტურებს ზანურის ორივე დიალექტი—მეგრული და ქანური, რომლებშიც აგრეთვე დაცულია სიტყვათ-მახვილის ეს ადგილი. „ორმარცვლიან სიტყვებში მახვილი ბოლო-დან მეორე მარცვალზეა, სამ- და მეტმარცვლიანებში—ბოლოდან მესამე მარცვალზე“ (არნ. ჩიქობავა).

ქართული მახვილის ექსპერიმენტული კვლევა აწარმოვა ე. ვ. ზელმერმა ჰ. ფოგტის ინიციატივით (ეს უკანასკნელი ქართულის-კარგი მცოდნეა).

3. ფოგტის მოსაზრება, რომ „ქართულს არა აქვს მკაფიოდ გამოხატული არც დინამიკური და არც მუსიკალური (ტონური) მახვილი“, დაუდასტურებია ზელმერის ექსპერიმენტულ კვლევას. მაგრამ საერთოდ ორივენი იმ აზრისკენ იხრებიან, რომ ქართულს მეტწილად უნდა ჰქონდეს ტონური სიტყვათმახვილი, ხოლო მასთანვე დინამიკურიც.

ეს აზრი უახლოვდება ნ. მარის მიერ 1931 წ. გამოთქმულს.

სამწუხაროდ, ზელმერის დასკვნები დამყარებულია ძლიერ ცრტა მასალის კვლევაზე (მაგ., ორთხმარცვლიანი სიტყვა მხოლოდ ერთი ჰქონია). თუ ამას დავუმატებთ, რომ, დინამიკური მახვილის კვლევის მეთოდური სიძნელის გამო, მას დინამიკური მახვილის შესახებ დასკვნა მიუღია არაპირდაპირი დაკვირვებით, ზელმერისა და ფოგტის დასკვნები უეჭვოდ მისაღები ვერ იქნება.

ჩვენი დაკვირვებით, სალიტერატურო ქართულში დღეს სუსტი დინამიკური სიტყვათმახვილია დომინანტი, მაგრამ მასში ჩანს აგრეთვე ტონურობის ელემენტიც.

ქართული მახვილის საკითხი ფართოდ (არა მხოლოდ მახვილის ადგილის თვალსაზრისით) და შედარებით-ისტორიულად განიხილა არნ. ჩიქობავამ. იგი მიდის იმ დასკვნამდე, რომ ახალი ქართულისა და ძველი ქართულის მახვილი ერთმანეთისაგან ძლიერ განსხვავებულია: ახალ ქართულში მახვილი სუსტ-დინამიკურია თავისი რომელობით და სიტყვაში ფიქსირებულია თავისი ადგილის მიხედვით; ძველ ქართულში კი მახვილი ძლიერ-დინამიკურია და არაფიქსირებული, თავისუფალი: იგი შეიძლება მოხვედროდა სიტყვის უკანასკნელ მარცვალს და იწვევდა მის წინ მდგომი მარცვლის ხმოვნის ამოვარდნას (მაგ., *ძამ-ა > ძმა; შეად. ჰან. ჯუმა, მეგრ. ჯიმა); შეიძლება მოხვედროდა სიტყვის პირველ მარცვალს და იწვევდა მომდევნო მარცვლის ხმოვნის ამოვარდნას (მაგ., *თაფ-ალ > თაფ-ლი; შდრ. მეგრ.-ჰან. თოფ-ურ-ი). თუ რა სიძლიერისა უნდა ყოფილიყო მახვილი ძველ ქართულში, ჩანს ისეთი შემთხვევებიდან, როგორიცაა, მაგ., იფქლი < *რ-ფექ-ალ, სადაც პირველი.

მარცვალის მახვილმა გამოიწვია ხმოვნების დაკარგვა ორ მომდევნო მარცვალში.

ზანურში (ქანურსა და მეგრულში) ბატონობდა, ალბათ, მუსიკალური მახვილი, ამბობს არნ. ჩიქობავა: ქანურისა და მეგრულის სრულხმოვნობა (ძალ-ლი || ზან. ჯოლორი, მატლი || ზან. მუნტური და სხვა) შეუძლებელი იქნებოდა ძველი ქართულისებრი მახვილის მოქმედებისასო.

თუ დღესაც გვაქვს სალიტერატურო ქართულში ხმოვანთა ამოყარდნა (მაგ., მეგობარი — მეგობრის, მასწავლებელი — მასწავლებლის), ეს უფრო ტრადიციული ნორმის შედეგია, ვიდრე მახვილის გავლენისაო (იქვე).

ძველი (და უძველესი) ქართული მახვილის აღდგენის მეთოდი უქველად სწორადაა მიკვლეული; ამდენად არნ. ჩიქობავას ეს გამოკვლევა წარმოადგენს ქართული მახვილისა და ისტორიული ეოკალიზმის კვლევის ახალ ეტაპს, დასკვნებიც ექვემიუტანელი ჩანს.

გფიქრობ მხოლოდ, რომ ძლიერი დინამიკური მახვილის ასეთი მოქმედება უნდა ივარაუდებოდეს უძველეს (მწერლობამდელ) ქართულში — დაპირისპირებით ზანურთან, რომელსაც იმთავითვე მუსიკალური მახვილი უნდა ჰქონოდა. ძველი (მწერლობით დადასტურებული) ქართულის ისეთი მერყეობა, როგორცაა სადიდე-ბელად — სადიდე-ბელად (რაც დღემდე დამახასიათებელი ქართულისათვის) მოწმობს იმას, რომ უკვე ძველ ქართულზე ითქმის ის, რასაც ავტორი ახალ ქართულზე ამბობს („უფრო ტრადიციული ნორმის შედეგია, ვიდრე მახვილის გავლენისა“).

ხმოვანთდაკარგვითი რედუქცია ქართულში (იხ. ქვემოთ გვ. 171) მოწმობს ძლიერი დინამიკური მახვილის არსებობას უძველეს ქართულში. ამასვე უქერს მხარს მოძრავი მახვილი და ძლიერი დინამიკური (მარედუქციურბელი) მახვილის გადმონაშთები, რაც შემონახული აქვს ქართველურ ენათა შორის ყველაზე არქაულ ენას — სვანურს (დიალექტებში).

სვანურში შეიმჩნევა ტენდენცია სიტყვაში მახვილის ადგილის ფიქსირებისა — სახელდობრ, ბოლოდან მეორე მარცვალზე (ს. ჟლენტი).

ქართულისა და სვანურის ფიქსირებული მახვილი მეორეული მოვლენა უნდა იყოს.

§ 126. შესიტყვების მახვილი. შესიტყვების, როგორც სიტყვათა ორგანიზებული შეერთების, მახვილი განსხვავებულია მარცვალთა სიტყვათმახვილისაგან. შესიტყვება წარმოადგენს ფონეტიკურ მთლიანობას მაშინაც, როცა ის გამოხატავს დამთავრებულ აზრს

(ე. ი. როცა იგი წინადადებაა, მაგ.: „უფრო დიადი მომავლის დღე ჩანს“) და მაშინაც, როცა იგი გამოხატავს აზრის მხოლოდ ნაწილს (მაგ., „მომავლის დღე“).

შესიტყვების ფონეტიკური მთლიანობის ფაქტორია მახვილი, ისე როგორც მარცვლისა და სიტყვის. განსხვავება იმაშია, რომ შესიტყვებას ამთლიანებს მეტწილად ტონური მახვილი, ინტონაცია, მაშინ როდესაც მარცვალ- და სიტყვათმახვილი ზოგჯერ დინამიკურია და ზოგჯერ ტონური. ამიტომ შესიტყვების მახვილს ხშირად უწოდებენ შესიტყვების ინტონაციას.

შესიტყვებაში ზოგჯერ მოკლე (ჩვეულებრივ ერთმარცვლიანი) სიტყვები უმახვილოა, რის გამოც ისინი ეკედლებიან მომდევნოს ან წინმდგომ მახვილიან სიტყვას. მაგ., ასეთია კავშირები, ნაწილაკები, თანდებულები, ზოგიერთი ნაცვალსახელი და სხვა. როცა ისინი ეკედლებიან მომდევნო სიტყვას, მათ ეძახიან პროკლიტიკებს, ხოლო როცა ეკედლებიან წინმდგომს, ეძახიან ენკლიტიკებს. „თან მოჰყვებოდა“ (თან პროკლიტიკა); „მას კი სხვა სურდა“ (კი ენკლიტიკა).

ზემოთ აღნიშნული იყო ლოგიკურ-ემოციური მახვილის მრავალფეროვნება მარცვალში, სიტყვაში და, მეტადრე, შესიტყვებაში.

მაგრამ თითოეულ ენას აქვს რამდენიმე ტრადიციულად დამკვიდრებული ტიპი შესიტყვების მახვილისა. ესაა ლინგვისტური მახვილი შესიტყვებისა.

ზოგიერთი მათგანი გამოხატულია წერაში სასვენი ნიშნებით. ასეთია, სახელდობრ. შესიტყვების მახვილი თხრობითსა, კითხვითსა და ძახილის შესიტყვებებში.

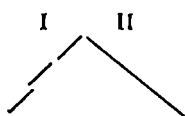
სასვენი ნიშნები ერთნაირია მრავალ ენაში: თხრობითი შესიტყვების ბოლოს იწერება წერტილი, კითხვითის ბოლოს—კითხვის ნიშანი, ხოლო ძახილის ბოლოს—გაკვირვების ნიშანი; მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ თითოეული მათგანის შესიტყვების მახვილი ანუ ინტონაცია ერთნაირი იყოს. პირიქით, იშვიათია ორი სხვადასხვა ენა, რომელთაც შესიტყვების ინტონაცია ერთნაირი ჰქონდეთ ერთი და იმავე ტიპის (მაგ., თხრობითის) შესიტყვებაში. მაგ., დიდი განსხვავებაა ქართულის თხრობითისა და რუსულის თხრობითი შესიტყვების ინტონაციას შორის, ქართულის კითხვითსა და რუსულის კითხვითს შორის და ა. შ.

1. თხრობითი შემთხვევების მახვილი ქართულში

ყოველი თხრობითი შესიტყვება თავდება დაბალი ტონით, რაც წერაში აღინიშნება წერტილით. მაგ.: გავიდა ოთხი წე-

ლიწადი. გაზაფხულის პირი იყო. პეტრეს ქალაქში ერთი ობრიოდ დღე მოუგვიანდა“.

შესიტყვებათა პირველ სიტყვებში ტონი თანდათან მაღლდება, ხოლო ბოლოსკენ დაბლდება. ტონის მოძრაობის საერთო სურათი ასეთია¹: რაც უფრო ვრცელია შესიტყვება, მით რთულია ტონის მოდულაცია თითოეული ნახევრის შიგნით. ამ სამში ყველაზე მარტივია ინტონაცია პირველ შესიტყვებაში, ყველაზე რთული—მესამეში.

კიდევ უფრო მეტადაა რთული ინტონაცია რთულ წინადადებაში: დღეს საღამოზე, მზე რომ გადაიხრება, უნდა ქარავანი დაიძრასო. მთავარისა და დამოკიდებული წინადადების მიჯნაზე (აქ ორჯერ: საღამოზე-ს ბოლოს და გადაიხრება-ს ბოლოს) იწერება მძიმე, რაც იმას გამოხატავს, რომ ამ ადგილას ტონი მაღლდება.

საყურადღებოა, რომ რთულ წინადადებაში ტონი მაღლდება პირველი წინადადების ბოლოს—სულ ერთია, მთავარია იგი თუ დამოკიდებული (შეად., მაგ.: კარგი იქნება, თუ მოხვალ და თუ მოხვალ, კარგი იქნება).

რთული წინადადების შიგნით ტონის აპალლებასთან (და, მაშასადამე, მძიმის ხმარებასთან) დაკავშირებით აღვნიშნავთ კიდევ შემდეგს:

მიღებულია მძიმის დასმა რომ-ით დაწყებულ დამოკიდებულ წინადადებაში მხოლოდ რომ-ის წინ; ნამდვილად კი ტონის ამაღლება ხდება რომ ის შემდეგ; მაგ.: „კვირა არ გავიდოდა, რომ ოთხარაანთ ქვრივს არ ჩამოეღო ეს იარაღი“ (ინტონაცია იცვლება რომ-ის მიმყოლ: ტონი მაღლდება).

საყურადღებოა აგრეთვე ტონის ამაღლება წინადადების შიგნით თანავგაროვან წევრთა განმეორებისას; მაგ.: „...ნახავდით ბუდით ჩამოკიდებულს... თოფს, ხმალს..., ხანჯალს, დამბაჩას, სასწრაფოს და საპირწამლეს“: თითოეული თანავგაროვანი წევრი, უკანასკნელის გარდა, წარმოითქმება ამაღლებული ტონით წყვეტილად (ე. ი. ხმა შეწყდება მომდევნო სიტყვის დაბლად დაწყებამდე). ტონის ასეთ ამაღლებას ვეძახით მოლოდინის ინტონაციას.

¹ სქემას არა აქვს სიხუსტის პრეტენზია. ტონის მოდულაცია I-ისა და II ნაკვეთის შიგნით სქემაზე არაა აღნიშნული.

კერძოდ, ასეთი ინტონაცია გვაქვს თელაში, სადაც თითოეული ამალღებული ტონი გვიჩვენებს თვლის გაგრძელებას, ხოლო დადაბლებული—თვლის გათავებას: ერთი, ორი, სამი, ოთხი.

ამგვარად, თხრობითი ტიპის ყველა შესიტყვებისათვის საერთოა დამავალი ინტონაცია.

2. კითხვითი შესიტყვების მახვილი კართულში

ყოველი კითხვითი შესიტყვების ბოლოს იწერება კითხვის ნიშანი, მაგრამ კითხვითი ინტონაცია არაა ყოველთვის ერთნაირი.

— რა ამბავია? — რაღაც ჩხუბი მოსვლიათ. — ვისა და ვის? — გიორგისა და მეჯინიბეს. — რაზედ? სწორედ არც მე ვიცი... — ჩხუბი მოგივიდა?

კითხვითი ინტონაცია ბევრნაირია, მაგრამ მათი უმრავლესობა ჯგუფდება ორი მთავარი ტიპის გარშემო: ერთია ის ტიპი, რომელშიც ინტონაცია აღმავალია (ბოლო სიტყვის ტონი მაღლდება: ჩხუბი მოგივიდა?)

მეორეა ის, რომელშიც ინტონაცია დამავალია შესიტყვების ბოლოს, მაგრამ ტონი ძლიერდება და ოდნავ მაღლდება შესიტყვების შიგნით, სახელდობრ, კითხვითს სიტყვაზე: რა ამბავია?

პირველი ტიპის ინტონაცია გვაქვს მაშინ, როცა შესიტყვებაში არაა კითხვითი სიტყვა; ხოლო მეორე ტიპისა, — როცა შესიტყვებაში კითხვითი სიტყვა არის.

საყურადღებოა, რომ მეორე ტიპის კითხვითი შესიტყვების შიგნით (რა ამბავია?) სიძლიერე სკარბობს სიმალღეს. ამავე ტიპის შესიტყვებაში ინტონაცია, როგორც ითქვა, დამავალია, მაგრამ არა იმდენად დაბალი, როგორც თხრობითში, ე. ი. კითხვითი შესიტყვების მეორე ტიპის ინტონაცია უფრო მაღალია, ვიდრე თხრობითისა.

აღენიშნავთ აგრეთვე ისეთ შემთხვევას, როცა კითხვითს შესიტყვებაში კითხვითი სიტყვა არის, მაგრამ ინტონაცია აღმავალია. ასეთია ე. წ. განმეორებული შეკითხვის ინტონაცია: როდის მიდიხარ? (ჩვეულებრივი მეორე ტიპის ინტონაცია). მაგრამ როცა ამ შეკითხვის მთქმელმა პასუხი (ხვალ, ზეგ...) ვერ გაიგონა, ან გაიგონა, მაგრამ დაავიწყდა, — ხელმეორედ ჰკითხა: როდის მიდიხარ? — აქ გვაქვს ისეთივე აღმავალი ინტონაცია, როგორც პირველ ტიპში — მიუხედავად იმისა, რომ შესიტყვება მეორე ტიპისაა.

3. ძახილის შესიტყვების მახვილი ქართულში

ძახილის შესიტყვება მრავალი რისამე გამომხატველი შეიძლება იყოს. მასში შეიძლება გამოიხატებოდეს ბრძანება, ნატვრა, თხოვნა, წაქეზება, გაკვირება, ალტაცება, მწუხარება და მრავალი მისთანა. ამის კვალობაზე მრავალფეროვანია ძახილის შესიტყვების ინტონაციაც. მაგრამ წერაში ძახილის შესიტყვების ნიშანი ერთია — გაკვირვების ნიშანი.

ჰაი, ჰაი, რომ ცოდოა!... შენი მტერიმც ნუ ყოფილა ასე!... შეილო გიორგი! აბა ერთი მომხედე შენს დედას!... რა დაგემართა!... სახე კი... არ უტიროდა, არა!

ძახილის შესიტყვებაში მახვილი ჩანს მეტწილად შესიტყვების შიგნით და არა მის ბოლოს; და ეს მახვილი უფრო ხშირად დინამიკურია და არა ტონური. მეტადრე გაძლიერებულია ბრძანებისა, წაქეზებისა და მისთანათა გამომხატველი სიტყვები.

სამეცხველო ბგერა და წერა

§ 127. ასო როგორც სამეტყველო ბგერის პირობითი 'ნიშანი'. სამეტყველო ბგერის გრაფიკულ (წერილობითს) გამოსახულებას ვეძახით ასოს (რუს. буква, ლათ. litera). მწერლობიან ენაში ხმარებულ ასოთა ერთობლიობას ეძახიან ანბანს ანუ ალფაბეტს (რუს. алфавит, алфавит).

სამივე ტერმინი წარმომდგარია ასოთა ტრადიციული რიგის პირველი ორი ასოს სახელწოდებისაგან: ან-ბან, ალფა-ბეტა, ავ-ბუკა.

სამეტყველო ბგერა, როგორც ვიცით, წარმოითქმება და გაიგონება; ამდენად იგი არტიკულაციურ-აკუსტიკური მოვლენაა. სამეტყველო ბგერების ასოებრივი გამოსახულება კი დაინახება თვალით: ასო ოპტიკური მოვლენაა.

უკვე ამითაა განპირობებული სამეტყველო ბგერისა და ასოს ერთმანეთთან კავშირის პირობითობა: ფიზიოლოგიურ-აკუსტიკურის გამოსახვა ოპტიკურად შესაძლებელია მხოლოდ პირობითად.

ეს პირობითობა თვალსაჩინოა აგრეთვე მრავალი სხვა ფაქტიდანაც.

როგორც ვიცით, ცალკეული სამეტყველო ბგერა იშვიათი მოვლენაა: იგი, ჩვეულებრივ, არსებობს მხოლოდ სხვა ბგერასთან ერთად; ასოები კი არსებობენ, როგორც წესი, მხოლოდ ცალ-ცალკე. რწყმული მეტყველების ასოებით გამოსახვა ამდენად ხელოვნურია და, მაშასადამე, პირობითი.

კიდევ უფრო ნათლად ჩანს ასოსა და სამეტყველო ბგერის კავშირის პირობითობა იმ ფაქტიდან, რომ ერთი და იგივე ასო შეიძლება გამოხატავდეს სხვადასხვა სამეტყველო ბგერას (მაგ., ჩვენ ორთოგრაფიულად ვწერთ: სწყინს, სძლევს, სკირია, სჯის, მაგრამ ს პრეფიქსს წარმოეთქვამთ მხოლოდ პირველ სიტყვაში; დანარჩენებში გვაქვს სამი სხვადასხვა ბგერა: ჯძლევს, უკირია, უჯის; ე. ი. „ს“ ასომ გამოხატა ოთხი სხვადასხვა ბგერა); ან—ერთსა და იმავე სამეტყველო ბგერას გამოხატავდეს ორი ან მეტი ასო (მაგ., ქართული თ ბგერა შეიძლება გამოიხატოს „თ“ და „დ“ ასოებით:

დაეკარგათ და კარგად—წარმოვთქვამთ კარგათ; რუსულში ა ბგერა შეიძლება გამოიხატოს „ა“ ასოთი—да „დიახ“, „ო“ ასოთი—пая, იწერება ноя, „ა“ ასოთი—аак ‘დაწეკ’, იწერება ЯЯ და ა. შ.). (იხ. § 89).

§ 128. ბგერები და ანბანი. ზემოაღნიშნული ურთიერთობა სამეტყველო ბგერასა და ასოს შორის სხვადასხვა სახით გვევლინება არა მხოლოდ სხვადასხვა ენაში, არამედ ერთი და იმავე ენის სხვადასხვა საფეხურზე. ამდენად მათი ურთიერთობა ისტორიულად ცვალებადია.

ზოგ ენაში მეტია მის ანბანში შემავალ ასოთა რიცხვი, ზოგში ნაკლები. მაგ., ქართულში დღეს იხმარება 33 ასო, რუსულშიც 33, გერმანულში 26 და ასე შემდეგ. ძველად ქართულში იხმარებოდა 40-მდე ასო, რუსულში 1917 წლის რეფორმამდე—35 ასო. ეს მოწმობს იმას, რომ სამეტყველო ბგერათა რიცხვით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან როგორც ენები, ისე ერთი ენა სხვადასხვა პერიოდში. მაგ., ძველ ქართულში იყო 3 ფონემა და იხმარებოდა „ჩ“ ასოც. სალიტერატურო ქართულმა დაკარგა იგი, როგორც ფონემა; ამიტომ გადავიარდა „ჩ“ ასოს ხმარებაც.

გვაქვს სხვაგვარი შემთხვევებიც, მაგ., იკარგვის ბგერები, მაგრამ ინახება მათი გამომხატველი ასოები. ასე მოუვიდა, მაგ., რუსულში ზ და ზ ასოებსა და იმ ფონემებს, რომლებსაც ისინი გამოხატავდნენ: დაიკარგა ფონემები, მაგრამ მათი ასოები ზ და ზ შეინახა რუსულ წრეში სხვა ფუნქციით; მათგან ზ შენახულია დღემდე თავისი მეორადი ფუნქციით, ხოლო ზ ძირითადად გაუქმებულია 1917 წლიდან: შერჩა მას მხოლოდ გამყოფი ნიშნის ფუნქცია.

ყოველ შემთხვევაში, ზ და ზ უკვე აღარ ჩაითვლება ასოებად, რადგანაც ისინი არაერთარ ბგერას არ გამოხატავენ.

რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში იყო შენახული რუსულ ანბანში სრულიად ზედმეტად არა მხოლოდ ზ, არამედ აგრეთვე ზ (აათ) და მ (ფიტა).

ამის საწინააღმდეგო მოვლენის (ე. ი. როცა მეტყველებაში არის ისეთი ბგერა, რომლისთვისაც ასო არ მოეპოვება ენას) ნიმუშები საკმარისად იყო მოცემული § 95-ში.

სამეტყველო ბგერისა და ასოს ურთიერთშეთანხმებლობიდან აღსანიშნავია კიდევ ის შემთხვევა, როცა მარტივი სამეტყველო ბგერა გამოხატულია რამდენიმე ასოს შეერთებით, ასეთია, მაგ., გერმანულში sch—შ და tsch—ჩ: schwarz ‘შავი’, deutsch ‘გერმანული’.

ასეთი და მრავალი 'სხვა შეუთანხმებლობა ბეგრასა და ასოს შორის მუდამ შეიძლება იყოს ყოველი ენის ტრადიციულ წერაში: ზოგ ენაში მეტი, ზოგში ნაკლები. ისეთი იდეალური წერა, რომ „იწერებოდეს წარმოთქმისამებრ და წარმოითქმოდეს დაწერილისამებრ“, მიუღწეველია.

§ 129. პიქტოგრაფია და იდეოგრაფია. ძველმწერლობიანი ხალხების დამწერლობათა შესწავლა საშუალებას გვაძლევს გავითვალისწინოთ წერის განვითარების ზოგიერთი საფეხური; საყურადღებო მასალას წარმოადგენს—მეტადრე წერის წარმოშობის შესწავლისათვის—ზოგიერთი ჩვენი დროის პრიმიტიული ხალხის დამწერლობისმაგვარი ნიშნები.

იმის მიხედვით, რაც ვიცით წინარეისტორიული ადამიანის მიერ გამოსახული საგნების შესახებ (კლდეებზე, მღვიმეებში და სხვ.), და, აგრეთვე, რაც ვიცით ჩვენი დროის პრიმიტიულ ხალხთა (ესკიმოსებისა, ჩრდ.-ამერიკის ინდიელთა, პერუს ტომისა სამხრ.-ამერიკაში, აფუკაგირებისა ჩრდ.-აზიაში და სხვათა) შესახებ, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ პირვანდელი „დამწერლობა“ უნდა ყოფილიყო სურათისებრი ანუ ხატოვანი, რომელსაც ეძახიან პიქტოგრაფიულ წერას ანუ პიქტოგრაფიას (ლათ. pictus 'დახატული' და ბერძნ. *γραφική* 'გამოსახულება').

პიქტოგრაფიით გადმოცემულია სიტყვობრივ დაუნაწევრებელი აზრი. მას, როგორც ჩანს, კავშირი აქვს პირვანდელ მხატვრობასთან: მოცემულია „მკითხველისათვის“ გადმოსაცემის სურათი; ამდენად იგი განსხვავდება ჩვეულებრივი მხატვრობისაგან მხოლოდ სიმბოლურობის ჩანასახით.

პირობითობა იმდენად სუსტია პიქტოგრაფიაში, რომ მას ერთნაირი სიადვილით „კითხულობს“ ყოველი ენის წარმომადგენელი: პიქტოგრაფია ინტერნაციონალური „წერაა“. პიქტოგრაფიის ნიმუშია, მაგ., სურათი, რომელზედაც დახატულია ორი ადამიანი შიშველი გულებით; გულები შეერთებულია ხაზით: ამ სურათზე „გამოსახულია“ ორი ადამიანის მეგობრობა ან სიყვარული. ადამიანს ხელში უჭირავს მშვილდ-ისარი, მის ახლოს რაიმე ცხოველია: ესაა ნადირობის „გამოსახულება“. მზეების გამოსახულება წარმოადგენს დღეების რიცხვს, მთვარეებისა—ღამეების რიცხვს.

პიქტოგრაფიამ, დროთა განმავლობაში, განიცადა ცვლილებები, რაც იმაში მდგომარეობს, რომ სუსტდება მსგავსება გამობატულებასა და გამოსახატავს შორის და ძლიერდება სიმბოლურობა და პირობითობა: ამდენად პიქტოგრაფია იქცევა იდეოგრაფიად (ბერძნ. *ἰδέα* 'აზრი', *γραφική* 'გამოსახულება').

იდეოგრაფიული წერა წარმოადგენს პიქტოგრაფიულის განვითარებას და მდგომარეობს შემდეგში: გამოსახულება გამარტივებულია, ნაკლებად ჰგავს გამოსახატავს და ამდენად წარმოადგენს გამოსახატავის თითქმის მხოლოდ სიმბოლურ ნიშანს. იდეოგრაფიული წერა მოასწავებს. აზრის სიტყვობრივი დანაწევრების გზაზე შედგომას: სიმბოლური ნიშნები მოეპოვება უკვე არა სათქმელს მთლიანად, როგორც ეს პიქტოგრაფიაშია, არამედ ცალკეულ სიტყვებსაც—სიტყვების ბგერებად დანაწევრების გარეშე.

ამდენად იდეოგრაფიას უკვე ნაკლებად აქვს ინტერნაციონალური ხასიათი: იდეოგრაფიის გაგება („წაკითხვა“) შეუძლია თითქმის მხოლოდ იმას, ვისაც შეუსწავლია იგი: ამაში ჩანს პირობითობის გაძლიერება იდეოგრაფიაში.

უკვე პიქტოგრაფიულ დამწერლობაშია იდეოგრაფიის ჩანასახი. ჯერ ერთი, იმიტომ, რომ პირობითობის ელემენტი არ შეიძლება არ იყოს მასში, რადგანაც გამოხატულება არ შეიძლება სავსებით მსგავსი იყოს გამოსახატავისა, მეორეც, იმიტომ, რომ განყენებული ცნებები, რომლებიც ყოველთვისაა გამოსათქმელში კონკრეტულის გვერდით, შეიძლება გამოიხატოს მხოლოდ პირობითად, სიმბოლურად, გ. ი. იდეოგრაფიულად.

თითქმის მთლიანად იდეოგრაფიულია, მაგ., დღევანდელი ჩინური წერა (უძველესი ჩინური წერა კიდევ მეტად იყო ასეთი), რომელიც შექმნილია ოთხი ათასი წლის წინათ.

იდეოგრაფიულია აგრეთვე ძველი ეგვიპტური ე. წ. იეროგლიფური წერა (5 ათასი წლის წინათ), სუმერულ-ბაბილონური და ხეთური.

შევნიშნავთ აქვე, რომ იდეოგრაფიულად აგებულ წერის სისტემებს შერჩათ ბერძნული სახელწოდება იეროგლიფი, რაც ნიშნავდა „საღვთო ამონაკვეთი“ (ἐπιβάς ‘საღვთო’, γλῶσφι ‘ამონაკვეთი’).

§ 130. პოლიფონია და ჰომოფონია იდეოგრაფიულ წერაში. იდეოგრაფიული წერის მრავალ სიძნელეთაგან აღსანიშნავია პოლიფონია და ჰომოფონია.

პოლიფონია (ბერძნ. ποίησις ‘მრავალხმიანი’) არის ერთი და იმავე მნიშვნელობის, მაგრამ განსხვავებულად მბგერი სიტყვების (ე. ი. სინონიმების) ერთი და იმავე იდეოგრაფით გამოსახულება. იდეოგრაფია, როგორც ითქვა, გადმოგვცემს, საუკეთესო შემთხვევაში, სიტყვის მნიშვნელობას და არა მის ბგერადობას. მაშასადამე, მაგ., ორი სიტყვა ‘მამაცი’ და ‘გულადი’ (სულ ერთია, რომელ ენაზე—мъжественный და храбрый, ინგლ. brave და man-

ful) იდეოგრაფიულად გადმოიცემა ერთი და იმავე ნიშნით, რომელიც ერთნაირად შეიძლება იყოს გასაგები (ან გაუგებარი). ყოველი ენის წარმომადგენლისათვის. მაგრამ მისი ბგერითი შედგენილობა არც ერთს არ ეცოდინება, თუ რამ სხვა დამატებითი ცნობები და მითითებები არა აქვს ასეთი იდეოგრაფის ამოკითხველს.

არანაკლებ სიძნელეს წარმოადგენს ჰომოფონია (ბერძ. ὁμόφωνος 'მსგავსნიანი'), რომელიც წარმოადგენს სხვადასხვა მნიშვნელობის, მაგრამ ერთნაირად მბგერი, სიტყვების სხვადასხვა იდეოგრაფით გამოსახულებას; მაშასადამე, თუ პოლიფონიაში სინონიმები ერთი და იმავე იდეოგრაფით გამოისახება, ჰომოფონიაში, პირიქით, სინონიმები გამოისახება სხვადასხვა იდეოგრაფით. მაგ. ქართული 'ბარი' (იარალი) და 'ბარი' (ადგილი) უნდა გამოსახულიყო სხვადასხვა იდეოგრაფით; ასევე რუს. перо 'ფრთა' და перис 'კალამი', ინგლ. mine 'ჩემი' და mine 'მალარო' დაიწერებოდა სხვადასხვა იდეოგრაფით: აქაც ამოკითხველს არ ეცოდინებოდა, რომ ეს წყვილ-წყვილი სიტყვები ერთნაირად ბგერენ.

§ 131. ლურსმული წერა. იდეოგრაფიულ წერას სხვადასხვა ფორმა ჰქონდა სხვადასხვა ხალხის დამწერლობებში. მაგ., განსხვავებულია სუმერული და ჩინური იდეოგრაფია. კერძოდ, სუმერული იდეოგრაფიისაგან განვითარდა (სამი ათასი წლის წინათ ქ. წ.) ლურსმული წერა, რომელიც წარმოადგენს უკვე ბგერობრივ წერას—თავდაპირველად მარცვლობითს.

მარცვლობითი ანუ სილაბური (ბერძნ. συλλαβική 'მარცვლი') წერა იმაში მდგომარეობს, რომ ასო აქვს არა თითოეულ ბგერას; როგორც ანბანურში, არამედ მთელ მარცვალს: იწერება ასო მხოლოდ თანხმოვნისათვის, ხოლო ხმოვანი იგულისხმება ან გამოიხატება დამხმარე ნიშნით; ასეთია, მაგ., არაბული მარცვლობითი წერა.

სუმერული იდეოგრაფიისაგან მარცვლობითი ლურსმული წერის განვითარებას იმან შეუწყო ხელი, რომ სუმერული ენა მონოსილაბურია (ერთმარცვლოვანია), ე. ი. ყოველი სიტყვა შედგენილია თითო მარცვლისაგან.

ლურსმული მარცვლობითი წერა წარმოადგენს დამწერლობის მნიშვნელოვან პროგრესს, რადგანაც მასში მოცემულია სიტყვის ბგერობრივი ანუ ფონეტიკური ანალიზი: ბგერობრივი იმდენად, რამდენადაც სიტყვა დაშლილია არა მნიშვნელობიან ელემენტებად, არამედ მარცვლებად. მაშასადამე, ლურსმული მარცვლობითი წერა წარმოადგენს მარცვლობრივ-ბგერითს დამწერლობას.

ნიშნის პირობითობა აღწევს უმაღლეს საფეხურს.

დამწერლობის შემდეგი საფეხურია ანბანური ანუ ასოებრივი წერა, ე. ი. მარცვლის ცალკეულ ბგერებად დაშლა და თითოეული ბგერისათვის ასოს მიჩენა—ასოებრივ-ბგერითი დამწერლობა.

ძველი სპარსული დაწერილია უკვე ასოებრივ ბგერითი ლურსმულით.

§ 132. ასოებრივი წერის განვითარება. ასოებრივი ანუ ასოებრივ-ბგერითი დამწერლობა, რომელიც დღეს მოქმედებს მრავალ მწერლობაში (საბქოთა კავშირში, ევროპაში, ამერიკაში), მომდინარეობს სემიტურ ხალხთა—ფინიკიელებისა და არამიელების—დამწერლობიდან (არაა მეცნიერებაში გადაწყვეტილი საკითხი, თუ საიდან მიიღეს იგი ამა თუ იმ სახით თვით სემიტელებმა).

რადგანაც სემიტურ ენებში თანხმოვნები წარმოადგენენ სიტყვის ნივთიერი მნიშვნელობის მატარებელს, ხოლო ხმოვნები—გრამატიკული მნიშვნელობის მატარებელ ნაწილს, ამიტომ სემიტურ მარცვლოვან წერაში ასო წარმოადგენს ბგერასაც (ჩვეულებრივ, თანხმოვანს) და მარცვალსაც. ამდენად სემიტური დამწერლობა მარცვლოვანიცაა ერთსა და იმავე დროს და ასოებრივიც. ამიტომაც, რომ სემიტურიდან გამოვიდნენ როგორც მარცვლოვან-დამწერლობიანი (მაგ., ინდური დევანაგარი, ფალაური, არაბული და სხვ.), ისე საკუთრივ ასოებრივი ანბნები.

სემიტური დამწერლობა გავრცელდა სავაჭრო ურთიერთობის ნიადაგზე ირანის, ინდოეთის, საბერძნეთისა და სხვა ქვეყნების ხალხებში.

სემიტური დამწერლობა მრავალგვარად შეიცვალა მისი სხვადასხვა ენისათვის გამოყენებისა და იმ მასალის მიხედვით, რაზედაც იწერებოდა. კერძოდ, წერის მიმართულება შეიცვალა, მაგ., ძველ ბერძნულში; ძველი სემიტური წერის მიმართულება იყო მარჯვნიდან მარცხნივ, რაც შერჩა, მაგ., არაბულს, ხოლო ძველ ბერძნულში დამკვიდრდა მარცხნიდან მარჯვნივ.

საყურადღებოა, რომ ძველი ბერძნულის პირვანდელ დამწერლობას (ალბათ, X საუკუნიდან ქ. წ.) შემონახული აქვს ორივე მიმართულება: მარცხნიდან მარჯვნივ დაწერილ სტრიქონს მისდევს მარჯვნიდან მარცხნივ დაწერილი; წერის ამ წესს ეძახდნენ ბუსტროფედონს (ბერძნ. βῆστροφῆ, 'ხარი', στροφή, 'ტრიალი, მობრუნება').

ძველი ბერძნული დამწერლობა წარმოადგენს სემიტური წერისაგან ასოებრივის განვითარების ერთ-ერთ ნიმუშს.

§ 133. უძველესი წერის გადმონაშთები. ასოებრივ წერას, რომელიც წარმოადგენს კაცობრიობის კულტურული განვი-

თარების ერთ უძლიერეს ფაქტორთაგანს, წინ უძღოდა წერის სხვა ფორმები; ძველი და უძველესი წერის ზოგიერთი სახე დღესაც კი იხმარება—ზოგიერთი ენის მწერლობაში თითქმის მთლიანად (მაგ., ჩინურში იდეოგრაფიული წერა), ხოლო გადმონაშთის სახით თითქმის ყველგან (მაგ., ჩვენი ციფრები იდეოგრაფიული წერის გადმონაშთია); წერის უძველესი სახე დღესაცაა გამოყენებული სასიგნალოდ (მაგ., რაიმე ნივთების სურათი იმ მაღაზიის ფარნიშანზე, სადაც ისინი იყიდება, წარმოადგენს უძველესი პიქტოგრაფიული წერის ნიმუშს).

წერის შექმნამ შესაძლებელი გახადა წარმოთქმის ფიქსაცია წასაკითხავად; ამგვარად წარმოიქმნა ზეპირმეტყველების გვერდით წერითი მეტყველება ანუ წერილმეტყველება, რომლის შესაძლებლობანი უფრო ფართოა, ვიდრე ზეპირმეტყველებისა—დროისა და სივრცის თვალსაზრისით; საკმარისია ვთქვათ, რომ ათასეული წლების წინათ ნათქვამ-ნააზრევიდან მხოლოდ ისაა დღეს ჩვენთვის ხელმისაწვდომი, რაც იმ დროს დაუწერიათ გამძლე მასალაზე. შორეულ მანძილზე სიტყვიერი ურთიერთობისათვის გამოყენებული იყო—ტელეფონისა და რადიოგადაცემის შემოღებამდე—და გამოყენებულია დღესაც მათ გვერდით წერილმეტყველება.

§ 134. დამწერლობისა და წარმოთქმის ურთიერთობა სალიტერატურო ენაში. ასოებრივ-ბგერითს ტრადიციულ დამწერლობასა და წარმოთქმას შორის მუდამ შეუთანხმებლობას აქვს ადგილი, რადგანაც არც ერთი ენის ასოებრივ-ბგერითს დამწერლობას არ შეუძლია გამოსახოს ზუსტად ცოცხალი წარმოთქმის პროცესი.

როგორც ვიცით, ცოცხალ წარმოთქმაში ყოველი სამეტყველო ბგერა (ფონემა) უეჭველად განიცდის მეტ-ნაკლებ ცვლილებას ბგერათ-შეერთების წესების ძალით. რადგან თითოეულ ასოს დაკისრებული აქვს გამოსახოს სამეტყველო ბგერითი ერთეული და არა მისი სხვადასხვა სახეობა, გამოწვეული სხვა ბგერებთან მეზობლობით, ამიტომ ჩნდება განხეთქილება წარმოთქმასა და მის გამოსახულებას შორის. მაგ., ქართულში „ლ“ ასოს მოეთხოვება გამოსახოს მეღერი უკანანისმიერი ნაპრალოვანი თანხმოვანი, ვთქვათ, სიტყვაში ბაღი, მაგრამ საკმარისია წარმოთქვათ ბაღს, ბაღში და ან ბაღთან, რომლებშიც წარმოთქმება არა ლ, არამედ მხოლოდ ხ, რომ განხეთქილება მოხდეს წარმოთქმასა და ასოს შორის: იწერება „ლ“, მაგრამ ვამბობთ ხ-ს.

ასეთი შეუთანხმებლობა მუდამაა მეტ-ნაკლები ზომით მათ შორის.

დროთა განმავლობაში ენის ბგერითი (ისე როგორც ყოველი

სხვა) მხარე იცვლება, ხოლო ბგერების გამომსახველი ასოები ან არ იცვლებიან (მაგ., ბექდურში) და, თუ იცვლებიან, არა ბგერითი ცვლილებების შესაბამისად: ასოების მოყვანილობას არ შეუძლია გამოხატოს ბგერათცვლილება.

სახოგადობრივი ცხოვრების ისეთი მასობრივი იარაღი, როგორცია სალიტერატურო ენა—მეტადრე საბჭოურ სინაზდვილეში,—მით უკეთ ასრულებს თავის დანიშნულებას, რაც უფრო ზუსტადაა დადგენილი მისი მოხმარების წესები, რომლებიც სავალდებულოა ყველა მომხმარებლისათვის—როგორც დამწერისა, ისე მთქმელისათვის. სალიტერატურო ენის ნორმალიზაციის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მხარეა წერილმეტყველებისა და ზეპირმეტყველების ურთიერთობის მოწესრიგება.

§ 135. **ორთოგრაფია და მისი პრინციპები.** იმ წესების სისტემას, რომლებიც აწესრიგებენ დამწერლობისა და წარმოთქმის ურთიერთობას, ეწოდება **ორთოგრაფია** ანუ **მართლწერა**, ხოლო იმ წესების სისტემას, რომლებიც აწესრიგებენ წარმოთქმის—როგორც დამწერლობასთან ურთიერთობაში, ისე მისგან დამოუკიდებლად, ეწოდება **ორთოეპია** ანუ **მართლმეტყველება**.

ორთოგრაფია, როგორც წერილმეტყველების სავალდებულო წესების სისტემა, აქვს ყოველ სალიტერატურო ენას; მაგრამ ერთი ენის ორთოგრაფია (ბერძნ. *ὀρθογραφία* 'სწორი, მართებული' და *ῥῆξις* 'დამწერლობა') განსხვავებულია სხვა ენის ორთოგრაფიისაგან როგორც ამ წესების სისტემის სირთულე-სიმარტივით, ისე მისი აგების პრინციპებით.

მაგ., ჩვეულებრივ, ძველმწერლობიანი ენის ორთოგრაფია უფრო რთულია, ვიდრე ახალმწერლობიანისა: მაგრამ არა ყოველთვის: მაგ., ქართული ენის ორთოგრაფია გამოირჩევა თავისი სიმარტივით მრავალთაგან—იმის მიუხედავად, რომ ქართული ძველმწერლობიანი ენაა.

უფრო დიდი—და, ვფიქრობთ, გადამწყვეტი—მნიშვნელობა აქვს ორთოგრაფიის სიძნელე-სიმარტივისათვის მოცემული ენის ფონეტიკური ცვლილების მეტ-ნაკლებობას. ეს დებულება მართლდება სწორედ ქართული ორთოგრაფიის სიმარტივით: დროთა განმავლობაში ქართული ენა ფონეტიკურად ნაკლებად შეცვლილა, ვიდრე ბევრი სხვა ენა (მაგ., რუსული, გერმანული, ფრანგული, ინგლისური და ზოგი სხვა).

განსხვავებენ ორთოგრაფიის აგების სამ მთავარ პრინციპს: **ფონეტიკურს**, **მორფოლოგიურს** და **ისტორიულს** ანუ **ტრადიციულს**.

არც ერთი ენის ორთოგრაფიას არ უძევს საფუძვლად მხოლოდ ერთი ამ პრინციპთაგანი, მაგრამ ერთ-ერთი მათგანი უპირატესია ამა თუ იმ ენის ორთოგრაფიაში. მაგ., ქართულში, როგორც ფონეტიკურად ნაკლებად შეცვლილ ენაში, ქარბობს ფონეტიკური პრინციპი, ხოლო რუსულში—მორფოლოგიური, ინგლისურში—ისტორიული: თითოეულ მათგანში არის სიტყვები, რომლებიც იწერება არა იმ პრინციპით, რომელიც მასში გაბატონებულია.

ამ სამი მთავარი პრინციპის გარდა, აღსანიშნავია სიმბოლური პრინციპი:

§ 136. ორთოგრაფიის ფონეტიკური პრინციპი. ფონეტიკური პრინციპის თანახმად, სიტყვა უნდა იწერებოდეს წარმოთქმისამებრ, ე. ი. მოცემული სიტყვის დასაწერად საჭირო თითოეულ ასოს უნდა ჰქონდეს მხოლოდ ძირითადი ბგერითი მნიშვნელობა: მაგ., სიტყვა ამაგი დაწერილია ფონეტიკურად, მაგრამ ამაგს—არა, რადგანაც ასო „ბ“ აქ გამოსახავს „ჟ“ ბგერას (ს-ს წინ დაყრუებული ბ იძლევა ჟ-ს). რუს. ХЪМЪ დაწერილია ფონეტიკურად, მაგრამ ХОЖ—არა, რადგანაც ХОЖ-ში Ж-თი გამოსახულია Т (Ж-ს დაყრუების გამო სიტყვის ბოლოს); ფონეტიკურადაა დაწერილი, მაგ., ორივე რუსული სიტყვა: ИЖИЦА და ИЖИЛ. ფონეტიკურადაა დაწერილი, მაგ., სტკივა, მაგრამ სძინავს—არა, რადგან წარმოითქმის ზძინავს და ა. შ.

§ 137. ორთოგრაფიის მორფოლოგიური პრინციპი. მორფოლოგიური პრინციპის თანახმად სიტყვა უნდა იწერებოდეს ისე, რომ მასში ჩანდეს სიტყვის შედგენილობა—დამოუკიდებლად იმისაგან, თუ როგორ წარმოითქმის იგი. მაგ., სიტყვა СТОЛ დაწერილია ისე, რომ აკმაყოფილებს ფონეტიკურ პრინციპსაც და მორფოლოგიურსაც; ასევეა დაწერილი სიტყვა ПУГИ-ც; მაგრამ СТОЛЪ და ПУГИ დაწერილია მორფოლოგიური პრინციპის დაცვით (დაირღვეოდა მორფოლოგიური პრინციპი, რომ დაგვეწერა СТОЛЪ და ПУГИ, ე. ი. წარმოთქმისამებრ), მაგრამ ფონეტიკური პრინციპის დარღვევით.

სიტყვა ერტგული ან რიგში დაწერილია მორფოლოგიურად, მაგრამ არა ფონეტიკურად, რადგანაც წარმოითქმის ერტგული და რიქში. ორივე პრინციპს აკმაყოფილებს, მაგ., თავი, გული, რიგი.

როდესაც ჩვენ ვწერთ სქრის, გვექონდა, რიგს, აქეთ-ქენ, ბაღთან, ვიცავთ მორფოლოგიურ პრინციპს, რამდენადაც კარგად ჩანს ძირიც, პრეფიქსიც, დაბოლოებაც და თანდებულიც,

მაგრამ დარღვეულია ფონეტიკური პრინციპი, რამდენადაც წარმოთქმის შჷირს, ქქონდა, რიქს, აქეტკენ, ბახთან.

როდესაც რუსულად სწერენ *ночь, мышь, рожь*, რომლებიც წარმოითქმიან *ноч, мыш, рош*, დაცულია მორფოლოგიური პრინციპი, რადგანაც ხ მიუთითებს ამ სიტყვების მდებარეობის სქესზე და *рожь*-ში ჯ არის ამ სიტყვის ძირითადი ფონემა; მაგრამ დარღვეულია ფონეტიკური პრინციპი, რადგანაც ხ ზედმეტია და *рожь*-ში ვწერთ ჯ-ს და წარმოვთქვამთ შ-ს.

ასეთივეა რუსული *сидятся* 'დაჯდომა' და *сидятся* 'ჯდება': ორივე სიტყვა წარმოითქმის ერთიმეორის მსგავსად—*сид'ятъ*; მაშასადამე, ამ ორთოგრაფიულ დაწერილობაში დაცულია (ინფინიტივისა და აწმყოს III პირის განსხვავებულად დაწერის გამო) მორფოლოგიური პრინციპი და დარღვეულია ფონეტიკური.

§ 138. ორთოგრაფიის ისტორიული, ანუ ტრადიციული პრინციპი. ორთოგრაფიის ისტორიული პრინციპის მიხედვით წერა ეწოდება სიტყვის ისეთ დაწერილობას, რომელიც დამკვიდრებულია ტრადიციის ძალით მოცემული ენის დამწერლობაში—მიუხედავად მორფოლოგიური პრინციპის დარღვევისა.

ისტორიულია ანუ ტრადიციული, ამ სიტყვების პირდაპირი მნიშვნელობით, ყველა ის დაწერილობა, რომელიც უცვლელად მომდინარეობს წინა ეპოქებიდან; მაგ.: *კაცი, სახლი, ცივი, მინდორი, სხედან* და მრავალი სხვა. მაგრამ, როცა ამ პრინციპზე საუბარი, მხედველობაში აქვთ მხოლოდ ისეთი შემთხვევები, როცა დამწერლობაში დარღვეულია მორფოლოგიური ან ფონეტიკური პრინციპი, დამწერლობა კი სწორად ითვლება.

ისტორიული პრინციპის მიხედვით იწერება, მაგ., „თვრამეტე“—იმის შემდეგ, რაც დაიკარგა თავში ა და მოხდა გადასმა (*ათ + რვა + მეტი*-საგან); ვწერთ ტრადიციის ძალით „თაყვანისცემა“-ს აგრეთვე ბგერათგადასმის შედეგის ტრადიციულად ქცევის გამო (მორფოლოგიური შედგენილობა: *თა + ვა + ნის-ცემა*).

როგორც პირველს, ისე მეორე ნიმუშში დარღვეულია მორფოლოგიური პრინციპი, მაგრამ დაცულია ისტორიულ-ფონეტიკური.

იწერება „ბეჩავი“ იმის შემდეგ, რაც ტრადიციულად იქცა დ-ს დაყრუებისა (*შ-ს წინ*) *თ*-დ და *თ*-ს *შ*-სთან შეერთების შედეგი (*ჩ*).

მხოლოდ ისტორიულ ფონეტიკას შეუძლია აღადგინოს ამ სიტყვების („თვრამეტი, თაყვანისცემა, ბეჩავი“) და მრავალ სხვათა მორფოლოგიური შედგენილობა.

კბდევე უფრო თვალსაჩინოა ტრადიციული დამწერლობის პრინციპი რუსულში; მაგ.: იწერება ЖПД 'ცხოვრობდა' და ШПД 'კერავდა' და არა ЖЫД და ШЫД, თუმცა დღეს წარმოითქმის ЖЫД, ШЫД. იწერება იმიტომ, რომ იწერებოდა ასე (ЖПД, ШПД) მაშინ, როცა Ж და Ш რბილი თანხმოვნები იყო; დღეს კი, გარკვეული დროიდან (სახელდობრ, XIV საუკუნიდან დაწყებული), რუს. Ж და Ш მაგრებიან; დაწერილობა კი შერჩა იმ დროინდელი, როცა მართებულად იწერებოდა ЖП, ШП.

ისტორიულია და ტრადიციული ქართულში ვნებითი ბრუნვის დაბოლოების დაწერილობა „დ“-ს სახით: მინ დ ვ რ ა დ, რომელიც დიდი ხანია, რაც წარმოითქმის თ-დ.

ისტორიული პრინციპით დამწერლობას ეძახიან ეტიმოლოგიურ დამწერლობას იმ შემთხვევაში, როცა მასში გამოისახება, თუ როგორი წარმოშობისაა სიტყვა ან ფორმა. ეტიმოლოგიური პრინციპი იქნებოდა დაცული, რომ დაგვეწერა თავყანისცემა, (ა)თ რ ვ ა მ ე ტ ი, ბ ე დ შ ა ვ ი. ეტიმოლოგიურია, მაგ., დაწერილობა ЖѢНЫ 'ცოლები' (წარმოითქმის (ЖѢНЫ), ПУДЫ 'ფუტკრები' (ПУД-НЫ); ДВѢДПѢТЬ 'ოცი' (იგულისხმება, რომ წარმოშობილია ДВА + ДЕСЯТЬ-ისაგან e-ს დაკარგვით და სხვა ფონეტიკური ცვლილებებით: П-ში გვაქვს დაყრუებული Д-სა და e-ს შეერთება; П-ს შემდეგ შეიძლება a და არა я; Д-ს დაწერილობა კი შენახულია მხოლოდ იმისათვის, რომ მიუთითოს ДЕСЯТЬ-ისაგან წარმომავლობა)—წარმოითქმის ДВѢДНѢТ'.

§ 139. ორთოგრაფიის სიმბოლური პრინციპი. ორთოგრაფიის სიმბოლური პრინციპის მიხედვით წერა ეწოდება ბგერითი ომონიმების განზრახ სხვადასხვანაირად წერას, ე. ი. ერთნაირად წარმოთქმული სიტყვების განზრახ განსხვავებულად გამოსახვას.

ასეთი იყო, მაგ., 1917 წლის ორთოგრაფიის რეფორმამდე რუსული შიპ-ისა 'მშვიდობიანობა' და შიპ-ის 'ქვეყანა' განზრახ განსხვავებული დაწერილობა—მათი განსხვავებული მნიშვნელობის გამოხატვის მიზნით.

ასეთია, მაგ., დღეს რუს. ОН ПОДЖѢГ 'ცეცხლი წაუკიდა' (წარმოითქმის ПАДЖѢГ) МОДЖЕГ 'ცეცხლის წაქიდება' (წარმოითქმის აგრეთვე ПАДЖѢГ).

ამავე პრინციპს ეწოდება აგრეთვე იეროგლიფური პრინციპი.

თუ უფრო ფართო მნიშვნელობით გავიგებთ ორთოგრაფიის სიმბოლურ ანუ იეროგლიფურ პრინციპს, მაშინ ამ პრინციპით დაწერილად უნდა მივიჩნიოთ ისეთი ბგერითი ომონიმების დაწერი-

ლობა, რომლებიც სხედასხვა წარმოშობისაა და რომელთა ბგერითი დამთხვევა შემთხვევითია.

ასეთია რუსულში, მაგ., *лесть* 'პირფერობა' და *лесть* 'ძვრომა' (ორივე წარმოითქმის *ლესტ'*); *плав* 'ტირილი' და *плав* 'იტირე' (ორივე წარმოითქმის *პლავ'*); ფრან. *vin* 'ღვინო', *vingt* 'ოცი', *vint* 'მოვიდა', *vain* 'ფუქი' (ოთხივე წარმოითქმის *ვან*) და ა. შ.

ქართულისათვის შეიძლება დავასახელოთ ასეთი ნიმუში: ხშირად იწერება *ღა*—*კავშირ ღა-საგან* განსხვავების მიზნით, ან *ჰყვა ვის*—*ყვა ვი-საგან* განსხვავების მიზნით.

§ 140. ტრანსკრიფცია და ტრანსლიტერაცია. როგორც ზემოთ ვნახეთ, სალიტერატურო ენის დამწერლობაში სამეტყველო ბგერები არაა—და არც შეიძლება იყოს—გამოსახული ზედმიწევნითი სიზუსტით; მასში დაწერილობისა და წარმოთქმის შეუთანხმებლობა მოწესრიგებულაა ორთოგრაფიის წესებით—ზემომოყვანილი პრინციპების საფუძველზე.

მაგრამ ზოგიერთ შემთხვევაში საჭირო ხდება სამეტყველო ბგერათა ზუსტად გამოსახვა, მაგ., უცხოურ ენათა ლექსიკონებში. ეს საჭიროება მეტადრე საგრძნობია ენათმეცნიერებაში, ხოლო კერძოდ და განსაკუთრებით—ფონეტიკაში. ამიტომ სამეტყველო ბგერათა საგანგებო ნიშნებით ზუსტად გადმოცემას ეწოდება *ფონეტიკური ტრანსკრიფცია* (ლათ. *transcribere* 'გადაწერა').

ტრანსკრიფციისაგან განასხვავებენ *ტრანსლიტერაციას*, რომელიც წარმოადგენს ერთი ენის ანბნით დაწერილის სხვა ენის ანბნით დაწერას (ლათ. *trans* 'გადა(ღმა)' და *litera* 'ასო'); მაგ.: *сагани, оташи, цигви*.

ტრანსკრიფციას მოეთხოვება, რომ 1) თითოეული ასო გამოხატავდეს მხოლოდ ერთ ბგერას და 2) თითოეულ ბგერას ჰქონდეს თავისი საკუთარი ასო.

ეს მოთხოვნილება არ შეიძლება იყოს დაცული არც ერთი ენის ტრადიციულ ანბანში. ამას მოწმობს აუუნდაცის ფაქტი, რომ ისეთი მაქსიმალურად ფონეტიკურ-დამწერლობიანი ენის წერაშიც კი, როგორცაა ქართული, არაა დაცული ეს მოთხოვნილება. მაგ.: ასო „ს“ ზოგჯერ გამოხატავს ზ ბგერას (სძინავს—წარმოითქმის ზძინავს); *თ* ბგერა შეიძლება გამოიხატოს „ღ“ ასოთი (*ქარგად*—*ქარგათ*) და „თ“ ასოთი შეიძლება გამოიხატოს, მაგ., *ტ* ბგერა (*იქით*) *კენ*—*ითქმის იქით* *კენ*).

ამიტომ, რომ ტრანსკრიფციისათვის არ კმარა არც ერთი ენის ტრადიციული ანბანი: საჭირო ხდება ახალი ასოების შექმნა

ან არსებული ასოების გამოყენება დიაკრიტული („განმასხვავებელი“) ნიშნაკებით. პირველის ნიშნუს წარმოადგენს, მაგ., საერთაშორისო ანბნის) ნიშანი, რომელიც გამოხატავს „შ“-ს (ფრანგ. sh, გერმ. sch, ინგლ. sh); ხოლო მეორისას ჰ ნიშანი იმავე უ ბერისათვის, ე. ი. ჰ ასო დიაკრიტული ნიშნაკით.

უფრო ხშირია ტრანსკრიფციაში ეს მეორე მეთოდი. საფუძვლად, ჩვეულებრივ, გამოყენებულია ლათინური ანბანი, მაგრამ ხშირია აგრეთვე ტრადიციული ანბნის გამოყენებაც.

ბგერათსვალებალობა და უონევიკუარი კანონსოშიკარაბა

§ 141. ფონემის ცვალებალობა—მოქმედი და ისტორიული. ფონემა ცვალებადია ცოცხალი წარმოთქმის ყოველ მოპენტში, რადგანაც, როგორც ვიცით, ყოველი ფონემა გვევლინება ბგერათშეერთებაში თავისი მრავალგვარი სახესხვაობით—იმ სახესხვაობებით, რომელთა ტიპს იგი (ფონემა) წარმოადგენს (იხ. § 5). წარმოთქმის პროცესში მოქმედი ასეთი ცვლილებების ერთობლიობას შეგვიძლია ვუწოდოთ ფონემის პოზიციური ცვალებალობა. ფონემა იცვლება ყოველგვარ პოზიციაში, მაგრამ სუსტ პოზიციაში იცვლება მეტად, ხოლო ძლიერ პოზიციაში—ნაკლებ. მაგ.: უ-ს წინ ბ (მაგ. „გული“) ძლიერ პოზიციაშია და ამიტომ ინარჩუნებს თავის ორ ძირითად თვისებას (უკანანისმიერობას და მეღერობას), მაგრამ იძენს უ-სებური ლაბიალობის თვისებას მომდევნო უ-ს გავლენით (გუ). იგივე ბ სუსტ პოზიციაშია მომდევნო ს-ს წინ სიტყვაში „ამაბს“ (წარმოითქმის „ამაქს“) და ამიტომ კარგავს თავის ერთ-ერთ ძირითად თვისებას (მეღერობას) მომდევნო ყრუ ს-ს გავლენით (იხ. § 6). ქ-ს სახით გ-საგან მივიღეთ გ-ს უტოლფუნქციო სახესხვაობა, ე. ი. ისეთი სახესხვაობა, რომელიც ქართულში არსებობს როგორც ფონემა მრავალ ასეთსა და სხვა პოზიციაში (ქსოვა, აჭ, კარი, ბუჭი...). „გული“-ში კა მივიღეთ ტოლფუნქციიანი გ (უ-სებრი ლაბიალობის მქონე), რომელიც გვხვდება ქართულში მხოლოდ უ-ს წინ და ამიტომ იგი, როგორც ფონემა, ქართულში არა გვაქვს (იხ. § 7). ორივე სახის პოზიციურ ბგერათცვლილებას შეიძლება ეწოდოს მოქმედი ბგერათცვლილება. ასეთი ბგერათცვლილება არ ცვლის ენის ფონეტიკურ სისტემას.

ფონემის პოზიციურ ცვლილებათა ნიადაგზე და ზოგჯერ არაფონეტიკური ფაქტორების მონაწილეობით თანდათან წარმოიქმნება ხოლმე ისეთი ბგერათცვლილების სახეები, რომლითაც მოცემული ენის განვითარების ერთი პერიოდი განსხვავდება ამ ენის სხვა პერიოდისაგან. მაგ., ძველ ქართულს ჰქონდა ფონემები *ღ* და *ჯ* (წ)

დიფთონგების არსებობის პირობებში, ხოლო ახალმა ქართულმა დაკარგა ისინი დიფთონგების გაუქმების კვალობაზე; უძველეს (წმერლობამდელ) ქართულს, როგორც ჩანს, არ უნდა ჰქონოდა ფონემა Ψ , ისე როგორც უძველეს რუსულს არ ჰქონდა ფონემა Φ და პალატალური თანხმოვანი ფონემები (δ' — Π' , π' — τ' ...); ძველ ქართულს ჰქონდა ფონემა ζ ; ძველ რუსულში იყო ξ და χ ფონემების სახით და ა. შ.

სამეტყველო ბგერათა ასეთ ცვლილებებს ჰქვია ისტორიული ცვალებადობა. ენის ფონეტიკური სისტემის ცვალებადობის საფუძველია სამეტყველო ბგერათა ისტორიულ ცვალებადობა.

§ 142. ბგერათცვლილებები — პოზიციური, კომბინაციური, შეპირობებული და „შეუპირობებელი“. ყველა პოზიციური ბგერათცვლილება ხდება ბგერათშეერთების პროცესში. ამდენად ყველა პოზიციური ბგერათცვლილება შეპირობებულია ფონემის პოზიციით (სიტყვის თავში თუ ბოლოში, ამა თუ იმ ფონემის მეზობლობაში, მახვილიანი თუ უმახვილო). ფონეტიკაში იხმარება, ამათ გარდა, ტერმინი კომბინაციური ბგერათცვლილება, რომელიც გახზავს ფონემათა ურთიერთშეგუების ფაქტს, „ბგერათკომბინაციის“ შედეგს (იხ. § 108). ამიტომ შეიძლება ითქვას, რომ ტერმინები „პოზიციური, კომბინატორული, შეპირობებული“ თითქმის უდრიან ერთმანეთს ფონეტიკაში, აღნიშნავენ რა ბგერათცვლილების ფაქტს სხვადასხვა თვალსაზრისით: შეპირობებულია ყველაზე ზოგადი ცნებაა და აღნიშნავს იმას, რომ ყოველ ბგერათცვლილებას აქვს რაიმე გარკვეული მიზეზი; პოზიციურობა კონკრეტულად გვიჩვენებს, რომ ეს მიზეზი მდგომარეობს იმაში, თუ რა ადგილი უკავია ფონემას სიტყვაში და რა ურთიერთობაშია იგი სიტყვის სხვა ფონემებთან და მახვილიანობასთან; კომბინაციურობა გვიჩვენებს ბგერათშეგუების შედეგს ბგერათა უშუალო ან შუალობითი მეზობლობის პირობებში. შეპირობებულობას უპირისპირდება ბგერათცვლილების შეუპირობებლობა, როგორც იმის აღმნიშვნელი, რომ არსებობს, თითქოს, ამა თუ იმ ენაში უმიზეზო ბგერათცვლილება. ნამდვილად კი არ შეიძლება არსებობდეს ენაში შეუპირობებელი ანუ უცხოურად სპონტანური (ლათ. spontaneus · ‘თვითნებური’, ‘თავისთავადი’, ‘უმიზეზო’), ბგერათცვლილება, რადგანაც არ არსებობს შედეგი უმიზეზოდ. თუ მაინც იხმარება ეს ტერმინი (შეუპირობებელი, სპონტანური) ჩვენს მეცნიერებაში, ეს იმიტომ, რომ ზოგიერთი ბგერათცვლილების მიზეზი ჯერჯერობით არაა მიკვლეული. მაგ., ახალ სალიტერატურო ქართულში აღარა გვაქვს ფონემა

კ; იყო იგი ძველ ქართულში და არის დღესაც ქართულის ზოგ დიალექტში (ვარი, ვენაჯი, მუჭლი...). ჩვენ არ ვიცით, თუ რატომ დაიკარგა ეს ფონემა ახალ სალიტერ. ქართულსა და დიალექტთა უმრავლესობაში: კ რომ ზ-მ შეცვალა, ეს გასაგებია: ზ ყველა სხვა ქართულ ფონემებზე ახლოსაა კ-სთან (იხ. § 83); თუ რომელიმე ფონემა შეცვლიდა მას, ეს უნდა ყოფილიყო მხოლოდ ზ. მაგრამ გაურკვეველია თვით შეცვლის ფაქტი. ასევე აუხსნილია, თუ რატომ დაიკარგა რუსულმა ლ და ლ ფონემები: ძველ რუსულში ისინი ხმოვნები იყო, მართალია, „სუსტი“ ხმოვნები. ლ და ლ რომ ზოგჯერ (მაგალითად, როცა მახვილიანები იყვნენ) შეცვალა ი-მ და ე-მ შესაბამისად, ეს გასაგებია: ლ იყო ი-ს ტემბრისა, ხოლო ლ—ე-ს ტემბრის ხმოვანი. მაგრამ გაურკვეველია თვით ფაქტი შეცვლისა. ასეთი „შეუპირობებელი“ ანუ „სპონტანური“ ბგერათცვლილება ჯერ კიდევ საკმაოდ ბევრია ყოველი ენის ისტორიაში.

ისეთი „აუხსნელი“ ბგერათცვლილების ნიმუშად, რომელშიც მონაწილეობს არაფონეტიკური ფაქტორიც, გამოდგება შემდეგი: პირველი შეხედვით, აუხსნელი იყო, თუ რატომ იცვალა ბ ქ-დ სიტყვაში „ავდექი“ (შდრ. ადგა), და, მით უფრო, გაუგებარი იყო, თუ რატომ იცვალა ლ ქ-დ სიტყვაში „დაჯექი“ (შდრ. დაჯდა), ან ვ ქ-დ სიტყვაში „დაწექი“ (შდრ. დაწვა). გ რომ ქ-დ შეიცვალა ფონეტიკურად, ეს გასაგებია (გაყრუებული ბ გვაძლევს ქ-ს), მაგრამ რითაა გამოწვეული ქ-ს გაყრუება „ავდექი“-ში. ეს გაუგებარია ფონეტიკურად; გასაგებია ეს მხოლოდ ფსიქოლოგიურად, ე. ი. არაფონეტიკური ფაქტორის გათვალისწინებით: გ გაყრუვდა სიტყვის ბოლოკიდურში (ავდებ > ავდექ), ხოლო შემდეგ „ანალოგიის“ გზით ხმარებულ იქნა ხმოვნის წინაც („ავდექი“). რაც შეეხება „დაჯექი“-სა და „დაწექი“-ს, აქ მოქმედებდა მხოლოდ ფსიქოლოგიური ფაქტორი, რადგანაც ლ და ვ არასოდეს არ შეიძლება იცვალოს ფონეტიკური გზით ქ-დ. ამიტომ აქ უფრო რთულ ანალოგიასთან გვაქვს საქმე: თუ პირველ შემთხვევაში („ავდექი“-ში) ადგილი ჰქონდა მარტივ ანალოგიას (მანალოგიებელი იყო „ავდექი“, ე. ი. იმავე ფუძის სხვა სახე). მეორე და მესამე შემთხვევაში („დაჯექი“, „დაწექი“) ადგილი ჰქონდა რთულ ანალოგიას (მანალოგიებელი იყო „ავდექი“, ე. ი. სხვა ფუძის უკვე „მზა“ სახე).

§ 143. ფონეტიკური ხისტემა და მისი ისტორიული ცვალებადობა. ენის ფონეტიკური სისტემა, რომელიც წარმოადგენს ამ ენაში გამოყენებულ ფონემათა ერთობლიობას, განიცდის მეტ-ნაკ-

ლებ ცვლილებებს: წარმოიქმნება ენაში ახალი ფონემა და ან გამოდის ხმარებიდან მასში არსებული ფონემა.

რაც უფრო მეტია ენაში ახლად წარმოქმნილ ან ხმარებიდან გადავარდნილ ფონემათა რიცხვი, მით უფრო ძლიერია მოცემული ენის ფონეტიკური სისტემის ცვალებადობა.

§ 144. ახალი ფონემის წარმოქმნა ენაში. ახალი ფონემის წარმოქმნის ნიმუშად შეიძლება მოვიყვანოთ: ქ და რბილი თანხმოვნები რუსულში და უ ქართულში.

უძველესი რუსულის ფონეტიკურ სისტემაში არ იყო ქ (როგორც არაა იგი ქართულ-ქართველურ ენებში). მის განვითარებას ხელი შეუწყო ხ-ს გაყრუებამ განსაზღვრულ პირობებში (სიტყვის ბოლოს და ყრუ თანხმოვანთა წინ) და აგრეთვე ქ-ს მქონე უცხოური ენებიდან შემოსულმა სიტყვებმა. ამგვარად ხ ს ტოლფუნქციონი სახესხვაობა იქცა უტოლფუნქციოდ.

ქ-ს წარმოქმნაზე მეტად შეცვალა რუსულის ფონეტიკური სისტემა რბილ თანხმოვან ფონემათა წარმოქმნამ მასში. მოემატა რუსულს 12 ახალი ფონემა: რ'—რ', მ', ხ'—ქ', დ'—ტ', ვ'—ც', ჯ', მ' და პ'.

სანამ რუსულ ფონეტიკურ სისტემაში ე. წ. რედუცირებული ხმოვანი ხ მოქმედებდა დამარბილებლად წინა თანხმოვნებზე, მანამდე აქ ჩამოთვლილი თანხმოვნების დარბილება წარმოადგენდა მხოლოდ პოზიციურ-კომბინაციურ არაძირითად სახესხვაობას. ხოლო როცა ხ დაიკარგა, ამ თანხმოვნებს შერჩათ სილბო, რომელიც იქცა ამ თანხმოვანთა ძირითად თვისებად, ე. ი. რბილი თანხმოვნები იქცნენ ფონემებად.

როგორც ჩანს, უძველეს ქართულს არ უნდა ჰქონოდა ფონემა უ. ალბათ, უ-ს გამეღვრებამ მისცა დასაბამი უ-ს არსებობას ქართულში—ჯერ კომბინაციური ბგერათცვლილების შედეგისა, ხოლო შემდეგ ფონემის სახით (თ. გონიაშვილის შრომაში გათვალისწინებულია აგრეთვე უ-ს წარმოქმნა რ—ზ—წ—ჭ—გ—საგან და მონათესავე ზანური ენის მონაწილეობა უ ფონემის განმტკიცებაში¹.

რა ცვლილებები გამოიწვია ამ ფონემათა შესვლამ ენის ფონეტიკურ სისტემაში?

გარდა იმისა, რომ ქ-ს შემცველი უცხოური სიტყვები რუსულში წარმოითქმინან საესებით ადეკვატურად, გაჩნდა ენაში ახალი დაპირისპირებანი იმის გამო, რომ ქ და რბილი თანხმოვნები ასრულებენ სიტყვათგანმასხვავებელ როლს (драфт 'სავატი' (ფრინ.)

¹ Тинатиш Гонпашვიли, К истории одного звука в грузинском. Известия ИЯИМК, ტ. II, 1937 წ., გვ. 111 და შემდ.

—ძრავა 'შეშა'; სტა.პ. 'ფოლადი'—с-тап 'იწყობ', სრატ', 'ალეზა'—с-რატ 'ძმა', რა'ტ 'რიგი'—(он) рат 'მოხარულია', (он) в'д. 'მიყავდა'—во.ა 'ხარი' და მრ. სხვა, —სიტყვები მომყავს წარმოთქმისამებრ).

ქართულში უ-ს წარმოქმნის გავრცელება ახალი კომპლექსი ულ პარალელურად უნ კომპლექსისა, წარმოიქმნა ახალი დაპირისპირებანი (უალი—შალი, ურიალი—შრიალი, ულივილი—შხივილი; აგრეთვე სხვა მრავალი უფრო შორეული დაპირისპირებანი: უოლო—ბოლო, ბაჟი—ბალი, ვაჟი—ვაჯი ან ვა(ვი და მრავალი სხვა).

§ 145. არსებული ფონემის დაკარგვა ენაში. ამის ნიმუშად შეგვიძლია დავასახელოთ ქართულში ჯ ფონემის დაკარგვა (ან უკეთ დამთხვევა ხ-სთან) ახალ სალიტერატურო ქართულსა და მის დიალექტთა უმრავლესობაში და რედუცირებული ხმოვნების უ—ხ-ს დაკარგვა გადაგვარება რუსულში.

ქართულიდან შეგვეძლო მოგვეყვანა ნიმუშად აგრეთვე ჰ ბგერა-ფონემა, რომელიც დაკარგვის გზაზეა დღეს ქართულში საერთოდ. განსხვავებით ჯ-საგან, რომლის ადგილი ხ-მ დაიკავა, ჰ-ს ადგილს სხვა ბგერა არ იკავებს (ამბობენ, მაგ., აერი ან უფრო იშვიათად, ხერი).

ძველ რუსულში XII საუკუნიდან იწყება უ—ხ-ს დაკარგვა ან სრულ ხმოვნად ქცევა: ძვ. რუს. сѣхъ—сѣх 'ძილი, სიხმარი' (ბოლოში დაიკარგა, შიგნით იქცა სრულ ხმოვნად); ძვ. რუს. дѣхъ—дѣх 'დღე' (ბოლოში აგრეთვე დაიკარგა, შუაში იქცა სრულ ხმოვნად; ორივე თანხმოვანი რბილია; საყურადღებოა მეტადრე უ-ს სილბო, იხ. ზემოთ); иѣхъ—иѣх 'ნავი', тѣхъ—тѣх 'ცხენის თქარა-აქური' და მრ. სხვა.

ფონემის დაკარგვამ გამოიწვია ფონეტიკური სისტემის მნიშვნელოვანი ცვლილება, მეტადრე—რუსულში.

ქართულში მოიშალა ისეთი დაპირისპირება, როგორიცაა, მაგ., ჯელი—ხელი—იზის გამო, რომ ჯ დაემთხვა ხ-ს. მოიშალა კომპლექსები ჯს—ჯშ—ჯც—ჯჩ—ჯდ და გვაქვს: სხ—შხ—ცხ—ჩხ—თხ კომპლექსები და ა. შ.

რაც შეეხება უ—ხ-ს დაკარგვას რუსულში, იგი შეიქმნა წყარო მთელი რიგი მნიშვნელოვანი ცვლილებისა რუსულის ფონეტიკურ სისტემაში; მაგ., მელერ ჩქამიერთა გაყრუება სიტყვის ბოლოში: раш 'მონა' იწერება რаш (1917 წლამდე იწერებოდა рашъ ძველებურად, ე. ი. იმდროინდელურად, როცა უ წარმოადგენდა ხმოვანს და იცავდა უ-ს გაყრუებისაგან; рашъ' მკერდი—იწერება დღესაც ძველებურად рашъ, ე. ი. იმდროინდელურად, როცა უ წარმოადგენდა ხმოვანს და ამის გამო რ' დაცული იყო გაყრუებისაგან.

ზ—ზ-ს დაკარგვამ გამოიწვია სიტყვის ბოლოში თანხმოვანთა მომდევნო ა ს დაკარგვა: ძ'ოკ 'დაწვა'—იწერება ძეგ,—წარმოქმნილია *ძეტლ-ისაგან (ზღრ. ძეტლ მდედრ. სქ.), უ'ოც 'მიჰქონდა'—იწერება ძეც,—*ძეტლ-იდან (ძეტლ) (ვარსკვლავით აღნიშნულია მწერლობაში დაუდასტურებელი ფორმა).

იმანვე გამოიწვია რეგრესული ასიმილაცია მეღერობა-სიყრუის მიხედვით: იყო ძეღე 'სად'—გვაქვს რღე—რღ'ა (ან რღე—რღ'ა); იყო (იი) ძეძორბხ 'ჯანსალთა'—გვაქვს ვძორბხ—ვძაიიქ; იყო ნხეღა 'ფუტკარი'—გვაქვს იხეღა—იფეღა; იყო ძაბხა 'მერხი, ღუქანი'—გვაქვს ძაბხა—ძაიქხ და ბევრი სხვა.

§ 146. სამეტყველო ბგერათა მოქმედი ცვალებადობა. ისტორიული ცვალებადობისაგან განსხვავებით, ბგერათა მოქმედი ცვალებადობა არ ცვლის ენის ფონეტიკურ სისტემას, რამდენადაც მოქმედი ცვალებადობა, ერთი მხრივ, ქმნის ფონემის მხოლოდ უტოლფუნქციო სახესხვაობას (ე. ი. არა ახალ ფონემას, არავედენაში არსებულს), ხოლო მეორე მხრივ, იმის (მოქმედი ცვალებადობის) შედეგად არ იკარგება ენაში რომელიმე ფონემა. თვით ფონემის ტოლფუნქციიანი სახესხვაობის (ე. ი. ისეთი სახესხვაობისა, რომელიც არა აქვს მოცემულ ენას ფონემის სახით; მაგ. „ქ“ ქართულში) წარმოქმნაც ვერ შეცვლის ენის ფონეტიკურ სისტემას, სანამ იგი (ტოლფუნქციიანი სახესხვაობა) არ იქცევა ფონემად. ენის ფონეტიკურ სისტემას შეცვლის მხოლოდ იმ ტოლფუნქციიანი სახესხვაობის წარმოქმნა, რომელიც ფონემად იქცევა; ასეთია, მაგ., რუსულის ქ, ქართულის ჟ და სხვა (იხ. ზემოთ).

მოქმედ ცვლილებათაგან მეტად თვალსაჩინოა და გავრცელებული ბგერათასიმილაცია (ლათ. assimilatio 'მიმსგავსება') და ბგერათდისიმილაცია (ლათ. dissimilatio 'განმსგავსება')—ორივე ქმნის ფონემის უტოლფუნქციო სახესხვაობას.

§ 147. ასიმილაცია. განასხვავებენ ასიმილაციის შემდეგს სახეებს: 1) მანძილის მიხედვით—კონტაქტურს და დისტანციურს, 2) მიმართულებიან—რეგრესულს და პროგრესულს, 3) შედეგისა—სრულს და ნაწილობრივს, 4) ხმის მონაწილეობა—არმონაწილეობისა—გამგლეგრება-გაყრუება, 5) წარმოების ადგილისა—რომელი საწარმოთქმო ორგანოს უკავშირდება და 6) რაგვარობისა—წარმოთქმის რომელ რაგვარობას უკავშირდება. გამოყოფენ აგრეთვე 7) რთულ ასიმილაციას. ასიმილაციისებურ მოვლენას წარმოადგენს სინჰარმონიზმი (ბერძნ. συσρμονιζ 'თანაჰარმონია') ანუ ხმოვანთა ჰარმონია და ე. წ. უმლაუტი.

ასიმილაციის ყველა ეს სახე მოქმედებს მეტნაკლებად ყოველ ენაში, მაგრამ ასიმილაციის სხვადასხვა სახე ერთნაირად არაა გავრცელებული სხვადასხვა ენაში და ერთი და იმავე ენის განვითარების სხვადასხვა პერიოდში. მაგ., ქართულში დღეს მეტადაა გავრცელებული რეგრესული მიმართულების ასიმილაცია, მაგრამ ძველ ქართულში პროგრესულიც იქნენადევე (თუ მეტად არა) იყო გავრცელებული, როგორც რეგრესული; რუსულში წინათაც ქარბობდა და დღესაც ქარბობს რეგრესული ასიმილაცია; ურალურ-ალთაურში, კერძოდ ფურქულში, მეტადაა გავრცელებული პროგრესული და ა. შ.. სვანურ ენაში, მაგ., იშვიათია ასიმილაცია მკლერობა-სიყრუის მიხედვით, ახალ ქართულში კი ყველა სხვა სახეზე მეტად სწორედ ეს სახეა გავრცელებული.

მაგ., სვანურში კომპლექსები „მკლერი ჩქამიერი + ყრუ“ ან „ყრუ ჩქამიერი + მკლერი ჩქამიერი“ არ იცვლებიან არც რეგრესულად და არც პროგრესულად; მაგ., გვ- კომპლექსი არ იძლევა წარმოთქმაში არც -კვ-ს (შდრ. ქართ. გვირს—თქვის კვირს), არც -გვვ-ს. აგრეთვე -თბ- კომპლექსი არ იძლევა წარმოთქმაში არც -ღბ-ს (შდრ. ქართ. ერდგული—იწერება ერთგული) და არც -თქს-ს; სვან. ნაკვურ (საკ. სახ.) და მეთგი (საკ. სახ.).

1. მანძილის მიხედვით არსებობს კონტაქტური (უშუალო მეზობლობაში) და დისტანციური (არაუშუალო მეზობლობაში) ბგერათასიმილაცია. კონტაქტურის ნიმუშია: მგვაესი, მიზღვეს, ერდგული, უჰამს, ჰქონდა (სალიტერ. ნორმებით იწერება: მგვაესი, მისღვეს, ერთგული, სჰამს, გქონდა). დისტანციურის ნიმუშია: შიმშილი (უნდა ყოფილიყო სიმშილი).

2. მიმართულების მიხედვით არსებობს რეგრესული და პროგრესული ბგერათასიმილაცია¹. როდესაც ასიმილაციური (მიმსგავსებითი) მოქმედება მიმართულია უკან, სიტყვის თავისაკენ, ამბობენ—ასიმილაცია რეგრესულიაო: მგვაესი, მიზღვეს, ერდგული, უჰამს, ჰქონდა, შიმშილი, სადაც ს და თ გამჟღერებულია მომდევნო მკლერის (გ, დ, ბ) გავლენით, ს ქცეულია შ-დ მომდევნო ვ-ს გავლენით, გ გაყრუებულია მომდევნო ქ-ს გავლენით და ს ქცეულია შ-დ მომდევნო შ-ს გავლენით. ეს ნიშნავს, რომ ასიმილაციური (გავლენის მომხდენი) ბგერები (გ, დ, ბ, ვ, ჰ, შ, უ) მოქმედებენ მარჯვნიდან მარცხნივ, სიტყვის თავისაკენ.

როდესაც ასიმილაციური მოქმედება მიმართულია წინ, სიტყვის ბოლოსაკენ, მარცხნიდან მარჯვნივსაკენ, ამბობენ—ა

¹ ტერმინები რეგრესული და პროგრესული პირობითია; მათს აქ მოცემულ მნიშვნელობას არავითარი კავშირი არა აქვს რეგრესისა და პროგრესის ჩვეულებრივს გაგებასთან.

ლაცია პროგრესულია: ტკა, კკილი, გაბრიყვცა, შეწუხტა (ნიმუშები მოყვანილია უმთავრესად ქართულის დასავლური კილოების ცოცხალი წარმოთქმიდან); Ванька—წარმოითმის რუსულ დიალექტებში 'вѣн'к'а (ე. ი. კ დარბილებულია წინმდგომი რბილი ხ'-ს გავლენით); ინგლ. pigs (წარმოითქ ფიგჳ) 'ლორები' (წინმდგომი მელერი გ-ს გავლენით მელერდება მომდევნო s). ყველა მოცემულ ნიმუშებში ასიმილატორი (ასიმილაციური გავლენის მომხდენი) მოქმედებს წინ, სიტყვის ბოლოსაკენ.

3. შედეგის მიხედვით ასიმილაცია შეიძლება იყოს სრული ან ნაწილობრივი. სრულია ასიმილაცია, როცა მოცემული ბგერა სავსებით მიემსგავსება ასიმილატორს, მაგ., ქქონდა. ნაწილობრივია ასიმილაცია, როცა მოცემული ბგერა მიემსგავსება ასიმილატორს მხოლოდ რაიმე მხრივ; მაგ., ერღვულ-ში ო მიემსგავსა მელერ გ-ს მხოლოდ მელერობით; აგრეთვე ტკკილი-ში მელერი ბ იქცა წინმდგომი ასიმილატორის კ-ს გავლენით მხოლოდ მკვეთრ კ-დ.

სრული ასიმილაციის ნიმუშებია: წუშულო (გურული კილოდან)—მიღებულია წაულო-საგან (იმერული ნაწილობრივ ასიმილაციის წოულო-ს საფეხურის გავლით): (წაულო > წოულო > წუშულო; შიმშილი < სიმშილი; რუს. стдых 'მოსვენება'—წარმოითქმის одых; сжал 'მოწურა'—ითქმის жжал (= жал); გერმ. einmal—წარმოითქმის 'aimma:l 'ერთხელ'.

ნაწილობრივი ასიმილაციის ნიმუშები ქართულისა იხ. ზემოთ (მზგავსი და სხვ.). რუს. следяи 'გააკეთა'—ითქმის მხოლოდ зд'ялѣ, лодка—лотѣ 'ნავი'; ложка—ложикѣ; ფრანგ. observer 'თვალყურის დევნება, შემჩნევა'—წარმოითქმის observe, ინგლ. husband 'ქმარი'—hazband.

4. ხმის მონაწილეობა-არამონაწილეობის მიხედვით განასხვავებენ ასიმილაციურ გამტლერებას და ასიმილაციურ გაყრუებას. ზემომოყვანილი ნიმუშებიდან ასიმილაციის ამ სახის წარმოსადგენად გამოდგება თითქმის ყველა (გარდა ხუთი შემთხვევისა; არ გამოდგება, მაგ., შქამს, სადაც ასიმილაცია ხდება ადგილის მიხედვით; არ გამოდგება არც წოულო ან წუშულო, სადაც გვაქვს აგრეთვე ასიმილაცია ადგილის მიხედვით; არც Ванька, სადაც გვარობის მიხედვითაა და ა. შ.). მაგ., მზგავსი-ში იცვალა ჳ-დ მომდევნო მელერ გ-სთან მიმსგავსების გამო; მაშასადამე, ჳ გვაქვს იმიტომ, რომ უკვე ს-ს წარმოთქმის დროს დაიწყო ხმის მონაწილეობა; პირიქით, ложка-ში ჳ იცვალა ი-დ მომდევნო ყრუ ჳ-ს გავლენით; მაშასადამე, ხმამ შეწყვიტა თავისი

მონაწილეობა უკვე κ -ს წარმოთქმის დროს, ე. ი. დროზე ადრე, და ამიტომ κ -ს ნაცვლად მოგვევლინა μ . იგივე ითქმის, სათანადო ცვლილებებით, ყველა სხვა მოყვანილი ნიმუშის შესახებ.

5. ბ გ ე რ ა თ წ ა რ მ ო ე ბ ი ს ა დ გ ი ლ ი ს მ ი ხ ე დ ვ ი თ ა ს ი მ ი -
ლა ც ი ა შ ე ს ა ძ ლ ე ბ ე ლ ი ა და კ ა ე ვ შ ი რ ე ბ უ ლ ი ი ყ ო ს რ ო მ ე ლ ი მ ე ო რ გ ა ნ ო ს თ ა ნ
— ტ უ ჩ ე ბ თ ა ნ, ე ნ ის რ ო მ ე ლ ი მ ე ნ ა წ ი ლ თ ა ნ, ც ხ ვ ი რ ის ღ რ უ ს თ ა ნ; მ ა გ ., ზ ე -
მ ო მ ო ყ ვ ა ნ ი ლ ნ ი მ უ შ ი წ ა უ ლ ო > წ უ ლ ო ა -ს ა ს ი მ ი ლ ა ც ი უ რ ი ც ვ ლ ი ლ ე -
ბ ა უ -დ და კ ა ე ვ შ ი რ ე ბ უ ლ ი ა რ ო გ ო რ ც ე ნ ის მ დ გ ო მ ა რ ე ბ ა ს თ ა ნ (ე ნ ის
ნ ე ი ტ რ ა ლ უ რ ი მ დ გ ო მ ა რ ე ბ ა ა -ს თ ვ ის ი ც ვ ლ ე ბ ა უ კ ა ნ ა ე ნ ის ა წ ე უ ლ ო -
ბ ი თ რ ბ ი ლ ი ს ა ს ი ს ა კ ე ნ), ი ს ე ტ უ ჩ ე ბ ის მ ო ყ ვ ა ნ ი ლ ო ბ ა ს თ ა ნ (ტ უ ჩ ე ბ ის
ლ ი ა გ ა ს წ ვ რ ი ვ ი მ ო ყ ვ ა ნ ი ლ ო ბ ა ა -ს თ ვ ის ი ც ვ ლ ე ბ ა მ ა თ ი ვ ი წ ო რ ო მ ო -
მ რ გ ვ ა ლ ე ბ უ ლ ო ბ ი თ). ც -ს ც ვ ლ ა უ -დ უ მ ც ა მ ს -ში (ა ნ ც -ს ც ვ ლ ა ზ -დ
ჰ ა ზ ა ო -ში) ა გ რ ე თ ვ ე წ ა რ მ ო ა დ გ ე ნ ს წ ა რ მ ო ე ბ ის ა დ გ ი ლ ის მ ი ხ ე დ ვ ი თ ა ს ი -
მ ი ლ ა ც ი ა ს : წ ი ნ ა ე ნ ის მ დ გ ო მ ა რ ე ბ ა ც -ს ა თ ვ ის (ე ნ ის წ ვ ე რ ის ქ ვ ე ლ ა კ ი ლ ე
ე ხ ე ბ ა ქ ვ ე ლ ა კ ბ ი ლ ე ბ ის რ ი გ ს, ხ ო ლ ო ზ ე ლ ა კ ი ლ ე ქ მ ნ ის ნ ა პ რ ა ლ ს ზ ე ლ ა
კ ბ ი ლ ე ბ თ ა ნ) ი ც ვ ლ ე ბ ა უ -ს მ დ გ ო მ ა რ ე ბ ი თ (ე ნ ის წ ვ ე რ ის ქ ვ ე ლ ა კ ი -
ლ ე ა ლ არ ე ხ ე ბ ა ქ ვ ე ლ ა კ ბ ი ლ ე ბ ს და ე ნ ის წ ვ ე რ ი ქ მ ნ ის ნ ა პ რ ა ლ ს
ნ უ ნ ე ბ თ ა ნ). ს წ ო რ ე დ ა ს ე თ ი ვ ე ც ვ ლ ი ლ ე ბ ა ხ დ ე ბ ა ც -ს ი ც ზ ა ო -ში, მ ა გ -
რ ა მ ა ქ ი ს ი ი ც ე მ ა ტ ე მ ა, რ ო მ μ მ ე ლ ე რ დ ე ბ ა ზ -დ .

რუსული დიალექტალური μ' ან μ წარმოადგენს ორთოგრაფიულად დაწერილ μ -ს 'სპილენძისა': აქა გვაქვს ნაზალური (ცხვირისეული) ასიმილაცია, რადგანაც არაცხვირისეული μ -ს წარმოთქმისას დროზე ადრე ჩამოეშვა ნაქი ძირს და ჰაერნაკადი ცხვირის გზით გაედინა; ამის გამო μ იქცა μ' -დ.

ტუჩებთანაა დაკავშირებული μ -ს ცვლა μ' -დ გერმ. μ' ან μ -ში (იხ. ზემოთ): უკვე μ -ს წარმოთქმის დროს შეიცვალა—მომდევნო ბაგისმიერ μ -სთან მიმსგავსების გამო—ენის მდგომარეობა μ -სათვის (ენისწვერის მიბჯენა ზედა კბილებზე) ტუჩების ხშვით ერთმანეთის მიმართ, რის შედეგადაც მივიღეთ μ -ს ნაცვლად μ' .

6. ბ გ ე რ ა თ წ ა რ მ ო ე ბ ი ს რ ა გ ვ ა რ ო ბ ი ს მ ი ხ ე დ ვ ი თ ა ს ი მ ი -
ლა ც ი ა ს ვ ე ძ ა ხ ი თ ა ს ი მ ი ლ ა ც ი უ რ ი ც ვ ლ ი ლ ე ბ ის ის ე თ ს ა ხ ე ს, რ ო ც ა მ ო -
ც ე მ უ ლ ი ბ გ ე რ ა ი ც ვ ლ ის რ ა გ ვ ა რ ო ბ ა ს; მ ა გ ., რ ო ც ა ა ს ი მ ი ლ ა ც ი ის ძ ა ლ ი თ
ხ შ უ ლ ი ი ც ვ ლ ე ბ ა ნ ა პ რ ა ლ ო ვ ნ ა დ ა ნ პ ი რ უ კ უ; რ ო ც ა პ ი რ ის ე უ ლ ი (ო რ ა -
ლ უ რ ი) ი ც ვ ლ ე ბ ა ც ხ ვ ი რ ის ე უ ლ ა დ (ნ ა ზ ა ლ უ რ ა დ) ა ნ პ ი რ უ კ უ; რ ო ც ა
ა მ რ უ კ ტ ი ვ ი, რ ო გ ო რ ც უ ს უ ნ თ ქ ე ე ლ ი თ ა ნ ხ შ ო ვ ა ნ ი, ი ც ვ ლ ე ბ ა ს უ ნ თ ქ ე ე -
რ ა დ ა ნ პ ი რ უ კ უ:

მაგ., რუს. ხალხური μ ან μ მიღებულია μ' ან μ -ისაგან, რომლის პირველი ნაპრალოვანი μ შეცვლილა აფრიკატ μ' -თი (წარმოების ადგილის ცვლასთან ერთად).

ზემომოყვანილი ნაზალური ასიმილაციის ნიმუში მ'ჲჲჲჲ გამოდგება აგრეთვე რაგვარობის ასიმილაციის ნიმუშად.

ტკბილი-ს ნაცვლად ტკპილი (დასავლურ კილოებში, ისე როგორც ტბა-ს ნაცვლად ტპა და სხვ.) წარმოადგენს აბრუპტივულ ასიმილაციას. ასეთივე ასიმილაცია გვაქვს სიტყვაში აქეთკენ ნაცვლად აქეთკენ-ისა, ქვიტკირი ნაცვლად ქვიტკირი-სა და მისთანები; განსხვავება მათ შორის მხოლოდ ისაა, რომ ტკპილ-ში ასიმილაცია პროგრესულია, ხოლო ქვიტკირ-ში რეგრესული: ასიმილატორი ორივე შემთხვევაში აბრუპტივია.

§ 148. რთული ასიმილაცია. რთულ ასიმილაციას ეძახიან ბგერათა ისეთ მიმსგავსებას, როდესაც ასიმილატორი მოქმედებს ბგერაზე არა უშუალოდ, არამედ შუალობით, ე. ი. მათ შუა მდგომი ბგერის მიმსგავსებით ასიმილატორთან. ასეთია, მაგ., რწყემულად წარმოთქმული რიგ ზგარე შე, სადაც ასიმილატორია მეორე ბ (სიტყვისა გარე შე): ცალკე თქმული რიგს გვაძლევს რიქს, რადგანაც მომდევნო ყრუ რეგრესულად აყრუებს გ-ს; მაგრამ, თუ სათქმელია რიგს გარე შე, მაშინ მეორე ბ (გარე შე-ში) ამჟღერებს რეგრესულადვე ს-ს, რომელიც ველარ იმოქმედებს გამაყრუებლად მის წინ მდგომ გ-ზე, და ეს ბ რჩება მჟღერადვე. მაშასადამე, ასიმილატორი ბ მოქმედებს წინმდგომ გ-ზე გამჟღერებელი ს-ს (ე. ი. ზ-ს) შუალობით.

შეადარეთ ამას რწყემულად წარმოთქმული აქებ ზ დ ნ დ ი დ ე ფ ს (= აქებს და ადიდებს).

ასეთივე რთული ასიმილაციის ნიმუშია რუსულში, მაგ., თანხმოვანთა შუალობითი დარბილება: ძმა, მაგრამ ძ'ხ'ა (იწერება ძმე), სადაც ვ-ს წინ რბილი ხ' არბილებს მის წინ მდგომ ძ-ს: ასიმილატორი ჰ მოქმედებს ძ-ზე ხ-ს მეშვეობით. с'м'иш 'ზურგი': и-ს წინ რბილი п' არბილებს თავის მხრივ ც-საც; зоп'т'иш 'პატარა ქოლგა', з'д'а' 'აქ' (იწერება здеса) და ა შ.

§ 149. სინჰარმონიზმი. სინჰარმონიზმი წარმოადგენს ხმოვანთა პროგრესულ დისტანციურ სრულ ასიმილაციას მთელი სიტყვის მანძილზე. იგი მეტ-ნაკლებად გვხვდება სხვადასხვა ენაში, მაგრამ მეტადრე დამახასიათებელია ურალურ-ალთაური ენებისათვის (ფინურ, უნგრულ, თურქულ და სხვ. ენათათვის): აფიქსის ხმოვანი ეასიმილირება ფუძის ხმოვანს; მაგ., იაკუტურ ენაში аҕа 'მამა', аҕа 'დათვი', оҕо 'ბავშვი' მრავლობითში იქნება аҕалар 'მამები', аҕалар 'დათვები', оҕолор 'ბავშვები': აფიქსის ხმოვანი მუდამ ემსგავსება ფუძისას. თურქ. sev-mek 'სიყვარული'. მაგრამ bāk-mak 'ყურება' და სხვა.

სინჰარმონიზმის ელემენტები, ე. ი. ხმოვანთა პროგრესული დისტანციური ასიმილაცია, მოგვეპოვება ევროპულ ენებშიც: ფრანგ. camarade < camerade 'ამხანაგი', გერმ. Nachbar < ძველი ზემო გერმან. nāhgebir, იტალ. Taranto < Tarento და ა. შ.

§ 150. უმლაუტი. უმლაუტი ანუ მეტაფონია (გერმ. Umlaut, ბერძნ. μεταφωνία 'გადახმოვნება') წარმოადგენს ხმოვანთ-ასიმილაციურ მოვლენას, მაგრამ—განსხვავებით სინჰარმონიზმისაგან—რეგრესული მიმართულებისას და ნაწილობრივს ასიმილაციურ მოვლენას.

სინჰარმონიზმისაგან იმითაც განსხვავდება უმლაუტი, რომ პირველი არაა, ჩვეულებრივ, დაკავშირებული სიტყვის სემანტიკურ ან გრამატიკულ მნიშვნელობასთან, ხოლო მეორე (უმლაუტი) ხშირად არის სემანტიკურისა და გრამატიკული ფუნქციის მატარებელი. ასეთია საკუთრივ უმლაუტი მეტადრე ზოგიერთ გერმანიულ ენაში და, ნაწილობრივ, სვანურში.

ფონეტიკურად უმლაუტი არის წინმდგომ მარცვალში ხმოვნის გაფართოება-დავიწროება მომდევნო მარცვლის ხმოვნის გავლენით. მაგ., ძვ. ზემო-გერმ. sutum 'ჩვენ ვხარშავდით, ვადულებდით', მაგრამ gisotam 'მოხარული. ადულებული': მიმდევობაში -an დაბოლოების გ-მ გააფართოვა ფუძის u (და მიღებულია მისგან o).

მეორე ნიმუში: ძვ. ზ.-გერმ. gast 'სტუმარი', მაგრამ gasti 'სტუმრები': დაბოლოების i-მ დაავიწროვა ფუძის a და მიღებულია მისგან e. პირველია გამაფართოებელი გავლენა მომდევნო ფართო ხმოვნისა, და ეძახიან მას ბრეხუნგ-ს (Brechung 'გარდატეხა'), ანუ ველარულ ასიმილაციას; მეორეა დამავიწროებელი გავლენა მომდევნო ვიწრო ხმოვნისა, და ეძახიან მას საკუთრივ უმლაუტს ანუ პალატალურს (i-უმლაუტს), რადგანაც ხმოვანი შუაენისმიერდება (პალატალდება) მომდევნო i-ს ან j-ს გავლენით.

სვანურში, როგორც ჩანს, გვაქვს მეორე სახის—პალატალური—უმლაუტი: სვან. დწვით < დავითი (გამაუმლაუტებელი ი დაკარგულია გაუმლაუტების შემდეგ), სვან. სწდილ < სადილი (აგრეთვე); სვან. მუბჟრ 'ბნელი'; ადგპრი 'კლავს' (ი აქ შენახულია), მაგრამ უდგარა 'უკვდავი'.

უმლაუტისებური ფონეტიკური მოვლენაა იმერული კილოს ე. წ. ეურობა: მევიდა, წევიდა, მეიტანა, წეილო. ყველა შემთხვევაში ასიმილატორია (ანუ მაუმლაუტებელი) ი, ხოლო ასიმილირებულია (ანუ უმლაუტირებული) ი. და ა.

ქართულსა და სვანურში—ისე როგორც გერმანულში—წარმოდგენილია საკუთრივ უმლაუტისებური რეგრესული ასიმილაცია.

მაგრამ ორივე განსხვავდება გერმანული უმლაუტისაგან მით, რომ ქართულში უმლაუტი მოსდის, ჩვეულებრივ, პრევერბებს¹, ხოლო სვანურში უმლაუტი მოსდის როგორც ფუძეს, ისე პრევერბს (პრევერბის უმლაუტის ნიმუშია სვანურში, მაგ., ატხე < * ატიხე 'და-აბრუნებს'—ძირია ტიხ-), გერმანულში უმლაუტი მოსდის მხოლოდ ფუძისეულ ხმოვანს.

§ 151. დისიმილაცია. ბ გ ე რ ა თ ა დისიმილაცია ანუ ბ გ ე რ ა თ ა განმსგავსება მდგომარეობს შემდეგში: ორი ერთმანეთის მსგავსი (ან ერთგვარი) ბგერიდან სიტყვაში ერთი იცვლება და ამით მატულობს განსხვავება მათ შორის; ამის შედეგად შესაძლოა დაიკარგოს შეცვლილი ბგერა.

ამდენად დისიმილაცია არის ასიმილაციის საწინააღმდეგო ფონეტიკური მოვლენა: თუ ასიმილაციაში ერთმანეთს ემსგავსებიან განსხვავებული ბგერები (ს ი . შ ი > შ ი შ ი , ე რ თ გ უ ლ ი > ე რ დ გ უ ლ ი), დისიმილაციაში, პირიქით, მსგავსი ან ერთგვარი ბგერები ერთმანეთს განემსგავსებიან: რ ბ ი ლ ი < ლ ბ ი ლ ი ; (რუს. დიალ.) XTO < KTO.

პირველ ნიმუშში ორი ლ-დან ერთი იცვალა რ-დ, ხოლო მეორეში ორი ხშულიდან ერთი იცვლება სპირანტად. ორივე ნიმუში წარმოადგენს რეგრესული მიმართულების დისიმილაციას, რადგანაც დისიმილატორი (ლ და x) ორივე შემთხვევაში მომდევნოა, ხოლო დისიმილირებულ ი (რ და x)—მათი წინ მდგომი.

პროგრესული მიმართულებისაა, მაგ., ლ ე რ წ ა მ ი < ლ ე ლ წ ა მ ი , ქყყყა.ჲ 'თებერვალი' < *ქყყყჲ, სადაც დისიმილატორი (ლ და p) წინ უძღვის დისიმილირებულს (რ-ს და ა'-ს).

დასახელებული ნიმუშებიდან მხოლოდ KTO-ში გვაქვს განსხვავებული (წარმოების ადგილით, ე. ი. ჰეტერორგანული) სადისიმილაციო ბგერები; დანარჩენ სიტყვებში სადისიმილაციო ბგერები სავსებით მსგავსია თითოეულში (ლ ბ ი ლ ი , ლ ე ლ წ ა მ ი , *ქყყყა.ჲ).

KTO-ს გადასვლისას XTO-ში განსხვავებამ იმატა ამ ორ თანხმოვანს შორის: ჰეტერორგანულობას მიემატა ჰეტეროგენურობა (k და t ჰომოგენური თანხმოვნებია, მაგრამ ჰეტერორგანული, ე. ი. ორივე ერთნაირად ხშულია, მაგრამ იწარმოებიან სხვადასხვა ორგანოთი).

დისიმილაცია ემართება ხმოვნებსაც; მაგ., ს ა თ ი თ ა ო დ < ს ა თ ი თ ო დ ; დისიმილირებულია ო — ო > ა — ო (რეგრეს.); ა მ ე ლ ა მ < ა მ ა ლ ა მ : ა — ა (პირველი უშუალო მეზობლობაში, მეორე—მანძილზე); ე ხ ლ ა < ა ხ ლ ა : ა — ა > ე — ა (რეგრეს.) და სხვა.

¹ იშვიათ შემთხვევაში იმერულში უმლაუტი მოსდის ფუძისეულ ხმოვანსაც მაგ., ქ უ თ ე ი ს ი .

ხმოვანთა რეგრესულ დისიმილაციას წარმოადგენს გერმ. $ei > ai$; მაგ.: $ein > ain$ (წარმოთქმაში), $stein > stain$ (დისიმილირებულია $e \rightarrow i$ როგორც სივიწროვით ერთმანეთთან ახლო ხმოვნები: განსხვავებამ იმატა).

საერთოდ დისტიანციური დისიმილაცია უფრო მეტადაა გავრცელებული სხვადასხვა ენაში, ვიდრე კონტაქტური. ამ უკანასკნელის ნიმუშია, ხსენებულ ხმოვნურ დისიმილაციათა გარდა: $κτο > χτο$; ამბავი $>$ ანბავი (ღიალ.), ჯანაბა $>$ ჯანდაბა, მუხამაზი $>$ მუხამბაზი (ეს ორი პროგრესულია); $трамѣа > трамѣа$, $трамѣа > трамѣа$.

§ 152. ბგერის დისიმილაციური დაკარგვა სიტყვაში და ჰაპლოლოგია. დისიმილაციის ნიადაგზე ზოგჯერ იკარგვის დისიმილირებული ბგერა. ასეთია, მაგ., ერთმანეთი $<$ ერთმანეთისაგან (ერთმანეთი გააზრებულია, როგორც ერთი სიტყვა; მას რომ სემანტიკურად კავშირი შეწყვეტილი აქვს „ერთ“-თან, ჩანს დიალექტური ერთქმანეთი-დან).

ამას ვეძახით ბგერის დისიმილაციურ დაკარგვას სიტყვაში.

დისიმილაციური დაკარგვის ნიმუშებია, მაგ.: მოსული $<$ *მოსლული (შდრ. მოსრული, რომელშიც გვაქვს რეგრეს. დისიმილაცია: $ლ-ლ > რ-ლ$); ამავე ძირისაა სულ $<$ *სლულ (შდრ. სრულ — რეგრეს. დისიმილაციით). პიჯვარი $<$ პირჯვარი; ბებერი $<$ *ბერ-ბერი, კაკანი $<$ *კანკანი; ოთხოხი $<$ ოთხოთხი და სხვა.

ლათ. *lanterna* 'ფანარი' $>$ *laterna*; ლათ. *steti* (ნამყო სრული *stare*-საგან 'დგომა') $<$ **stesti* (პირველ ლათ. ნიმუშში μ დაკარგულია რეგრესულ-დისიმილაციურად, ხოლო მეორეში — პროგრესულ-დისიმილაციურად).

დისიმილაციისავე ნიადაგზე შესაძლოა სიტყვაში დაიკარგოს მთელი მარცვალი. ასეთია, მაგ., ბიკოლა $<$ *ბიძი(ს)კოლა, ფეხშველა (დიალექტ.) $<$ ფეხშიშველა: პირველ შემთხვევაში მომხდარა რეგრესული დისიმილაცია, რომელშიც დისიმილატორია ც, ხოლო დისიმილირებული — ძ; მეორეში — დისიმილატორია მომდევნო შ.

დისიმილაციურად სიტყვიდან მარცვლის ამოვარდნას ეწოდება ჰაპლოლოგია (ბერძნ. ἀπλοῖς 'მარტივი, არართული').

ჰაპლოლოგიის ნიმუშებია, მაგ.: $орденѡец < орденѡнѡец$, $знаменѡец < знаменѡнѡец$; $сѣзмѡльства$ ან $сѣзмалѡтства$ (დოსტოევსკი) $<$ $сѣзмалѡлѡтства$ 'ზეშვობიდან'; $близорѣкий$ 'ახლომხედველი, შორს ვერ მხედველი' $<$ $близозѣкий$ (შდრ. $дальпозѣкий$);

ბ. л. и з о з ъ р к и й ხალხური ეტიმოლოგიით (ე. ი. შეცდომით) დაკავშირებულია სიტყვასთან „рыка“); минералогия < минералологии. ლათ. stipendium < *stipipendium 'ჯამაგირი' (საღდათისა); veneficus 'მომშხამველი' < venemificus; nutrix 'მკვებავი ქალი, ძიძა' < *nutritrix (იხე, როგორც victor 'დამმარცხებელი ვაჟი' და victrix 'დამმარცხებელი ქალი').

§ 153. რ—რ-ს დისიმილაცია ქართულში, მიუხედავად იმისა, რომ ქართულში სონორთა დისიმილაცია მეტადაა გავრცელებული თავისი რეგრესული სახით, ვიდრე პროგრესულით, სიტყვათმაწარმოებელი სუფიქსი -ურ-ის რ თითქმის ყოველთვის დისიმილირდება პროგრესულად, ე. ი. რ—ურ->რ—ულ-ს.

მაგ., კახ-ურ-ი, კაც-ურ-ი, მაგრამ: ვორ-ულ-ი, იმერ-ულ-ი, რუს-ულ-ი, გურ-ულ-ი, ღორ-ულ-ი; უ-გემ-ურ-ი, მაგრამ უ-ფერ-ულ-ი, უხერხ-ულ-ი და ა. შ.

აგრეთვე „მ—არ“ და -იერ სუფიქსების რ-ც დისიმილირდება პროგრესულად.

მაგ., მ-დნ-არ-ი, მაგრამ მქრ-ალ-ი, მყრ-ალ-ი, მშრ-ალ-ი; გონიერ-ი, მაგრამ ხორც-იელ-ი.

ყველა შემთხვევაში გვაქვს რ--რ > რ—ლ. -ური ს რ არ დისიმილირდება, უკეთეს სიტყვის ფუძეში გვაქვს რ-ს გარდა ლ-ც (რ—ლ და არა ლ—რ); მაგ.: ქართლ-ურ-ი, ავსტრალი-ურ-ი; მაგრამ პოლარ-ულ-ი.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ შემთხვევაში პროგრესული (და არა რეგრესული) დისიმილაცია განპირობებულია სემანტიკით:

სიტყვის მნიშვნელობა ისე ძლიერაა დაკავშირებული რ-ს შემცველ ძირთან, რომ მისი ლ-დ ქცევა (ე. ი. რეგრესული დისიმილაცია) ხიფათში ჩააგდებდა მის გასაგებრობას.

სემანტიკური ფაქტორი რომ მნიშვნელოვან როლს ასრულებს დისიმილაციაში, ჩანს, კერძოდ, იმ ფაქტიდან, რომ იგი ზოგჯერ აბრკოლებს დისიმილაციას; მაგ., დისიმილაციას აბრკოლებს იმის გრძნობა, რომ სიტყვა რთულია, ე. ი. შედგენილია ორი (ან მეტი) სიტყვისაგან: არაფერი, როგორი; რაკრაკი, ხარხარი და სხვა (ა. შანიძე).

არაფერი, როგორი სალიტერატურო ფორმაა; იმერულ კილოში ამათაც მოსდის დისიმილაცია, რადგანაც, როგორც ჩანს, მათში აღარ იგრძნობა რთულშიდგენილიანობა: არაფელი (პროგრესული დისიმილაციით) ან აფერი (რეგრესულ-დისიმილაციური დაკარგვით); როგორი (ან როგორ) გვევლინება იმერულ კილოში იმ ფორმის დისიმილაციით, საიდანაცაა იგი მიღებული.

*რ ა გ ვ ა რ ი > რ ა ე ა ლ ი, რ ა გ ვ ა რ > რ ა ე ა: პირველში გვაქვს პროგრესული დისიმილაცია (ბ-ს დაკარგვით, რაც დისიმილაციის გარეშე მომხდარა), მეორეში (რ ა ე ა)—პროგრესულ-დისიმილაციური დაკარგვა:

§ 154. ბგერათმონაცვლეობა—მოქმედი და ისტორიული. სიტყვაში ფონემათა კანონზომიერ შენაცვლებას ჰქვია ბგერათმონაცვლეობა ანუ ალტერნაცია (ლათ. *alternatio*, რუს. *редупликация*). როგორც წესი, ბგერათმონაცვლეობა შედეგია უტოლფუნქციო სახესხვაობათა პოზიციურად წარმოქმნისა (იხ. § 7). არსებობს ბგერათმონაცვლეობა მოქმედი და ისტორიული, ისე როგორც გვაქვს ბგერათცვალებადობა მოქმედი და ისტორიული (იხ. § 141). განსხვავება მათ შორის იმაში მდგომარეობს, რომ, ჯერ ერთი, ცვალებადობის შედეგი ერთნაირია—როგორც სიტყვის ფორმაში, ისე სიტყვის ფუძეში, ხოლო მონაცვლეობის შედეგი შეიძლება სხვა იყოს სიტყვის ფორმაში და სხვა—სიტყვის ფუძეში; მეორეც, იმაში, რომ ბგერათცვალებადობა—სახელდობრ ისტორიული—ცვლის ენის ფონეტიკურ სისტემას, ხოლო ბგერათმონაცვლეობა—არც მოქმედი და არც ისტორიული—არ ცვლის ენის ფონეტიკურ სისტემას; მესამეც, იმაში, რომ მოქმედი მონაცვლეობა არ ასხვავებს სიტყვის მნიშვნელობას. ხოლო ისტორიული—ასხვავებს, ე. ი. პირველი არაა დისტინქტური, მეორე—დისტინქტურია. ეს იმას ნიშნავს, რომ პირველ შემთხვევაში უტოლფუნქციო სახესხვაობა დარჩა ასეთადვე, ხოლო მეორე შემთხვევაში მან (უტოლფუნქციო სახესხვაობამ) მოიპოვა დისტინქტურობა, ე. ი. იქცა ფონემად.

მოქმედი ბგერათმონაცვლეობა გვაქვს, მაგ., სიტყვის შემდეგს ფორმებში: კაცები—კაცებს (მონაცვლეობა ბ/ფ), თოფი—თოფზე (ფ/ბ), ვარდი—ვართში (დ/თ). ბარბი—ბარბთან (გ/ქ), დოქი—დოგზე (ქ/გ), ვაფი—ვასთან (ზ/ს) და ა. შ.

ისტორიული ბგერათმონაცვლეობაა, მაგ., სიტყვის შემდეგს ფუძეებში: კრება—კრეფა (ბ/ფ), ურიალი—ურიალი (ფ/შ) (იხ. § 155).

განასხვავებენ თანხმოვანთმონაცვლეობას და ხმოვანთმონაცვლეობას.

§ 155. მოქმედი თანხმოვანთმონაცვლეობა და ხმოვანთმონაცვლეობა. თანხმოვანთმონაცვლეობას წარმოადგენს, მაგ., მუღერისა და ყრუ ჩქამიერის მონაცვლეობა: გ რ ძ ნ ო ბ ა—გ რ ძ ნ ო ბ დ ა, მაგრამ გ რ ძ ნ ო ფ ს (ბ გაყრუვდა ს-ს წინ); რ ი ბ ი—რ ი ბ ზ ე, მაგრამ რ ი ჰ შ ი (ბ გაყრუვდა შ-ს წინ). მაშასადამე, აქ გვაქვს მონაცვლეობა ერთი და იმავე სიტყვის სხვადასხვა ფორმაში: ბ/ფ, გ/ჰ.

ანალოგიურია, მაგ., რუსულში შემდეგი მონაცვლეობა: гдѣ, მაგრამ гот (იწერება гот); лѣнок' (მრავლ. ნათეს. ბრუნვა), მაგრამ лѣнокъ (იწერება лѣнокъ). მაშასადამე, მონაცვლეობენ ამ შემთხვევაში д/т, в/п.

თანხმოვანთა ასეთივე მონაცვლეობაა, მაგ., გერმანულს შემდეგ სიტყვებში; Land 'მიწა, ქვეყანა'—წარმოითქმის laut (დ ყრუვდება სიტყვის ბოლოში, ისე როგორც ქართულსა და რუსულში), მაგრამ Lande—წარმოითქმის lande; liebt 'უყვარს'—წარმ. lipt (ს გაყრუვდა t-ს წინ), მაგრამ lieben—წარმ. li: ხთ. მონაცვლეობენ d/т в/п.

ქართულს იმერულ კილოში გვაქვს მონაცვლეობა ა/ე და ო/ე: გაქცევა, მაგრამ გეიქცა; გაშეება, მაგრამ გოშეა.

ანალოგიური ხმოვანთმონაცვლეობა გვაქვს რუსულშიც: нѣтъ 'ფეხები', მაგრამ нѣтъ 'ფეხისა' (იწერება нѣтъ); дѣло (дело), მაგრამ дѣла (дела), სადაც ხ გამოხატავს რედუქციებულ ვ ხმოვანს.

იშვიათ შემთხვევაში შესაძლებელია ერთმანეთს ენაცვლებოდნენ ხმოვანი და თანხმოვანი. მაგ., ქართულში გვაქვს ო/ვ მონაცვლეობა ო-ს რედუქციის შედეგად: მაწონი/მაწვნი, ნიორი/ნივრი, წოდ-/წვდ- (მიწოდება/აწვდის).

ბგერათმონაცვლეობის ყველა ჩამოთვლილი ნიმუში—როგორც თანხმოვანთა, ისე ხმოვანთა—განპირობებულია მონაცვლე ბგერათა ფონეტიკური პოზიციით, ე. ი. იმით, რომ მონაცვლე ბგერები (ბ/ფ, გ/ვ; რუს. д/т, в/п; გერ. d/т, в/п; ა/ე, ო/ე; რუს. о/а, в/ѣ) სხვადასხვა ფონეტიკურ პოზიციაშია, ე. ი. გვაქვს პოზიციური ბგერათცვლილება ბ (გრძნობა-ში) ხმოვნის წინაა, რის გამოც დატულია მისი მეღერობა; ფ მიღებულია ბ-საგან ყრუ ს-ს წინ მყოფობის გამო; ასევეა რუსულსა (დ ხმოვნის წინაა, т სიტყვის ბოლოში, ж ხმოვნის წინაა, ქ—ყრუ თანხმოვნის წინ) და გერმანულშიც (д ხმოვნის წინ, т სიტყვის ბოლოში, ხ და р აგრეთვე, ო მახვილიანია, ж (жогн-ში) უმახვილო; ვ მახვილიანია (дѣлѣ-ში), ხ—უმახვილო (дела-ში). ამგვარად, თანხმოვნები განპირობებულია მეზობელ ბგერათა მეღერობა-სიყრუით, ხოლო ხმოვნები—მახვილიანობა-უმახვილობით.

ასეთი მონაცვლეობა ვერ ქმნის გრამატიკული ან სემანტიკური მნიშვნელობის დიფერენციაციას; ე. ი. სულ ერთია აზრისთვის, წარმოითქმება გრძნობს თუ გრძნოფს,—მნიშვნელობა ერთი იქნება. ესაა მხოლოდ, რომ გრძნობს არაა სწორი წარმოთქმა; ასევეა სხვა ნიმუშებიც.

§ 156. ისტორიული ბგერათმონაცვლეობა. აბლაუტი. მოქმედი ბგერათმონაცვლეობა წარმოადგენს ცოცხალი წარმოთქმის პროცესში ბგერათა ცვლილების შედეგს და, როგორც ითქვა, იგი მუდამ განპირობებულია პოზიციურად. მაგრამ ზოგჯერ ბგერათმონაცვლეობაში არა ჩანს ბგერათცვლილების განპირობებულობა. ასეთია, მაგ., შ/შ მონაცვლეობა სიტყვებში შ რ ი ა ლ ი / შ რ ი ა ლ ი ან ლ/ნ სიტყვებში ს უ ლ ი / ს უ ნ ი; ორივე წყვილში ერთი და იმავე ძირის სიტყვა გვაქვს. მაგრამ მნიშვნელობით ისინი ერთმანეთისაგან განსხვავებულია: „შ რ ი ა ლ ი — მრავალთ-ეყუანთ ვმა, შ რ ი ა ლ ი — ქართაგან ფურცლის ვმა“ (საბა). არა ჩანს, თუ რა პირობებს გამოუწვევია შ-სა და უ-ს ან ლ-სა და ნ-ს ერთმანეთისაგან განსხვავება.

როგორც ჩანს, მონაცვლეობა შ/შ და ლ/ნ, რომელიც ჩვეულებრივია ქართულში (ვაში—ვაშს, ტაში—ტაშზე; კანონი—კალონი, წლეულს—დილაექტ. წნეულს და სხვა), გამოყენებულია მნიშვნელობათა სადიფერენციაციოდ.

ექვს არ იწვევს, რომ კრება და კრეფა ერთი წარმოშობისაა, სახელდობრ კრებ-ისაგან; ისტორიულად მომხდარა გ-ს გაყრუება სიტყვის ბოლოში (ეკრებ>ეკრეფ) ან ყრუ თანხმოვნის წინ (კრებს>კრეფს) და ამ გზით წარმოქმნილა ახალი ფუძე კრეფ-, რომელსაც დაკავშირებია განსხვავებული მნიშვნელობა (აქ სემანტიკური); კრება 'შეყრილობა', კრეფა 'ხილთა მოწილვა, გინა ყვავილთა მოწყვეტა' (საბა). ამგვარად განმტკიცებულა ენაში კრებ-ის გვერდით კრეფ-ფუძე. დღეს უკვე კრეფა-ში ფ-ს სიყრუე არაა განპირობებული არც მისი ბოლოში მყოფობით და არც მომდევნო ყრუსთან მეზობლობით.

მაშასადამე, როგორც სიტყვებში შ რ ი ა ლ ი - შ რ ი ა ლ ი და ს უ ლ ი — ს უ ნ ი, ისე კრებ-კრეფ-ში ვხედავთ ისტორიულ ბგერათმონაცვლეობას.

ასეთივე ისტორიული ფანხმოვანთმონაცვლეობაა რუსულში, მაგ., к/ч (стык/стыч 'ვაკაქუნებ') და г/ж (лрѣг/лрѣж 'ემგობრობ') გამოსავალია აქ к და г, რომელთაგან თითოეულს მოსდევდა ისტორიულად მათი ჯერ დამარბილებელი და შემდეგ ж—ж-დ მცვლელი ბგერა (к-ს მოსდევდა ж თანხმოვანი, ხოლო г-ს ხმოვანი), მაგრამ ეს დამარბილებელი ბგერები დაიკარგნენ. ამგვარად, მიზეზი დაიკარგა—დარჩა შედეგი, გარკვეულ მნიშვნელობასთან (აქ გრამატიკულთან) დაკავშირებული.

ისტორიული ხმოვანთმონაცვლეობა გვაქვს, მაგ., ქართულში: გ რ ე ხ ს / გ რ ი ხ ა, ჰ ყ ლ ე ტ ს / ჰ ყ ლ ი ტ ა (მ/ი); თ ხ ა რ ა / თ ხ რ ი ს ან თ ა ლ ა / თ ლ ი ს (ა/ნული); რუსულში: единѣ 'შევერებ'/един-

paio 'ვკრებ' (e/π), ძერყხ 'ეჩხუბობ'/'драться 'ჩხუბობ' (e/ნული); გერმანულში: nehmen 'აღება'/'nahm 'ვიღებდი' (e/a), schwinden 'გაქრობა'/'schwand 'ქრებოდა' (i/a).

მოყვანილი ნიმუშებიდან ჩანს, რომ ისტორიულ ბგერათმონაცვლეობა უკავშირდება გრამატიკული ან სემანტიკური განმასხვავებლობის ფუნქციას.

მაგ., გრამატიკულია ე/ი მონაცვლეობა ქართულის ზოგიერთ ზმნაში, რადგანაც იგი დაკავშირებულია აწმყოსა და ნამყო წყვეტილის განსხვავებასთან; აგრეთვე რუსულის ზოგიერთ ზმნაში აწმყოსა და ინფინიტივის განსხვავებულობა დაკავშირებულია e/ნულ მონაცვლეობასთან; აგრეთვე კ/ჩ მონაცვლეობა сгук/сгучь-ში მიუთითებს (მახვილთან ერთად; შეადარე сгучь 'კაკუნს'/сгучь 'ვაკაკუნებ') არსებითი სახელისა და ზმნის განსხვავებაზე. ასეთ შემთხვევაში ამბობენ, ბგერათმონაცვლეობა გ რ ა მ ა ტ ი ზ ე ბ უ ლ ი ა ო.

თუ მონაცვლეობა უკავშირდება სიტყვათა არა გრამატიკულს, არამედ სემანტიკურ განსხვავებას, ამბობენ, ბგერათმონაცვლეობა ს ე მ ა ნ ტ ი ზ ე ბ უ ლ ი ა ო. სემანტიზებულია, მაგ., ლ/ნ მონაცვლეობა ს უ ლ ი /ს უ ნ ი-ში, ბ/ფ — კ რ ე ბ-/კ რ ე ფ-ში, ბ/პ — ლ ბ ო ბ ა /ლ პ ო ბ ა-ში, უ/შ — უ რ ი ა ლ ი /შ რ ი ა ლ ი-ში; ა/უ გერმანულში: Sprachen 'ენა'/Spruch 'ნათქვამი' და მრავალი სხვა. თითოეულ ამ წყვილთაგანში შედის ერთმანეთის ფონეტიკური მონაცვლე სიტყვა, რომლებიც განსხვავებულია ერთმანეთისაგან სემანტიკურად.

ისტორიულ ხმოვანთამონაცვლეობას, როგორცაა, მაგ., ე/ი (გ რ ე ხ ს /გ რ ი ხ ა); რუს. e/ნული (берь/брать) ან сонр/сонрать (o/я), გერმ. nehmen/nahm (e/a) ან Sprache/Spruch (a/u) და სხვა, დაერქვა სპეციალური სახელი „ა ბ ლ ა უ ტ ი“ (გერმ. Ablaut).

§ 157. ბგერათრედუქცია. ბგერათცვლილების ერთ-ერთ სახეს წარმოადგენს ბ გ ე რ ა თ რ ე დ უ ქ ც ი ა (ფრანგ. réduction 'შემცირება, დაკლება'), რაც მდგომარეობს იმაში, რომ გარკვეულ პოზიციაში ბგერას შეიძლება დააკლდეს მკაფიოობა, რის გამოც მას შეიძლება დაეკარგოს ზოგიერთი არტიკულაციურ-აკუსტიკური თვისება.

რედუქცია მოსდის როგორც ხმოვანს, ისე თანხმოვანს.

1) თანხმოვანთა რედუქცია. რედუქცია მოსდის ყოველგვარ თანხმოვანს—როგორც ხშულს, ისე ნაპრალოვანსა და სონორულ თანხმოვნებს. მაგ., შესაძლებელია რედუქცია მოსდიოდეს ნაპრალოვან ს-ს ამონადენი ჰაერნაკადის შემცირება-შესუსტებით ან ნაპრალის გაფართოებით: ორივე შემთხვევაში მიიღება ჰ-ს მაგვარი ნაპრალოვანი. რედუქციის შედეგად შესაძლოა ეს ბგერა სრულიად

დაიკარგოს, ე. ი. აღარ წარმოითქმოდეს. ამგვარადვე რედუცირდება ზ-ც.

კერძოდ, ს-ს დაკარგვა გარკვეულ პირობებში ქართული ენის დიალექტებში რედუქციის შედეგია: ამის თანა >ამიჰთანა> ამითანა; მიზღვეს (ზ <ს მელერი დ-ს წინ)>მიძღვეს > მიღვეს. ზ-ს პირველი საფეხურის რედუქცია აქ აღნიშნულია მ-ს სახით: მართლაც, ნაპრალის გადიდებას შეუძლია მოგვეცეს ნახევარ-ხმოვანი (ჟ).

რედუქციის შედეგად ზ-ს დაკარგვა გვაქვს, მაგ., დიალექტობრივ: ი რ დ ე ბ ა <ი ზ რ დ ე ბ ა-ში. შესაძლებელია ყველა სხვა თანხმოვნის რედუქცია; ასეთია, მაგ., მელერი თანხმოვნის დასუსტება, გაყრუება და დაკარგვა: კ ა რ გ ა დ >კ ა რ გ ა ო >კ ა რ გ ა.

შესაძლებელია მელერი თანხმოვანი დაიკარგოს გაუყრუებლადაც: მელერი თანხმოვნის რედუქცია არ გულისხმობს ყოველთვის მის გაყრუებას. ამის საბუთად გამოდგება, მაგ., ლ-ს რედუქცია და დაკარგვა გაუყრუებლად (ს ა ხ ლ ზ ე, კ ლ დ ე, იხ. ქვემოთ).

რედუქციას წარმოადგენს დ ე ზ ა ფ რ ი კ ა ტ ი ზ ა ც ი ა ანუ აფრიკატის მარტივ თანხმონად ქცევა. აფრიკატს შეუძლია რედუცირება ორი გზით: შეიძლება მან დაკარგოს თავისი სპირანტული ელემენტი (მაგ., წ > ტ: ს წ ა ვ ლ ა > დიალექტ. ს ტ ა ვ ლ ა) ან დაკარგოს თავისი ხშულობა და იქცეს სპირანტად (მაგ., ძ ლ ა რ ბ ი > ზ ლ ა რ ბ ი; ო ც დ ა ე რ თ ი > ო ძ დ ა ე რ თ ი > ო ზ დ ა ე რ თ ი, რაც იმას ნიშნავს, რომ დ-ს წინ ც-საგან მიღებულმა ძ-მ დაკარგა თავისი ხშული და შეინარჩუნა მხოლოდ თავისი შედგენილობის სპირანტული ელემენტი).

რედუქცია მოსდის სონორ თანხმოვნებს—სონორობის შესუსტების გზით; ზოგჯერ ისინი რედუქციის გამო იკარგვიან. სონორთა რედუქციის ნიმუშად ქართულში გამოდგება ლ-ს დაკარგვა თანხმოვანთა შუა: ს ა ხ ლ ი, მაგრამ ს ა ხ ლ ს, ს ა ხ ლ ზ ე (წარმოითქმის ს ა ხ ს, ს ა ლ ზ ე). აქ რომ მხოლოდ დაყრუების გზით არ ხდება ლ-ს დაკარგვა წარმოთქმაში, ჩანს იქიდან, რომ ზ-ს წინ ლ არ შეიძლებოდა გაყრუებულიყო. რედუცირებულია აგრეთვე ლ კ ლ დ ე -ში—წარმოითქმის კ დ ე და (იმერეთში) კ ტ ე.

ამგვარადვე შესაძლებელია ყველა სხვა სონორი თანხმოვნის რედუქცია (ნ უ კ რ ი, მაგრამ ნ უ კ რ ს, ნ უ კ რ ზ ე—რ რედუცირებულია; ოფლი—ოფლს, თაფლი—თაფლს (წარმოითქმის ოფს, თაფს)).

2) ხმოვანთა რედუქცია. თანხმოვანთა რედუქციაზე მეტად იქცევის ყურადღებას ხ მო ვ ა ნ თ ა რ ე დ უ ქ ც ი ა. რედუქციის შედე-

გად შესაძლებელია ხდებოდეს ხმოვნის, ისე როგორც თანხმოვნის. არტიკულაციური დასუსტება და დაკარგვა; ამ გზით ხმოვნის დაკარგვის ნიმუშია, მაგ., ბ ა ლ ი > ბ ლ ის (რედუცირებულია ა).

რედუქციით ხმოვნის მხოლოდ დასუსტების (არა დაკარგვის) ნიმუშია, მაგ., რუსულში უმახვილო *o* და *a* ხმოვნების ძლიერ ვავრცელებული რედუქცია: *ГОЛОВѢ*—წარმოითქმება *ГЛАВѢ*, სადაც რედუცირებულია ორივე უმახვილო *o* ხმოვანი: ამ სიტყვაში ხმოვანთაგან დაქიმულად წარმოითქმის მხოლოდ მახვილიანი *ѣ*; უმახვილოთაგან სუსტია მახვილიანის პირველი წინა *o* (აო ში) და კიდევ უფრო სუსტია მეორე წინა *o* (ო-ში). დასუსტებული (რედუცირებული) პირველი წინა *o* დელაბიალიზდება (ანუ კარგავს ლაბიალიზაციას) და უახლოვდება წარმოთქმაში *a*-ს, მაგრამ არა მახვილიანს, არამედ უმახვილო *a*-ს (იგი არაა ისე ფართო, როგორც მახვილიანი *ѣ*); მახვილიანის მეორე წინა *o* აგრეთვე დელაბიალიზდება და წარმოადგენს უფრო წინა წარმოების, ე. ი. საშუალო აწეულობის, ხმოვანს (ტრანსკრიფციაში პირველი წინა *o* იწერება *a*-ს სახით, ხოლო მეორე—*y*-ს სახით).

ГЛАВѢ ში *ѣ* წარმოადგენს პირველი საფეხურის რედუქციას, ხოლო *ГѢ*—მეორე საფეხურის რედუქციას. სიტყვაში *КЪРАВДѢШ* რედუქციის პირველ საფეხურზეა *a pa*-ში, მეორე საფეხურზეა *y*.

რაც შეეხება მახვილიანი მარცვლის მომდევნო *a* და *o* ხმოვნებს, რედუქციის მეორე საფეხურზეა ყველა *a* და *o*, რომლებიც მოსდევნ მახვილიან მარცვალს; მაგ.: **ГОРОД*—წარმოთქმაში *ГОРѢТ*; *СИЛА* 'ძალა'—*сѣнѣ*; *ЮНОША* 'კაბუკი'—*юнѣшѣ*, *КЪРНИЦА* 'ქათამი'—*кѣрницѣ* და სხვა.

რუსულში ძლიერაა ვავრცელებული აგრეთვე ხმოვნის დაკარგვა ამ ხმოვნის რედუქციის შედეგად. ასეთია, მაგ., ე. წ. მერყეე-ხმოვიანი სიტყვებში უმახვილო ხმოვნის ამოვარდნა დღევანდელ რუსულში: *ДОН* 'შუბლი'—*днѣ*, *ДЕНЬ* 'დღე'—*днѣ* (*o* და *e* რედუცირებულია მახვილის გადასვლის გამო მათგან დაბოლოებაზე); ასეთივეა, მაგ., ორ-ორმარცვლიანი სიტყვები: *ПОСѢД* 'ელჩი'—*посѣдѣ*, *ОТѢЦ*—*отѣцѣ* და მრ. სხვა.

§ 158. ხმოვანთრედუქცია და ბგერათმონაცვლეობა. ხმოვანთრედუქციის შედეგია ბგერათმონაცვლეობა: შეიძლება წარმოიქმნეს მონაცვლეობა ძლიერი ხმოვნისა დასუსტებულთან ან ძლიერი ხმოვნისა—ნულთან (დასუსტებული ბგერის დაკარგვის შემთხვევაში).

პირველის ნიმუშია, მაგ., რუსულის *гарѣ* (იწერება *горѣ*)—*гѣрѣ*: მონაცვლეობაა ძლიერი (მახვილიანი) *р* ხმოვნისა დასუსტე-

ბულ (უმახვილო) ა-სთან (იხ. ზემოთ ასეთი ა-ს შესახებ): ო/ა.
პირველისავე ნიმუშად შეიძლება მოვიყვანოთ ქართულიდან ო/ვ
მონაცვლეობა: მაწ ონი/მაწ ვნის (ო ქცეულა თანხმოვან ვ-დ).

მეორის (ე. ი. მონაცვლეობისა „ძლიერი/ნული“) ნიმუშია ბა-
ლი/ბლისა (ა/ნული) მტერი/მტრისა (ე/ნული) ობოლი/
ობლისა (ო/ნული) და სხვა.

რუსულიდან: сон/сна (მონაცვლეობა ი/ნული), день/дня (ე/ნუ-
ლი) და მისთანები.

ხმოვანთრედუქცია მეტად გავრცელებული და მნიშვნელოვანი
მოვლენაა ქართულში.

საერთოდ, ხმოვანთრედუქცია ქართულში თითქმის მხოლოდ
ხმოვანთდაკარგითი სახისაა და არა ხმოვანთდასუსტე-
ბითი; რუსულში ძლიერაა გავრცელებული როგორც ბგერათა
ხმოვანთდაკარგვითი (отѣл—отца), ისე ხმოვანთდასუსტე-
ბითი სახის რედუქცია.

მონაცვლეობა ო/ვ (მაწ ონი/მაწ ვნის, ნიგ ოზი/ნიგ ვ-
ზის), სადაც გვაქვს არა მონაცვლეობა ძლიერისა და სუსტი ხმოვ-
ნებისა რედუქციის შედეგად, არამედ ხმოვნისა და თანხმოვნისა,
ვერ ჩაითვლება რუსულისებრი ხმოვანთდასუსტებითი რედუქციის
სახედ.

§ 159. ხიტყვის ფონეტიკური თავკიდური და ბოლოკიდუ-
რი. მიუხედავად იმისა, რომ ჩვეულებრივს რწყემულ წარმოთქმაში
სიტყვათა შორის ხშირად წაშლილია ფონეტიკური საზღვარი,
მაინც შეგვიძლია ვილაპარაკოთ ცალკეული სიტყვის ფონეტი-
კურ არსებობაზე. ეს იმიტომ, რომ საკმაოდ ხშირად სიტყვას
აქვს ფონეტიკურად თავისებური დასაწყისი ანუ თავკიდური (ან-
ლაუტი) და ფონეტიკურად თავისებური ბოლო ანუ ბოლოკი-
დური (აუსლაუტი).

მაშასადამე, ცალკეული სიტყვა არსებობს არა მხოლოდ რო-
გორც სემანტიკური და გრამატიკული ერთეული, არამედ აგრეთვე
როგორც ფონეტიკური ერთეული.

ეს აიხსნება უმთავრესად იმით, რომ სიტყვა არის სემანტი-
კურისა და გრამატიკული ფუნქციების მატარებელი და გრამატი-
კულად ცვლადი (ფორმიანობის შემთხვევაში) ერთეული; აგრეთვე
იმით, რომ ძლიერ ხშირად მეტყველების აქტი შეიძლება შედგე-
ბოდეს ცალკეული სიტყვისაგან (ბრძანება, წყრომა, თხოვნა, თი-
თოსიტყვიანი კითხვა-პასუხი და მისთანები) და ა. შ.

ფონეტიკური თავკიდურია ის ბგერა, რომელსაც აქვს თავისი
საკუთარი, დამოუკიდებელი შემართვა.

ფონეტიკური ბოლოკიდურია ის ბგერა, რომელსაც აქვს თავისი საკუთარი, დამოუკიდებელი დამართვა.

ფონეტიკურად სიტყვის შიგნითა ბგერა არის ის ბგერა, რომელსაც არა აქვს საკუთარი, დამოუკიდებელი არც შემართვა და არც დამართვა (შემართვა-დამართვის შესახებ იხ. § 21).

სიტყვის თავკიდურისა და ბოლოკიდურის ფონეტიკური თავისებურება კარგად ჩანს ზოგიერთ ენაში—როგორც დღევანდელ წარმოთქმაში, ისე ისტორიულად.

სხვა ნიმუშები:

სიტყვის თავკიდურში მქლერი ჩქამიერი არასოდეს არ ყრუვდება ქართულში ხმოვნის წინ (მაგ.: ბ ა რ ი, დ ე დ ა, გ ო რ ი, ზ ა რ ი, ლ ე რ ი, ჯ ა რ ი და ა. შ.), მაგრამ ყოველთვის ყრუვდება იგი სიტყვის ბოლოში (მაგ.: ვ ა გ ე ფ — იწერება ვ ა გ ე ბ, ა ვ ა ო — ა ვ ა ლ, რ ა რ ი ქ — რ ა რ ი გ და სხვა).

ასეთივე კანონზომიერება ახასიათებს რუსულსა და გერმანულ ენებს: б а с 'ბანი', მაგრამ л о н — л о с 'შუბლი', г о р а 'მთა', მაგრამ с а ш о к — с а ш о т 'ჩექმა'; გერმ. b a u e n 'შენება', მაგრამ g r o p — იწერება g r o b 'ტლანქი'; g r o s s 'დიდი', მაგრამ k l u k — იწერება k l u g 'ჭკვიანი'.

სონორული თანხმოვნები ყრუვდება რუსულში სიტყვის ბოლოში ყრუ თანხმოვანთა მიმყოფ და სიტყვის თავში ყრუ თანხმოვანთა წინ: м и н и с т р, в о л н ь 'გოდება', п е с н ь 'სიმღერა'; р ы т ь 'ვერ(ცხლისწყალი)', м е т я т ь 'შურისძიება' და ა. შ. (ყველა ამ შემთხვევაში р, л', н' და м ყრუებია).

ანალოგიური კანონზომიერება მოქმედებს ქართულშიც, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ 1) ქართულს ასეთი კომპლექსები თითქმის მხოლოდ სიტყვის თავში აქვს, ხოლო რუსულს მეტწილად სიტყვის ბოლოში, და 2) სიტყვის თავში ყრუ თანხმოვნის წინ სონორულთაგან გაყრუება ეხება მეტწილად რ-სა და ნაწილობრივ ლ-ს: რ თ ვ ე ლ ი, რ კ ი ნ ა, რ ქ ე ნ ა, რ ხ ე ვ ა (ყველა შემთხვევაში რ გაყრუებულია); ლ ხ ე ნ ა, ლ ხ ო ბ ა (ლ გაყრუებულია), მაგრამ ლ პ ო ბ ა, ლ ტ ო ლ ვ ა-ში ლ ინარჩუნებს მქლერობას, ისე როგორც მ და ნ მეტწილად ინარჩუნებენ მქლერობას ყრუ თანხმოვანთა წინ სიტყვის თავში: მ კ ვ რ ი ვ ი, მ ქ ო ნ ე, მ თ ა ვ ა რ ი; ნ თ ხ ე ვ ა, ნ ქ რ ე ვ ა (ყველა ამ შემთხვევაში მ და ნ, ჩვეულებრივ, წარმოითქმის მქლერად).

გერმანულში სიტყვის თავკიდურის ყოველი ხმოვანი ძლიერ-შემართვიანია ან ფშვინვიერშემართვიანი (ამ უკანასკნელ შემთხვევაში ხმოვნის წინ იწერება ყოველთვის h — ჰ): 'auders 'სხვაგვარად', 'erste 'პირველი', 'irren 'შეცდომა'; haben 'ქონა', herzlich 'გულითადი', hoch 'მაღალი' და სხვა.

ფრანგულსა და რუსულში, პირიქით, თავკიდურის ყოველი ხმოვანი ნელშემართვიანია.

უძველესი სლავურის თავკიდური e რუსულმა შეცვალა o-თი; მაგ., რუს. სიტყვები: *эзеро* 'ტბა', *эцехъ* 'შემოდგომა', *одинъ* 'ერთი' განვითარდნენ *езери*, *ецехъ*, *едина*-ისაგან.

ქართულში განსხვავებულია სიტყვის თავკიდური და ბოლო-კიდური—თანხმოვანთა თავყრილობის შესაძლებლობის მხრივ: სიტყვის თავში შესაძლებელია რამდენიმე თანხმოვნის თავმოყრა, ხოლო სიტყვის ბოლოში ამას გაუბრუნებელი ქართული. მაგ.: ბრწყინვა, ფცქვნა, წრთობა და ბევრი სხვა.

ზანურსა და სვანურში სიტყვის თავში ასატანია მხოლოდ დეცესიფური კომპლექსები: ქან. *თხირი* 'თხილი', ზან. *ჩხოში*, მეგრ. *ტყები* 'ტყავი', ჯჰორი 'მწყერი'; სვან. *ქღელ* 'ქნაილი', *ქყინტ* 'ბიჭი' *თხერე* 'მგელი' და სხვა. მაგრამ: მეგ. *კიბირი*—ქართ. *კბილი*, ზან. *თომა*—*თმა*; სვან. *ფირთხილდ*—*ფრთხილად*, *ქურივე*—*ქერივე*; სვანურში თავშეყრილ თანხმოვანთა შუა ჩაერთვის ნეიტრალური ხმოვანი *გ*: *ხგნსგა* 'ნახევარი', *ქგრელ*—*ქრელი* და ა. შ.

სვანურში „სიტყვის ბოლოში თანხმოვანთა შეყრა ჩვეულებრივი მოვლენაა“ (ს. ჟღენტი): *მგრშე* 'ქიანქველა', *უცხვდ* 'უცხოვდ', *ბეფშე* 'ბაეშვი' და ა. შ.

§ 160. ფაუკალური და დენტი-ლატერალური თანხმოვნები. საზიარო არტიკულაციის წესით ბგერათშეერთების ერთ საყურადღებო მოვლენას წარმოადგენს ე. წ. „ფაუკალურისა“ და ენის გვერდითი ხშულ-მსკდომი თანხმოვნის წარმოქმნა.

როდესაც წინაენის ხშულებს დ—თ—ტ—ს უშუალოდ მოსდევს ჰომორგანული ნაზალი ნ (მაგ.: *დნობა*, *სათნო*, *პიტნა*), ასეთი კომპლექსები (დნ, თნ, ტნ) შესაძლებელია წარმოითქვას ორგვარად: 1. ენის არტიკულირება ნ-სათვის იწყება წინმდგომი ხშულის ექსპლოზიის შემდეგ, და, მაშასადამე, მათ შორის დადებულია საზღვარი გაურკვეველი ხმოვნის სახით, რაც აბრკოლებს მათს შერწყმას; ამდენად არ ხორციელდება ბგერათშეერთების I წესი. ამ კომპლექსების ასეთი წარმოთქმა ჩვეულებრივია ქართულში. 2. ენის არტიკულირება ხშვის სახით, რომელიც საზიარო აქვთ წინმდგომ ხშულსა და მომდევნო ნ-ს, ხდება მხოლოდ ერთხელ; ხოლო განხშვას ადგილი აქვს არა პირში, სადაც ხშვა მოხდა, არამედ ხახრს არეში სასის ფარდის სწრაფი ჩამოშვების სახით, რის გამოც ჰაერი მთლიანად მიედინება ცხვირის ღრუში; მაშასადამე, წარმოიქმნება სრულიად ახალი ბგერა, რომლისთვისაც ხშვას ახდენს წინა-

ენა, ხოლო განხშვა ხდება სასის თარღით; რჩება რა წინაენა ხშვის მდგომარეობაში. ამგვარად წარმოებულ რთულ თანხმოვანს ვეძახით საერთოდ ფაუკალურს (ლათ. faux „ხახა“, faucalis ‘ხახისმიერი’).

დენტი-ფაუკალური თანხმოვანი დამახასიათებელია, მაგ., რუსულისათვის; მაგ.: ДНО-ში ‘ფსკერი’ და ПЯТНО-ში ‘ლაქა’ გვაქვს არა I და II, ან T და H, არამედ თითოეული ფაუკალური თანხმოვანი, რომლებიც იწერება ДН-სა და ТН-ს სახით.

ამგვარად, აქ განხორციელებულია ბგერათშეერთების I წესი. რადგანაც ასეთი ფაუკალური თანხმოვნის წარმოქმნაში მონაწილეობს წინაენა კბილების მიმართ, ხოლო ენაკბილისმიერ თანხმოვნებს ეძახიან დენტალურს, ამიტომ ასეთ ფაუკალურ თანხმოვნებს ვეძახით დენტი-ფაუკალურს.

ასეთივე ბგერათშეერთება გვაქვს კომპლექსებში: ბმ—ფმ—კმ, ე. ი. როცა პირველი სამეულის ხშულებს უშუალოდ მოსდევს ჰომორგანული მ; მაგ., სიტყვებში ბმა, თოფმა, ტიკმა. ეს კომპლექსებიც ორგვარად შეიძლება წარმოითქვას (იხ. ზემოთ). ქართულს სჩვევია მათი განცალკევებული წარმოთქმა და ამდენად წარმოთქმაში ჩანს როგორც წინმდგომი ხშული, ისე მომდევნო მ.

მეორეგვარი წარმოთქმა აქვს რუსულს, სადაც არ ჩანს რწყვეთლ მეტყველებაში არც წინმდგომი ხშული და არც მომდევნო მ, მაგ., სატყვაში бнхн ‘გაცვლა’; დაწერილობა нх აქ გამოხატავს ლაბიო-ფაუკალურ თანხმოვანს.

ბგერათშეერთების I წესის მოქმედების შედეგად შესაძლებელია მივიღოთ თავისებური რთული ლატერალური თანხმოვნები. ეს ხდება მაშინ, როცა მეორე სამეულის ხშულებს უშუალოდ მოსდევს ლ: ლლ—თლ—ტლ.

ეს კომპლექსები (მაგ., სიტყვებში: მაღლი, ბოთლი, ეტილი) შეიძლება წარმოითქვას აგრეთვე ორგვარად: განცალკევებით ერთმანეთისაგან, სადაც გამოჩნდება როგორც წინმდგომი ხშულები, ისე ლ. მათი ასეთი წარმოთქმა ჩვეულებრივია ქართულში.

მეორეგვარი წარმოთქმა ახასიათებს, მაგ., რუსულს კომპლექსებში ДН, ТН: სიტყვებში ДНН, ДННВННН, ТНН ‘მლილი’, ТНЕТ ‘ხრწნა, ფერფლევა’ წარმოითქმის არა Д და Н ან Т და Н განცალკევებულად, არამედ სხვა ბგერა, რომლისთვისაც ხშვა ხდება წინაენით, ხოლო სკდომა—ენის გვერდებით; წინაენის ხშვა გაიხსნება მხოლოდ მომდევნო ხმოვნისათვის. ასეთ რთულ თანხმოვნებს ვეძახით დენტო-ლატერალურს (დენტალურია აქ Д—Т, ლატერალური—Н).

დენტი-ლატერალური თანხმონენები რუსულში დღეს მხოლოდ პოზიციურად არსებობს, მაგრამ რიგ კავკასიურ ენებში იგი წარმოადგენს ფონემას, რის გამოც მათ ვეძახით „კავკასიურ ლატერალურ თანხმონენებს“ ანუ ლ ა ტ ე რ ა ტ ე ბ ს.

§ 161. მეტათეზისი. მეტათეზისი ანუ ბგერათგადასმა ეწოდება ისეთ კომბინატორულ ბგერათცვლილებას, რომლის შედეგად სიტყვაში ხდება ბგერის გადანაცვლება (ბერძნ. μεταθεσις: 'გადაადგილება').

მეტათეზისს წარმოადგენს, მაგ., თ ვ რ ა მ ე ტ ი (შეად. ა თ რ ვ ა მ ე ტ ი, სადაც გადმოსმულია წინ ვ), ნ ა მ გ ა ლ ი < მ ა ნ გ ა ლ ი (შეად. მ ა ნ გ ლ ი ს ი), სადაც მ-სა და ნ-ს შეუნაცვლებიათ ერთმანეთისათვის ადგილი: მ გადანაცვლებულა სიტყვის ბოლოსაკენ, ხოლო ნ—სიტყვის თავისაკენ; რუს. тарелка 'თეფში, საინი' < *та-лержка (შეად. გერმ. Teller): იგივე შენაცვლებაა ადგილებისა მ-სა და ნ-ს მიერ; მეგრ. წინგი < ქართ. წიგნი: ნ გადანაცვლებულია სიტყვის თავისაკენ.

მეტათეზისი ემართება მეტ-წილად სონორულ თანხმონენებს: რ—ლ—მ—ნ-ს და აგრეთვე ვ-ს, რომელიც საკმაოდ ახლოა სონორობით პირველებთან; მაგრამ გვაქვს ჩჰამიერ თანხმონანთა მეტათეზისის შემთხვევებიც. ასეთია, მაგ., ბ ლ ა რ ტ ი < * ბ ჯ ა რ ტ ი < ბ ა რ ტ 'ყი—გადასმულია ყ; ნ ა ხ შ ი რ ი < ნ ა შ ხ ი რ ი (შეად. ზანური ნოშქერი)—გადასმულია ხ. ხმონანთა მეტათეზისი იშვიათაა (გამიგონია, მაგ., გამაახვილა < გაამახვილა).

მ ა რ ტ ი ვ ი ა მეტათეზისი, როცა ადგილს იცვლის სიტყვაში ერთი ბგერა, მაგ.: თ ვ რ ა მ ე ტ ი, მეგრ. წ ი ნ გ ი, паша 'ალი' (შეად. пашит 'წვა, გარუჯვა, სროლა თოფისა და მისთ. '), გერმ. bersten 'სკდომა, ხეთქა' < ძველი ზემო გერმ. brestan და სხვ.

ს ა უ რ თ ი ე რ თ ო ა მეტათეზისი, როცა სიტყვაში ორი, ერთმანეთს მანძილით დაშორებული, ბგერა შეუნაცვლებს ერთმანეთს ადგილს, მაგ.: ნ ა მ გ ა ლ ი, ც ა რ ი ე ლ ი < ც ა ლ ი ე რ ი; რუს. ладунь 'ხელისგული' < дудинь (შეად. ძვ. სლავური дунь 'ხელი, ხელისგული'), ლათ. scintilla 'ნაპერწყალი' > *stincilla (შეად. ფრ. étincelle).

გ ა ნ ა ს ხ ვ ა ე ბ ე ნ კ ო ნ ტ ა ქ ტ უ რ მეტათეზისს დ ი ს ტ ა ნ ც ი უ რ ი ს ა გ ა ნ. კონტაქტურია მეტათეზისი მაშინ, როცა გადასმულ ბგერათა უშუალო მეზობლობა (კონტაქტი) არ ირღვევა; მაგ.: რ ღ მ ა < ღ რ მ ა; ა ვ ა მ ტ ყ ო ფ ი < ა ვ ა დ მ ყ ო ფ ი; ნ ა ხ შ ი რ ი < ნ ა შ ხ ი რ ი, მეგრ. რ შ ი ა ლ ი < ქართ. შ რ ი ა ლ ი, მეგრ. წ ი ნ გ ი და სხვა. ყველა ამ შემთხვევაში გადასმას არ გამოუწვევია გადასმული ბგერის უშუალო მეზობლობის დარღვევა იმ ბგერასთან, რომელთანაც იგი წარმოითქმოდა გადასმამდე.

ისეთ მეტათეზისს, როცა ირღვევა გადასმული ბგერის უშუალო მეზობლობა პირვანდელ მეზობელ ბგერასთან, ეწოდება დისტანციური ანუ მანძილის მეტათეზისი. ასეთია, მაგ., არალიტერატ. ნავხე < ვნახე: დარღვეულია ვ-ს უშუალო მეზობლობა ნ-სთან; ბლარტი < *ბყარტი < ბარტყი: დარღვეულია ყ-ს მეზობლობა ტ-სთან (გადასმული ყ აღმოჩნდა გ-ს მეზობლობაში, რომელმაც იგი აქცია მქლერ ლ-დ); დიალექტური ზრუგი < ზურგი; илѣ-мя < илѣ-иѣ, bersten < brestan, იტალ. formento 'ხორბალი' < ლათ. frumentum და სხვა.

დისტანციურია ანუ მანძილისა აგრეთვე საურთიერთო მეტათეზისი, რომელშიც, როგორც ითქვა, ადგილით შეენაცვლება ერთმანეთს მანძილით დაშორებული ორი ბგერა; ე. ი. როცა ურთიერთ ადგილის შემცვლელი ბგერები არ არიან უშუალო მეზობლობაში ერთმანეთთან არც გადასმამდე და არც გადასმის შემდეგ. ასეთებია, მაგ., ცარიელი, თვარიელი < თვალისებობა, тарѣла და სხვა.

როგორც ამ ნიმუშებიდან ჩანს, მეტათეზისური ცვლილებები მეტწილად აიხსნება მოლაპარაკის მიდრეკილებით შეცვალოს ამ ენისთვის უჩვეულო ბგერათკომპლექსი ჩვეულით. მაგ.: თვ უფრო ხშირია ქართულში, ვიდრე თრ (თვრამეტი), ნა წარმოადგენს ძალიან გავრცელებულ თავსართს (ნამგალი, ნახე), ბლ აგრეთვე ჩვეული კომპლექსია ქართულში (ბლარტი) და ა. შ.

§ 162. ზოგიერთი ბგერათცვლილების სპეციალური სახელწოდება. იმ ბგერათცვლილებათა შორის, რომელნიც აღწერილი იყო ზემოთ, ზოგიერთ მეტად გავრცელებულს სპეციალური სახელწოდება აქვს. მათგან აღსანიშნავია: ელიზია, ენთეზისი, ეპენტეზისი, კონტრაქცია, ლიეზონი. ეს ორი უკანასკნელი დაკავშირებულია ჰიატუსთან.

1. ელიზია (ლათ. elisio. 'გამოწურვა') წარმოადგენს სიტყვის შიგნიდან ან სიტყვის ბოლოს ხმოვნის ამოვარდნას: ბალი — ბლის (რედუქციის ერთი სახე), ფრანგ. l'ami < le ami 'მეგობარი'; პირველ შემთხვევაში ელიდირებულია ა, მეორეში — e.

2. ენთეზისი (ბერძნ. ἔμφεσις 'ჩასმა') — სიტყვის შიგნით უფუნქციო თანხმოვნის განვითარება: გვიმბრა < გვიმრა, კამბეჩი < კამეჩი; დიალექტ. ანგრე < აგრე, რუს. ხალხ. илѣва < илѣва 'ჩვევა'.

3. ეპენტეზისი (ბერძნ. ἐπι-+ ἔμφεσις 'შიგ ჩასმა' — ხმოვანთგადასმა, რომელიც დაკავშირებულია რ — ლ — ნ-სთან: ხანიდრა — ვა < ხანიდრა; შინძე < შანიძე; ბერძნ. φάψα 'ვამელავენებ, ვაშუქებ' < φάψα. ეს ტერმინი იხმარება აგრეთვე ენთეზისის ნაცვლად.

4. კონტრაქცია (ლათ. contractio 'შეკუმშვა')—ორი ზედიზედ მოსული ხმოვნის შერთვა ერთ ხმოვნად: დედოფალი < დედა უფალი; пер < не етъ; ლათ. dēxi < de ago 'მიმყავს, ვაცილებ'.

5. ლიეზონი (ფრანგ. liaison 'შერთება, შეკავშირება')—სიტყვის ბოლო ხმოვანსა და მომდევნო სიტყვის თავიკიდურ ხმოვანს შუა თანხმოვნის ჩართვა: ფრანგ. nuzałē (იწერება nous allons) 'მივდივართ', მაგრამ nu ližē (იწერება nous disons, a); t-ii? 'აქვს მას?', მაგრამ il a 'მას აქვს'.

კონტრაქცია და ლიეზონი იხმარება ჰიატუსის ასარიღებლად.

ჰიატუსი (ლათ. hiatus 'ნაპრალი, პირის გაღება')—ორი ხმოვნის უშუალო მეზობლობა სიტყვის ბოლოსა და მომდევნო სიტყვის თავიკიდურში („არა აქვს“ „რა უნდა“) ან სიტყვის შიგნით („დააწერა“, „დაუწერა“).

§ 163. ბგერათსუბსტიტუცია ანუ ბგერათჩანაცვლება. ხშირია ყოველ ენაში ისეთი ფონეტიკური მოვლენები, რომლებიც წარმოადგენენ ბგერის შეცვლას ცალკეულ სიტყვაში ან მხოლოდ რამდენიმე სიტყვაში—ფონეტიკური განპირობებულიობის გარეშე; ასეთი ბგერათშეცვლა, როგორც წესი, არაა კანონზომიერი, ფონეტიკური განვითარების შედეგი: იგი არაა, მაგალითად, არც ასიმილაციის და არც დისიმილაციის, არც მახვილიანობა-უმახვილობის შედეგი და ა. შ.

მაგ., ტიმოთე-ს (ბერძნ. Τιμόθεος) ნაცვლად ქართულად იხმარება კიმოთე: მომხდარა ტ-ს შეცვლა კ-თი; პატიეი—პატიჯი: ჟ-ს შეცვლა ჯ-თი და სხვა. არც ერთი ეს შეცვლა არ წარმოადგენს რითიმე განპირობებულ ფონეტიკურ ცვლილებას.

ესაა ბგერის ერთბაში, „შემთხვევითი“, სპორადული ცვლილება სიტყვაში. ერთგვარი „კანონზომიერება“, რომელსაც ადგილი აქვს ასეთ ბგერათშეცვლაში, მდგომარეობს იმაში, რომ ერთმანეთის შეცვლა შეუძლიათ მხოლოდ ისეთ ბგერებს, რომლებიც წააგვანან ერთმანეთს უმთავრესად აკუსტიკურად.

ბგერათა ასეთ შენაცვლებას ვეძახით ბგერათსუბსტიტუციას (ლათ. substitutio 'ჩანაცვლება') ანუ ბგერათჩანაცვლებას.

როგორც ჩანს, ბგერათსუბსტიტუცია წარმოიქმნება ბგერათა არასწორი (არაადეკვატური) აღქმის ნიადაგზე. ამიტომ ეს მოვლენა უმთავრესად აკუსტიკურია.

ბგერათსუბსტიტუცია, საერთოდ, ნაკლებად მონაწილეობს ენის ბგერითს ევოლუციაში.

ჩვენ ვასხვავებთ ორგვარ ბგერათსუბსტიტუციას: ერთია ჩანაცვლება უცხოური ენიდან ნასესხებ სიტყვაში, მეორე—ჩანაცვლება მშობლიური ენის სიტყვაში. პირველის ნიმუშს წარმოადგენს, მაგ., უცხოური ქ-ს ნაცვლად ფ-ს წარმოთქმა ქართულში: ციფრი <რუს. цифра; აფიცერი <რუს. офицер. ამის მიზეზია ქ-ს, როგორც ფონემის, უქონლობა ქართულში: უცხოურ ქ-სთან ქართველის სმენისათვის ყველაზე ახლოა ქართ. ფ—არტიკულაციურადაც (ორივე „ბაგისმიერია“, ორივე ძლიერ ფშვინვიერია) და ამიტომ აკუსტიკურადაც. ამგვარსავე ჩანაცვლებას აქვს ადგილი რუსულშიც, მაგ., უცხოურ ენათა იი-ს ჩანაცვლებისას იო-ს საშუალებით Дио́на <ფრანგ. Dumas (მწერლის გვარია), Цю́рих <გერმ. Zürich (ქალაქის სახელია). იგივე ბგერა ქართულში ჩანაცვლებულია ორი ხმოვნით: დ ი უ მ ა, ც ი უ რ ი ხ ი. როგორც რუსულში, ისე ქართულში არაა ფონემა ჟ, ხოლო მასთან ყველაზე ახლოა რუსულში ჯო (= ჯუ) და ქართულში იუ.

დიალექტობრივ (მაგ., ინგილოურ კილოში) ქართულშიც გვაქვს უ კომბინაციური ბგერათცვლილების ნიადაგზე: მაგ.: შ უ ლ < შ ვ ი ლ ი, წ რ უ ლ < წ ვ რ ი ლ ი. ორივე შემთხვევაში უ მიღებულია ი-ს ლაბიალიზების გზით: პირველში მომხდარა პროგრესული კონტაქტური ასიმილაცია, ხოლო მეორეში დისტანციური; ი-ს ლაბიალიზება შესაძლებელია ინგილოურში რეგრესული ასიმილაციის გზითაც; მაგ.: მ უ ვ რ ბ ო დ ი < მ ი ვ რ ბ ო დ ი. ამგვარადვე ლაბიალიზდება ე; მაგ.: კ რ ო ლ < კ ვ რ ე ლ ი (პროგრეს. დისტან. ასიმილაცია), ფ შ ტ < ფ ე ტ ვ ი (რეგრეს. დისტან. ასიმილაცია).

ახალი ბერძნულის ზ-ს (კბილთაშუა ყრუ სპირანტი), მაგ., სიტყვაში *καθημέρα* გერმანულმა ჩაუნაცვლა *th* (= ქართ. თ-ს): *Katheder*; აგრეთვე გერმ. *Theodor* < ბერძნ. *Θεόδωρος*. ასევე მოიქცა ქართულიც; *კ ა თ ი ე დ რ ა*, *თ ი ე დ ო რ ე*. ფრანგულიდან გერმანულში ნასესხებ *génie* 'გენიალობა, ნიჭიერება' (წარმოითქმის *ჯენი*) გერმანულში წარმოთქვამენ *Jeni*; ფრანგ. *Journal* გერმანულად წარმოითქმის *Jurnal*. ეს იმიტომ, რომ გერმანულსა და ქართულს არა აქვთ ახალი ბერძნულის ზ-ს მსგავსი ფონემა და გერმანულს არა აქვს აგრეთვე *ჯ* (= ქართ. ე) ფონემა.

უნდა აღინიშნოს, რომ ბგერათჩანაცვლების ეს სახე (ე. ი. ჩანაცვლება უცხოურ სიტყვებში) არ ცვლი დამსესხებელი ენის ბგერათსისტემას. მაგრამ თვით ჩანაცვლება ზედმიწევნით კანონზომიერია, მან გამოჩაქისი არ იცის; მაგ., ახალი ბერძნულის ყოველი *ჟ* ქართულში ჩანაცვლებულია *თ*-თი.

იგივე არ ითქმის მეორე სახის ბგერათჩანაცვლებაზე, რომე-

ლიც შეტადაა გავრცელებული ყოველ ენაში; სახელდობრ, ესაა ბგერათსუბსტიტუცია, როცა მშობლიური ენის ერთი ბგერა ჩაენაცვლება ამავე ენის სხვა ბგერას სიტყვაში, რომელიც შესაძლებელია იყოს როგორც უცხოური (ასეთია, მაგ., ზემომოყვანილი ბერძნ. ტიმოთე <კიმოთე, სადაც ტ-ს ჩაენაცვლა კ), ისე მშობლიური; მაგ., დს შეიძლება ჩაენაცვლოს დიალექტობრივ ტ, მაგ., სიტყვაში რამდენი >რამტენი.

რადგანაც ბგერათსუბსტიტუციის ეს სახე ძლიერაა გავრცელებული ყოველ ენაში, ამიტომ იგი ერთგვარად მონაწილეობს ენის ბგერითს ევოლუციაში, თუმცა მას არ ახასიათებს ის ფონეტიკური კანონზომიერება, რომელიც აქვს ბგერათჩანაცვლების პირველ სახეს.

მეორე სახის უქველი ბგერათსუბსტიტუცია გვაქვს, მაგ., სიტყვაში საბქელი <საბზელი, სადაც ქ ჩანაცვლებია ზ-ს (შეად. ბზე); აგრეთვე: მიწრო <ვიწრო, კოჭი <კოჯი, ნეფე <მეფე) და სხვა.

ზოგიერთი შემთხვევა, რომელიც წინათ ბგერათსუბსტიტუციად ითვლებოდა, ასეთად არ შეიძლება ჩაითვალოს იმის შემდეგ, რაც მოინახა გარკვეული კანონზომიერება, რომელსაც იგი ემორჩილება. მაგ., წინათ ქართლური დიალექტობრივი ბარაკლისი <პარაკლისი, მთიულური ბატარა <პატარა, ზეესურული ბურკო <პრკო (საბა) დაქმისთანები ითვლებოდა ბგერათჩანაცვლების მოვლენებად. იმის შემდეგ კი, რაც დადგენილია დისიმილაციური გამყვარების კანონზომიერება, მათ ვედარ ჩავთვლით ბგერათჩანაცვლებად¹.

პირველი შემდევით, შეიძლებაოდა გვეფიქრა, რომ, მაგ., სიტყვაში კარქი (დიალექტ.) ქ ჩანაცვლებია ზ-ს, მაგრამ ნამდვილად აქ არა გვაქვს სუბსტიტუცია, როგორც ერთბაშე ფონეტიკური მოვლენა. როგორც ჩანს, ზ გაყრუებულა ამ სიტყვაში ყრუ თანხმოვნის წინ. ეს შეიძლებაოდა მომხდარიყო, მაგ., მიყვებითში (კარგს >კარქს; კარბთან >კარქთან, კარბში >კარქში) ან ყრუ თანხმოვნით დაწყებული თანხმოვნის წინ (კარგ საქმეს >კარქ საქმეს, კარგ თავს >კარქ თავს). ამის შემდეგ ქ გ ა ნ ზ ო გ ა დ ე ბ უ ლ ა.

ბგერათსუბსტიტუცია მოქმედებს როგორც თანხმოვნებში, ისე ხმოვნებში—მეტადრე პირველი სახისა; ე. ი. უცხოურ სიტყვებში შეიძლება ჩაენაცვლოს ერთმანეთს როგორც თანხმოვნები, ისე ხმოვნები. მაგრამ მეორე სახის სუბსტიტუცია მოქმედებს მხოლოდ თანხმოვნებში, ე. ი. მეორე სახის სუბსტიტუციით ერთმანეთს შეიძლება ჩაენაცვლონ მხოლოდ თანხმოვნები.

ეს აიხსნება, ალბათ, იმით, რომ ყოველ ენაში ხმოვანთა რიცხვი გაცილებით ნაკლებია თანხმოვანთა რიცხვზე და ამასთანავე

¹ იხ. გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 378 და შემდ.

ხმოვნები მეტად არიან განსხვავებულნი ერთმანეთისაგან აკუსტიკურად.

სუბსტიტუციას ანუ ჩანაცვლებას ადგილი აქვს სიტყვის მხოლოდ უცვალბებელ (და არა მის ფორმალურ) ნაწილში (აფიქსებში).

რადგანაც სუბსტიტუცია შედეგია ბგერის არაადეკვატური აკუსტიკური აღქმისა, ამიტომ წარმოთქმის პროცესში არაადეკვატურად აღქმული ბგერა შესაძლოა არასწორად წარმოითქვას სიტყვის ყოველ ნაწილში, მაგრამ ფორმალურ ნაწილში არასწორი წარმოთქმა ფეხს ვერ მოიკიდებს, რადგანაც აფიქსი მოძრავია—იგი ერთვის მრავალ სხვადასხვა ფუძეს; ამით იგი, მხოლოდ რამდენჯერმე არასწორად წარმოთქმული ბგერა, ვერ ძლებს: ერთ შენთხვევაში ჩანაცვლებულ ბგერა თავს აღიდგენს სხვა შემთხვევაში. მაგ., სიტყვაში ბ ხედავდა ბ პრეფიქსს წარმოთქმაში ჩანაცვლება კ (ქხედავდა), მაგრამ იგი (გ) თავს აღიდგენს მეტერი თანხმოვნით ან ხმოვნით დაწყებული ზმნის წინ, მაგ., ბ დედა, გაქვს.

სიტყვის უცვალბებელ ძირეულ ნაწილში მომხდარი ჩანაცვლება კი ძლებს, რადგანაც ჩანაცვლებულ ბგერას იქ საშუალება არა აქვს თავი აღიდგინოს. მაგ., სიტყვაში, ნეფე ნ ფეხს იკიდებს და გარკვეულ დიალექტებში წარმოითქმის მხოლოდ ასე; აგრეთვე Мухита ნაცვლად Нухита-სი. ნ-სა და х-ს უძრავობა წყვეტს მათი ამ სიტყვებში დამკვიდრების საკითხს.

§ 164. ფონეტიკური ცვლილების არაფონეტიკური ფაქტორები. ზემოგანხილული ფონეტიკური ცვლილება, რომელსაც ბგერათ-სუბსტიტუცია ანუ ბგერათჩანაცვლება ეწოდება, მართალია, არაა ფონეტიკურად სავსებით განპირობებული, მაგრამ ნაწილობრივი კანონზომიერება მას მაინც ახასიათებს—აკუსტიკური თვალსაზრისით; მისი პირველი სახე უგამონაკლისოც კი არის.

მაგრამ არის ენაში ისეთი ბგერათცვლილება, რომელსაც არ ახასიათებს არც ფონეტიკური განპირობებულობა და არც ფონეტიკური კანონზომიერება; ე. ი. სიტყვაში ადგილი კი აქვს ბგერათ-ცვლილებას (ბგერათჩართვა, ბგერათჩანაცვლება და სხვა), მაგრამ ამის მიზეზია არა ფონეტიკური ფაქტორები (ბგერათა ურთიერთ-გავლენა ბგერათშეერთებაში, მახვილიანობა-უმახვილობა სიტყვაში, ბგერათა ურთიერთსიახლოვე და სხვა), არამედ ფსიქოლოგიური ფაქტორი საერთოდ, ხოლო კერძოდ—სემანტიკური (აზრობრივი) და გრამატიკული. ყველა ასეთ შემთხვევაში მოცემული სიტყვის ფონეტიკურ შედგენილობაზე გავლენა აქვს მის გარეშე მო-

მხდარ ფაქტს (ფსიქოლოგიურს, სემანტიკურს, გრამატიკულს), რომელიც ზოგჯერ ფონეტიკური წარმოშობისაც შეიძლება იყოს.

მაგ., სიტყვაში დაღმართი ლ არაა მასში ფონეტიკურად განვითარებული ბგერა: იგი ჩართულია ამ სიტყვაში ასოციაციურად აღმართის მიხედვით, სადაც ლ წინსართის (-ლ) შემადგენელი ელემენტია.

ბგერა ჟ სიტყვისა კარჟი (ღიალექტ.) ჩანაცვლებულია ბ-ს ადგილას ამ სიტყვის იმ ფორმებიდან, რომლებშიც ზ გაყრუებულა (მაგ., კარჟს); მაშასადამე, ბ-ს გაყრუება გარკვეულ პოზიციაში ფონეტიკური ფაქტია, მაგრამ მისი ჩანაცვლება და განზოგადება ხმოვნის წინ (კარჟი, სადაც ზ არ შეიძლებოდა გაყრუებულყო) არის უკვე არა ფონეტიკური, არამედ ფსიქოლოგიური ფაქტი. ამგვარად ბ>ჟ ფონეტიკური წარმოშობისაა ამ სიტყვაში, ხოლო მისი განზოგადება—ფსიქოლოგიური.

ზოგიერთ რუსულ სიტყვაში ყჩ კომპლექსი წარმოითქმის ორგვარად—აზრობრივი მნიშვნელობის კვალობაზე; მაგ., სიტყვაში сердечный 'გულის, გულის შესახები' (сердечный принцип 'გულყრა') ყჩ წარმოითქმის ისე, როგორც იწერება, მაგრამ сердечный-ში 'სატრფო გულისა' ყჩ წარმოითქმის როგორც шн; აგრეთვე кончно-ში 'რასაკვირველია' ყჩ ან шн, მაგრამ кончный-ში 'ბოლოსი, საბოლოო' ყჩ წარმოითქმის ისე, როგორც იწერება (მაგ., кончный пункт 'საბოლოო პუნქტი').

ქართულში (სალიტერატუროშიც და დიალექტებშიც) ვითარებითი ბრუნვის დაბოლოების -დ ყრუედება სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში (კაცად>კაცათ), ხოლო ნაენებითარ ზმნისართებში გაყრუების შემდეგ (კარგად>კარგათ) იკარგვის კიდეც (კარგა); ასეთია კიდევ, მაგალითად, მალლა, ახლა და სხვა. მაგრამ ლ არ ყრუედება სიტყვის ბოლოს შემდეგ სიტყვებში: საღ, მარად (დასავლურ დიალექტებში, მართალია, გხვდება სა ხარ); არ იკარგვის სიტყვის ბოლოში თ: ასვათ, მოგეწერათ, შექამოთ, შექამეთ და სხვა.

სენატრში სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში მოქცეული ლ ხშირად იცვლება ტ-დ (ლენტეხური აკვატ<აკვად 'კუდი'), მაგრამ არ იცვლება, თუ იგი (-დ) წარმოადგენს ფორმანტს.

მაშასადამე, ბგერის ცვლილება-უცვლელობა და დაცულობა თუ დაკარგვა შეიძლება უკავშირდებოდეს ამა თუ იმ ფორმის გრამატიკულ მნიშვნელობას—ისე როგორც სემანტიკურს ანუ აზრობრივს (იხ. сердечный): სიტყვის ბოლოში არ ყრუედება პირვანდელი ზმნისართების -დ (საღ, მარად), მაგრამ ყრუედება ვნე-

ბითში და ყრუვდება და იკარგვის ნაენებითარ ზმნისართებში (კარგა, მაგრა, ახლა); ბოლო -თ არ იკარგვის. ზმნის ფორმებში და ა. შ.

ისეთ ფონეტიკურ მოვლენებს სიტყვაში, რომელთა ფაქტორი, საბოლოო ჯამში, სიტყვის ბგერითი შედგენილობის გარეთაა, ეწოდება არაფონეტიკური ბგერათცვლილება ანუ ბგერითი ანალოგია (ბერძნ. *ζυγαλιος* 'შესატყვისობა, შესაბამისობა აზრისა').

§ 165. ბგერითი ანალოგია. ბგერითი ანალოგიის მოქმედება მრავალგვარია ყოველი ენის სიტყვაში. მათგან, ჩვენი აზრით, უმთავრესია ორი:

ერთია ბგერითი ანალოგიის ისეთი მოქმედება, რომელიც ეხება ცალკეულ სიტყვებს ან მათ ფორმებს და არ უკავშირდება მათს მნიშვნელობას; მაგ., მნიშვნელობის მხრივ სულ ერთია, ვიტყვი თუ ფროსი (სწორი ფორმა) თუ უმფროსი (ანალოგიით მიღებული არასწორი ფორმა)—ამით მნიშვნელობა არ იცვლება; აგრეთვე სულ ერთია, ვიტყვი და ჯედი თუ დაჯექი, *хрѣст* თუ *хръст* 'დადიან'.

ბგერითს ანალოგიას, რომლის მოქმედება ან მის მიერ გამოწვეული ცვლილება არ ახდენს გავლენას სიტყვის მნიშვნელობაზე, შეგვიძლია დავარქვათ ნეიტრალური ბგერითი ანალოგია.

მეორეა ბგერითი ანალოგიის ისეთი მოქმედება, რომელიც უკავშირდება სიტყვის სემანტიკურსა და გრამატიკულ (მორფოლოგიურ) მნიშვნელობას. საბოლოო ჯამში ანალოგიის მოქმედება ასხვავებს ერთმანეთისაგან განათლებას-განათებისა-გან, ასეთივეა გამარჯვება—გამარჯობა, მალლა—მალლად, ახლა—ახლად.

ბგერითს ანალოგიას, რომლის მოქმედება უკავშირდება სიტყვის მნიშვნელობას, შეგვიძლია დავარქვათ ფუნქციონალური ან მადიფერენცირებელი ბგერითი ანალოგია.

ზემოგანხილული ნიმუშებიდან ნეიტრალური ბგერათანალოგია არის სიტყვებში: დაღმართი, კარქი; ხოლო ფუნქციონალური ან მადიფერენცირებელი: *сердечный*—*сердешный*, კარგა—კარგათ, კაცათ—სად, მარად, სვანურის ფუძის -ტ და ფორმანტის -დ.

განვიხილოთ ვრცლად ნეიტრალური ბგერითი ანალოგიის ნიმუშები.

1. დავჯექი, დავწექი: ორივე სიტყვაში განზოგადებულია ასოციაციურად ის ქ, რომელიც ფონეტიკურადაა მიღებული

და დეჰ-ში და დეგ-იდან. ასოციაცია შესაძლებელი იყო იმიტომ, რომ სამივე ზმნა ერთ სემანტიკურ ჯგუფს წარმოადგენს. აღსანიშნავია, რომ ქ-ს პირველი განზოგადება ანალოგიის ძალით მომხდარა თვით დგომა ზმნის დეგ-ფუძეში: ამ სიტყვაში ქ შესაძლებელია ყოფილიყო მხოლოდ სიტყვის ბოლოში. მაშასადამე, თუ გვაქვს ავდეჰი, დადეჰი, ავდეჰით (ე. ი. ქ ხმოვნის წინ), ესაა ანალოგიის მოქმედების შედეგი. ამის შემდეგ მომხდარა ამ ზმნიდან ქ-ს გადატანა ორი სხვა ზმნის დ-სა და ვ-ს ადგილას. ანალოგიამ მოახდინა ამ ფორმის ნიველირება (შეთანასწორება) ამ ზმნებში.

2. დაღმართი, უკუღმართი, წაღმართი: ამ სიტყვებში ღ შემოტანილია აღმართი-ს ანალოგიით, სადაც იგი წარმოადგენს ძველი აღ- წინსართის ორგანულ ნაწილს. როგორც ჩანს, ეს მომხდარა იმ დროს, როცა აღ- ჯერ კიდევ რეალურად მოქმედი ზმნისწინი იყო (დღეს იგი აღარაა ასეთი; შერჩენილია მხოლოდ რამდენიმე სიტყვაში: აღმოსავლეთი, აღტაცება, აღმოჩენა და სხვა). ოთხივე დასახელებული ზედსართავი წარმოადგენს ერთ სემანტიკურ ჯგუფს (ყველა აღნიშნავს მიმართულებას), რამაც შესაძლებელი გახადა ასოციაციურად ღ-ს მათში განზოგადება. ამ მხრივ ნიველირებულია ოთხივე სიტყვა.

3. უმფროსი (დიალექტ.): მ წარმოითქმის ამ სიტყვაში, როგორც ჩანს, უმცროსი-ს გავლენით—აგრეთვე ასოციაციურად. ეს ორი სიტყვა წარმოადგენს ერთი სემანტიკური ჯგუფის ურთიერთდაპირისპირებულ წევრებს. მცირე-ში მ უძველესი ჩანს.

4. აკლდევებს, ზევით: ორივეში, როგორც ჩანს, ვ ჩართულია ისეთ წარმოებათა ანალოგიით, სადაც ვ ან შესაძლოა ძველი იყოს და ან ფონეტიკური. ასეთებია, მაგ., აქეავებს, ასხეავებს; ქვევით. ამათგან ძველი ვ შესაძლოა იყოს აქეავებს-ში. დანარჩენ ორში (ასხეავებს, ქვევით) შესაძლოა განვითარებული იყოს ფონეტიკურად—ფუძის ვ-ს გავლენით. ასეთი ვ-ს წარმოქმნას, ალბათ, ხელს უწყობდა ფონეტიკური წარმოშობის ვ, მაგ., შემდეგ სიტყვებში: აჯადოვებს, აუთოვებს, აბოლოვებს, პოვეტი (<პოეტი):¹ აქ ვ განვითარებულა, როგორც გარდამავალი ბგერა წინა ო-სა და მომდევნო ე-ს შუა.

ასოციაციურად ვ-ს გადატანა აკლდევებს-ში შესაძლებელი იყო იმიტომ, რომ, გარკვეული თვალსაზრისით, დასახელებული

¹ ფორმები დიალექტობრივია.

(და ბევრიც სხვა) ზმნები წარმოდგენენ ერთ გრამატიკულ ჯგუფს— გარკვეული წარმოების ნასახელარ ზმნებს. ამიტომ აქ გვაქვს გრამატიკული (და არა სემანტიკური) ანალოგია. ამის შედეგად ნიველირებულია ეს ზმნები გრამატიკულად.

5. ნ უ რ ა ვ ი ნ: რ ჩართულია ა რ ა ვ ი ნ -ის ანალოგიით.

6. თ - ხ უ თ - მეტ -ის ნაცვლად რომ თ - უ თ ხ - მეტ -ი მივიღეთ, ეს თ -ო თ ხ - მეტ -ის ანალოგიით აიხსნება“ (ა. შანიძე).

7. რუსული дѣвять: н-ს ჩანაცვლებაა д მომდევნო (თვლაში) дѣсять-ის გავლენით. дѣвять-ში რომ н- უნდა ყოფილიყო წინათ, ჩანს რუსულის მონათესავე ზოგიერთი ენებიდან, რომლებშიც ეს სიტყვა н-თი იწყება; მაგ., ლათ. novem (ძ-თბ იწყება სლავურ ენებში, ლატვიურსა და ლიტვიურში).

8. რუს. ров 'თხრილი'— рва 'თხრილისა', лѣд 'ყინული'— льда 'ყინულისა': ძველ რუსულში იყო აგრეთვე ნათესაობით ბრუნვაში рова და лѣда. მაგრამ ისეთი სიტყვების ანალოგიით, როგორიცაა, მაგ., лон—лна 'შუბლი—შუბლისა' (ძველი სლავური лънъ), лѣн—лъна 'სელი—სელისა' (ძველი სლავური лънъ), მიღებული გვაქვს рва და льда; лна-სა და лъна-ში კანონზომიერადაა დაკარგული ხმოვანი л-ს შემდეგ.

აქაც ადგილი აქვს გრამატიკულ ნიველირებას ფონეტიკური ანალოგიის გავლენით.

9. რუს. гнѣзда „ბუდეები“, звѣзды 'ვარსკვლავები', серѣза—серѣзе 'არყი—არყს', нескѣм—нескѣте 'მიგვაქვს—მიგაქვთ': серѣза-სა და нескѣм-ში ж კანონზომიერია, რადგანაც რუსულში მოქმედებს (XII საუკუნიდან) შემდეგი ფონეტიკური კანონზომიერება: მახვილიანი ѣ (არა ძველი ჯ-საგან წარმომდგარი) სიტყვის თავკიდურში ან ხმოვნის შემდგომ (= ж) და დარბილებული თანხმოვნისა და შიშინათა შემდეგ იქცევა jо-დ (სიტყვის თავკიდურში) და о-დ (მის წინ მდგომი თანხმოვნის სილბოს დაცვით), თუ მას (ѣ-ს) მოსდევს მაგარი თანხმოვანი და ან იგი სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოშია; მაგ., სიტყვაში: серѣза, нескѣм, жлка, моѣ, житѣж—დაცულია ყველა ეს პირობა თითოეულში შესაბამისად. მაგრამ არაა დაცული ყველა ეს პირობა гнѣзда-სა, звѣзды-სა, серѣзе-სა და нескѣте-ში, რადგანაც პირველ ორ სიტყვაში е წარმომდგარია ძველი ჯ-საგან, ხოლო ორ უკანასკნელში მახვილიანი е არაა მაგარი თანხმოვნების წინ (з და т რბილია მომდევნო е-ს გამო) და არც სიტყვის ბოლოშია. ამის მიუხედავად (ე. ი. კანონზომიერების დარღვევით) ყველა ამ შემთხვევაში გვაქვს ж.

ეს აიხსნება მხოლოდ ანალოგიის გავლენით: პირველ ორზე (ГНЭЖАИ, ВБЭЖДХ) უმოქმედნია ისეთი სიტყვების გ-ს, სადაც ეს უკანასკნელი კანონზომიერია; მაგ., ВЕСЛО 'ნიჩბი, ხოფი'—ВЭСЛА 'ნიჩბები': აქ *e* არაა ძველი *h*-საგან, მოხდა მახვილს ქვეშ, *v* რბილია, *c* მაგარი; აგრეთვე *СЛЕЗѦ* 'ცრემლი'—*СЛѢЗЫ* 'ცრემლები' და მრავალი სხვა. ანალოგიის შედეგად აქაც ნიველირებულია ამგვარ სიტყვათა გარკვეული ფორმები.

რაც შეეხება *нрѣѡе*-სა და *нрѣѡгѣ*-ს, ამათზე უმოქმედნია ამავე სიტყვების სხვა ფორმებს, რომლებშიც *ѡ* კანონზომიერი იყო; მაგ., *нрѣѡа*, *нрѣѡу*; *нрѣѡт*, *нрѣѡх*: აქ ყველა პირობა დაცულია.

ამგვარად, გ-ს მხრივ ნიველირებულია ასეთი შედგენილობის სახელთა და ზმნათა ფორმები.

10. ახალი ფრანგული *aimons* 'გვიყვარს' მიღებულია ძველი ფრანგულის *amons*-ისაგან სხვა პირების (1—3 მხოლ. და 3 მრავლ.) ანალოგიით: ეს ზმნა წარმომდგარია ლათინურის *amō*-საგან 'მიყვარს'; მახვილიანი მოკლე *a* ღია მარცვალში იქცეოდა ფრანგულში *ai*-დ (ლათ. *amō*, *amas* 'გვიყვარს'; *amat* 'უყვარს'—ფრანგ. *j' aime*, *tu aimes*, *il aime*), მაგრამ მახვილიანი მარცვლის წინ არ იცვლებოდა (ლათ. *amamus* 'გვიყვარს', *amatis* 'გვიყვართ', *amaunt* 'უყვართ'—ძვ. ფრანგ. *amons*, *amez*, მაგრამ *aiment*). მუშასადამე, ამ კანონის ძალით, უნდა გვექონოდა დღევანდელ ფრანგულში ისე, როგორც ძველში (*amons*, *amez*), მაგრამ იმ პირების ანალოგიით, რომელთაც კანონზომიერად აქვთ *ai*, ეს ხმოვანი განზოგადდა მთელ პარადიგმაში. აქაც ადგილი აქვს ფორმების ნიველირებას.

§ 166. ბგერათცვლილებების კანონზომიერება და ფონეტიკური კანონი. ბგერათცვლილებების განხილვამ დაგვარწმუნა, რომ ენის ბგერითი მხარე დროთა განმავლობაში იცვლება გარკვეული კანონზომიერებით. მაგ., ძველი ქართულის *ჭ* იცვალა *ხ*-დ ქართული ენის დიალექტთა უმრავლესობაში; იმ დიალექტებში, სადაც ეს ცვლილება მოხდა, არ დარჩენილა არც ერთი სიტყვა, რომელშიც ყოფილიყოს ძველად *ჭ* და იგი *ხ*-დ არ ქცეულიყოს.

არა მხოლოდ ისტორიული, არამედ მოქმედი ბგერათცვლილებაც კანონზომიერია; მაგ., ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა (და სუბ. პრეფ. მეორე პირისა) წინაენისმიერ ჩქამიერთა წინ გვევლინება მხოლოდ *ს*-ს სახით, ხოლო დანარჩენ თანხმოვანთა წინ იმავე დროს მხოლოდ *ჰ*-ს სახით (რაც ფონეტიკურად წარმოადგენს ფშვინვიერ შემართვას, იხ. § 107). ყრუ თანხმოვანი მქლერდება მომდევნო მქლერი თანხმოვნის წინ და *ა*. შ.

ბგერათცვლილების ასეთი და უამრავი სხვა კანონზომიერება სუფევს როგორც ქართულში, ისე ყოველ სხვა ენაში. § > ხ-ს კანონ-ზომიერება იმაში გამოიხატება, რომ იგი საყოველთაოა მოცემულ ენობრივ ერთეულში: ს || ჰ-ს დიფერენცირებული გამოყენება პრეფიქსად ქართულ ზმნებში შეპირობებულია ბგერათმეზობლობით; აგრეთვე—ყრუ თანხმოვნის გამჟღერება და ა. შ.

რამდენადაც კანონზომიერება არის კანონთა ერთობლიობა, ამდენად ფონეტიკური კანონის არსებობა არ უნდა იწვევდეს დავას. ამის მიუხედავად, საკამათოდაა ქცეული, მეცხრამეტე საუკუნის 70-იანი წლებიდან მოყოლებული, საკითხი ფონეტიკური კანონის ღრსებობის შესახებ: მწვავესა და ხანგრძლივ დავას ჰქონდა ადგილი იმის შესახებ, არსებობს თუ არა ფონეტიკური კანონი და, თუ არსებობს, უგამონაკლისოა იგი თუ არა.

ზოგიერთი გაუგებრობა ამ საკითხში გამოიწვია ტერმინ კანონის სხვადასხვაგვარმა გაგებამ. მეცნიერულ (ამ შემთხვევაში ფონეტიკურ კანონს არ შეიძლება, რა თქმა უნდა, ჰქონდეს ის იმპერატიული ძალა, როგორც აქვს იურიდიკულ სახელმწიფოებრივ კანონს. იურიდიკული და მეცნიერული კანონები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან როგორც წარმოშობით, ისე მიზანდასახულობით: პირველი წარმოადგენს დადგენილ წესს ადამიანთა ურთიერთობის რეგულირების მიზნით, ხოლო მეორე არის დაკვირვების შედეგად მიღებული დასკვნა, დებულების სახით, მოვლენათა ერთმანეთთან მიმართების შესახებ.

მაგ., §-სა და ხ-ს ურთიერთ ისტორიული მიმართების შესახებ დებულება აბსოლუტური ხასიათისაა და ამდენად ეს დებულება მეცნიერულ (აქ ფონეტიკურ) კანონს წარმოადგენს.

მაგრამ „მოვლენები კანონზე მდიდარი ა“ (ლენინი). მაგ., დებულება ს || ჰ პრეფიქსების დიფერენცირებული ხმარების შესახებ უკვე იმიტომ არაა აბსოლუტური ხასიათის, რომ იგი შეეხება ქართული ენის განვითარების მხოლოდ გარკვეულ მონაკვეთს (ძველი ქართულისას) და უკვე ძველ ქართულში ეკარგებოდა მას ძალა; დღეს კი იგი აღარ მოქმედებს. მეტიც შეიძლება ითქვას: რადგან არსებობდა ძველ ქართულში სიტყვა მსგავსი (ს-თი გ-ს წინ), რომელმაც გადანაშთის სახით დღემდე მოაღწია (ზ-თი), თვით ძველ ქართულში არ ჰქონია ამ დებულებას აბსოლუტური ძალა. ეს ჩანს, მაგ., იმაშიც, რომ პრეფიქსი ს გვევლინება კიდევ სამი სხვა სახით (ზ, უ—ჟ: ზღ-, უჩ.—ჟჯ-).

§ > ხ-ს კანონი მარტივია და უეჭველი. ს || ჰ-ს კანონი რთულია, მაგრამ ის მაინც რჩება სახელმძღვანელო წესად, რომელსაც შეგვიძლია ფონეტიკური კანონი ვუწოდოთ.

ბევრი რამ დაწერილა ფონეტიკური კანონებისა და მათი უგამონაკლისობისა თუ გამონაკლისიანობის შესახებ—მეტწილად პოლემიკური ხასიათისა. თვდაპირველად ასე მკაფიოდ, მაგრამ გამომწვევად, გამოითქვა უგამონაკლისობის დებულება: 1. „ბგერათკანონები მოქმედებენ უგამონაკლისოდ“ ან ასე; 2. „ბგერათცვლილება მიმდინარეობს უგამონაკლისო კანონებისამებრ“.

პირველ ხანებშივე ეს დებულება წარმოდგენილ იქნა უფრო გაშლილი სახით:

3. „ყოველი ბგერათცვლილება, რამდენადაც იგი წარმოიქმნება მეტანიკურად, მიმდინარეობს უგამონაკლისო კანონებისამებრ, ე. ი. ენობრივი კოლექტივის ყველა მონაწილის ბგერათმოდრაობის მიმართულდება მუდამ ერთნაირია—იმ შემთხვევის გარდა, როცა ადგილი აქვს დიალექტებად დაშლას, და ცვლილება უგამონაკლისოდ მოედება ხოლმე ყოველ სიტყვას, რომელშიც კი არის ცვლილებაგანცდილი ბგერა ერთნაირ პირობებში“.

თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ყველაზე ნაკლებად ანგარიშგასაწევ მკვახედ გამოთქმულ დებულებას:

4. „ფონეტიკური კანონები მოქმედებენ ბრმად, ბრმა აუცილებლობით“ (90-იანი წლები), საბოლოოდ, ცხარე კამათის შემდეგ, ასეთი სახე მიეცა უგამონაკლისობის ფორმულას:

5. „ბგერათკანონები, ბუნების კანონების მსგავსად, მოქმედებენ უგამონაკლისოდ, თუ მათ არ არღვევენ სხვა კანონები ან ხელისშემშლელი ცალკეული მიზეზები“.

ამ დებულებათა საერთო ნაკლი იმაში მდგომარეობს, რომ მხედველობაშია მიღებული მეტყველების მხოლოდ არტიკულაციური მხარე და ამით გამორიცხულია სემანტიკური (მეტადრე აშკარადაა ეს გამოთქმული მეოთხე ფორმულაში); ე. ი. ამ დებულებათა მიხედვით, ფონეტიკური ცვლილებები არაა დამოკიდებული იმ სიტყვათა მნიშვნელობაზე, რომლებშიც ფონეტიკური ცვლილება ხდება.

მათგან მაინც გამოირჩევა მეხუთე; გამოირჩევა იმით, რომ იგი მეტ-ნაკლებად ითვალისწინებს სხვა მომენტებსაც. მართალია, ამ დებულებითაც ფონეტიკური კანონები გათანასწორებულია ბუნების კანონებთან („ბუნების კანონების მსგავსად“), რაც უმართებულოა სამეტყველო ბგერის სოციალურობის გამო, მაგრამ გამოთქმაში „...თუ მათ არ არღვევენ სხვა კანონები ან ხელისშემშლელი ცალკეული მიზეზები“ შეიძლება კაცმა იგულისხმოს სიტყვის სემანტიკური მხარეც; კერძოდ, ანალოგიის მოქმედება მეტყველების ელემენტების სემანტიკურ მხარესაც შეიცავს.

ფონეტიკური კანონის მოქმედების უგამონაკლისობის დებულება ითვალისწინებს: 1. ანალოგიის მოქმედებას, 2. სხვა ფონეტიკური კანონის ჩარევასა და 3. უცხოური ენიდან ლექსიკის ნასესხობას. რომელთაც შეუძლიათ დარღვიონ ფონეტიკური კანონის უგამონაკლისო მოქმედება, და აგრეთვე ამ კანონების მოქმედების პირობებს — დროსა და ადგილს.

§ 167. ფონეტიკური ანალოგიის მოქმედება. ფონეტიკური ანალოგია რომ ფონეტიკური კანონის მოქმედებას ხელს უშლის, ჩანს, მაგ., და დეჟი-ში: და დეჟ < და დეჟ ფონეტიკური კანონისამებრაა („სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში მედერი ჩჰამიერი თანხმოვანი ყრუვდება“), მაგრამ და დეჟი-ში ფონეტიკური კანონი დარღვეულია, რამდენადაც ბოლოში არ მოექცა, მაგრამ მაინც ყრუაჟ გვაქვს. ანალოგიისავე მოქმედების შედეგია და ვჟეჟი, და ვჟეჟი, რომლებშიცჟ არ შეიძლებოდა განვითარებულიყო ფონეტიკური კანონისამებრა.

ფონეტიკური ანალოგიის მოქმედების ასეთსავე ნიმუშს წარმოადგენს რუსულში, მაგ., неседе, სადაც ე არაა ფონეტიკური განვითარების შედეგი და, მაშასადამე, ფონეტიკური კანონი („მახვილიანი ე გადადის ე-ში მომდევნო მაგარი თანხმოვნის წინ“), რომელიც დაცულია, მაგ., неседе-ში, ირღვევა [неседе-ში ფონეტიკური ანალოგიის მოქმედებით.

ფონეტიკური კანონის დარღვევის ახსნა ფონეტიკური ანალოგიის ასეთი მოქმედებით სრულიად მართებულია; ამ შემთხვევაში მოქმედებს ნეიტრალური ანალოგია, რომელიც, როგორც ითქვა, არაა დაკავშირებული სიტყვის (ან სიტყვის ფორმის) მნიშვნელობასთან და ამდენად იგი მექანიკურია. მაგრამ გვაქვს მრავალი შემთხვევა, როცა მოქმედებს ფუნქციონალური ანუ მადიფერენცირებელი ანალოგია, რომელიც დაკავშირებულია სიტყვის (ან მისი ფორმის) მნიშვნელობასთან და წარმართავს ფონეტიკურ ცვლილებას.

ფუნქციონალური ანალოგიის არსებობის ფაქტი არღვევს უგამონაკლისობის დებულებას იმ ნაწილში, რომელიც გამორიცხავს ფონეტიკურ ცვლილებას სიტყვის (ან ფორმის) მნიშვნელობასთან დაკავშირებით (იხ. ზემოთ დებულება მესამე).

ფუნქციონალური ანალოგიის მოქმედების ნიმუშები:

ფონეტიკური რედუქციის კანონის ძალით ქართულში სიტყვა თვალი ფუძეკუმშვადია: თვალი — თვლის (ურმის თვლის); მაგრამ ეს ფონეტიკური კანონი დარღვეულია ფუნქციონალური ანალოგიის მოქმედებით, სახელდობრ, სიტყვის მნიშვნელობის

სადიფერენციაციოდ: თ ვ ა ლ ი — თ ვ ა ლ ო ს (თვალის სინათლე); ფონეტიკურ ცვლილებას წარმართავს სემანტიკა.

ფუნქციონალური ანალოგიის მოქმედება გვეჩვენა მაშინაც, თუ თვალ-ს ჩავთვლიდით იმთავითვე უჩემშველ ფუძედ: მაშინ სადიფერენციაციო დანიშნულება მიეწერებოდა ფუძის შეკუმშვას.

ფუნქციონალური ფონეტიკური ანალოგიის ნიმუშს წარმოადგენს პირველადს ზმნისართებში (სად, მარად, ფრიალ) დ ს დაცულობა, ხოლო ნაენებთარებში (კარგა, მაგრა, ახლა) მისი (თ-დ ქცევა და შემდეგ) დაკარგვა: ფონეტიკური კანონის („მეღერი ჩქამიერი ყრუცდება სიტყვის ბოლოში“) დარღვევა გვაქვს პირველადს ზმნისართებში, მეორე მხრით, ასეთი ანალოგიის მოქმედებას ვხედავთ დაპირისპირებებში: კ ა რ გ ა თ — კ ა რ გ ა , მ ა გ რ ა თ — მ ა გ რ ა , ა ხ ლ ა თ — ა ხ ლ ა . აქ დარღვეულია ფონეტიკური კანონი („სიტყვის ბოლოში დაცულია ენებისთის დ > თ): კაცათ, თეთრათ, კარგათ“) სიტყვათა მხოლოდ გარკვეულ გრამატიკულ კატეგორიაში, სახელდობრ. მეორადს (ნაენებთარ) ზმნისართებში — ისე როგორც პირველებში (სად და სხვ.).

ორივე შემთხვევაში ფონეტიკურ ვითარებას (დაცულობას თუ დაკარგვას) წარმართავს ფუნქციონალური ანალოგიის მოქმედება და, მაშასადამე, სემანტიკა (აქ არა სიტყვის, არამედ გრამატიკული კატეგორიის, ფორმის სემანტიკა).

რუსულიდან ფუნქციონალური ანალოგიის ნიმუშია, მაგ., ზმნის მესამე პირის ტხ დაბოლოების გამაგრებასთან დაკავშირებული ვითარება: ძველ რუსულში იყო *вѣдѣтъ* 'მიჰყავს', *вѣдѣтъ* 'მიჰყავთ'; მეცამეტე საუკუნიდან დადასტურებულია *вѣдетъ* (*ъ*), *вѣдутъ* (*ъ*) — ისე როგორც დღესა გვაქვს. სხვა შემთხვევაში -*тъ* (ე. ი. *т'*) არ გამაგრებულა; არც ინფინიტივში (*ищетъ* 'წერა', *хочетъ* 'სელა'), არც არსებით სახელებში (*коетъ* 'ძვალბ', *путь* 'გზა'). როგორც ჩანს, ეს ფონეტიკური ცვლილება მოედო მხოლოდ მესამე პირს და დაუკავშირდა მას ფუნქციონალური ანალოგიის ძალით.

უკანასკნელ, მოვიყვანთ ინგლისურიდან ერთ ნიმუშს, სადაც კარგად ჩანს, საერთოდ, სემანტიკის წამყვანი როლი ფონეტიკურ ცვლილებაში:

ცნობილია, რომ ინგლისურში ხმოვნის წინ ყრუ ხშული წარმოითქმის უფრო მეტი ფშვინეიერობით, ვიდრე სიტყვის ბოლოში. მაგ., *pipe*-ში (წარმოითქმის *paip*) 'მილი' პირველი *p* მეტად ფშვინეიერია, ვიდრე ბოლო *p*; *tempt*-ში (*temt*) 'შეცდენა' პირველი *t* მეტად ფშვინეიერია, ვიდრე მეორე და ა. შ.. ინგლისური *at all* 'საერთოდ' ერთ სიტყვადაა გაგებული, და მასში *t*, როგორც ერთ სიტყვაში ხმოვნის წინ მდგომი, მეტად ფშვინეიერია, ვიდრე *at all*

events-ში 'ყოველ შემთხვევაში', სადაც at ცალკე სიტყვადაა გაგებული, და t სიტყვის ბოლოში ექცევა.

§ 168. სხვა ფონეტიკური კანონის ჩარევა. ზემოხსენებული ფონეტიკური კანონი ს || ჰ პრეფიქსების დიფერენცირებული გამოყენების შესახებ უფრო რთულია, ვიდრე >ხ-ს ფონეტიკური კანონი; რთულია იმიტომ, რომ მის მოქმედებას წინ ეღობებოდა ორი სხვა ფონეტიკური კანონი; ესენია:

1. „ს, როგორც ჩქამიერი ყრუთანხმოვანი, შეღერდება მომდევნო მჟღერი ჩქამიერის წინ“ (ამ კანონის ძალითაა, რომ ს || ჰ მოგვევლინება ხოლმე ზოგჯერ ზ || ჰ-ს სახით: გა ს დ ის > გა ზ დ ის || ჰ კ ი თ ხ ა ვ ს);

2. „ს—ზ, როგორც სისინა თანხმოვნები, იქცევიან. შიშინა თანხმოვნებად მომდევნო შიშინას წინ“ (ამ კანონის თანახმად, ს || ჰ მოგვევლინება შ || ჰ-ს სახით: მოშკრის || ჰ კ ი თ ხ ა ვ ს, ხოლო ზ || ჰ — ე || ჰ-ს სახით: მიუშჯის || ჰ კ ი თ ხ ა ვ ს).

ამას შეიძლება დაეუმატოთ მესამე ფონეტიკური კანონიც: „ჰ თანხმოვანი კარგავს ფონემურობას (ე. ი. დამოუკიდებელი სამეტყველო ბგერის ხასიათს) და იქცევა მომდევნო ჩქამიერი თანხმოვნის ფშვინვიერ შემართვად“ (ამ კანონის ძალით, ჰკ—ჰკ—ჰვ-ში გვაქვს არა ორ-ორი თანხმოვანი, არამედ თითო ფშვინვიერშემართვიანი, და ს || ჰ გვევლინება ს || ნ უ ლ ი-ს სახით, ან კიდევ უფრო რთული სახით “ს—ზ, შ—ე, ჯ || ნული“-ს სახით).

ამითაა გამოწვეული ს || ჰ პრეფიქსის კანონის სირთულე: მის რეალიზაციაში ჩაერია სამი სხვა ფონეტიკური კანონი. მაგრამ ეს არ გამორიცხავს ს || ჰ-ს კანონის წარმოდგენას, როგორც კანონზომიერი ფონეტიკური მოვლენისას.

§ 169. უცხოური ენიდან ლექსიკის ნახესხობა. უცხოური ლექსიკა ყოველ ენაშია მეტ ნაკლებად.

რადგანაც ცნობილია, რომ ორი ენის ბგერათა სისტემა მუდამ განსხვავებულია ერთმანეთისაგან, ხოლო მათი ცალკეული ბგერები მეტწილად არ ემთხვევიან ერთმანეთს, ამიტომ ისმება საკითხი: აქვს თუ არა ნასესხებ ლექსიკას რაიმე მნიშვნელობა მოცემული ენის ბგერათა სისტემისათვის?

ჩვენი აზრით, მხოლოდ ნასესხობას—რა ოდენობისაც არ უნდა იყოს იგი—არ შეუძლია რაიმე ცვლილება შეიტანოს მსესხებელი ენის ბგერათისისტემაში, თუ ლექსიკის სესხება მიმდინარეობს ორენოვნობის გარეშე, ე. ი. თუ დამსესხებელი ხალხი ისევე კარგად არ შეტყვევებს იმ ენაზეც, რომლისაგანაც სესხულობს, როგორც მშობლიურზე.

ორენოვნობის პირობებში უცხოური (აქ, მაშასადამე, მეორე „მშობლიური“) ენის შემთვისებელ ხალხს ეცვლება წარმოთქმა ლექსიკის დიდი რაოდენობით სესხების უმისოდაც. ამის საფასურით დამარწმუნებელ ნიმუშს წარმოადგენს ფონეტიკურად გაკავკასიურებული ოსური და სომხური, რომლებშიც კავკასიურ ენათა ლექსიკა არც ისე დიდია, მაგრამ მათი ბგერათსისტემა, საერთოდ, კავკასიურია, მეტადრე— ხშულთა სისტემის მხრივ.

ორი ენის ურთიერთობა ერთმანეთზე ფონეტიკური გავლენის მხრივ გაცილებით უფრო რთულია, ვიდრე აქ შეიძლება ამაზე ლაპარაკი. აღნიშნავ მხოლოდ შემდეგს:

ორენოვნობის შემთხვევაში (ე. ი. როდესაც ანა თუ იმ ხალხს აქვს ორი „მშობლიური“ ენა) უცხოური ანუ მეორე „მშობლიური“ ენა შემთვისებლის მიერ განიცდება ყოველთვის რაიმე მხრივ უპირატესობის მქონედ: ამის საბუთია ის ფაქტი, რომ ორენოვნობა, როგორც წესი, ცალმხრივია: მაგ., საქართველოში (სამხრეთ-ოსეთში) ოსობამ, ჩვეულებრივ, იცის ქართულიც, ხოლო ქართველობამ იმავე ოსთა სოფლებში ოსური, ჩვეულებრივ, არ იცის.

ამ ფაქტს იმიტომ აქვს მნიშვნელობა ენის ენაზე გავლენისათვის, რომ მეორე ენის უპირატესობის გრძნობა განაწყობს შემთვისებელს ერთგვარი მიზაძვისადმი— შეგნებულად თუ შეუგნებლად, რაც გავლენის ერთ-ერთი ძლიერი ფაქტორთაგანია, კერძოდ— ფონეტიკის მხრივ.

მეორე მხრივ, შესაძლებელია ძლიერი ფონეტიკური ცვლილება განიცადოს თვით შეთვისებულმა ენამ შენთვისებლის წარმოთქმაში, როცა შემთვისებელი ხალხი ხდება მემკვიდრე შეთვისებული ენისა, რომლის პირვანდელი მატარებელი გადაშენდება ხოლმე. ამის ნიმუშია რომანული ენები იტალიის გარეთ, კერძოდ ფრანგული, რომლის უძველესი პერიოდი წარმოადგენს ხალხურ ლათინურს კელტური მოსახლეობის წარმოთქმაში.

არც სომხურში და არც ოსურში, როგორც ინდოევროპულ ენებში, არ იყო მოსალოდნელი ხშულ თანხმოვანთა სამეულებრივი სისტემა; ასეთი სისტემის შესვლა მათში შესაძლებელი იყო მხოლოდ ორენოვნობის პირობებში, როცა ამ ხალხთა ერთ-ერთი მშობლიური ენა იყო რომელიღაც კავკასიური ენა.

ცალკეული უცხოური ბგერის შესვლაც არაა გამორიცხული მოცემულ ენაში, მაგრამ იგი ვერ დაეკვიდრება მასში, თუ მას არ დაემთხვა იდენტური ბგერის განვითარება თვით შენთვისებელ ენაში.

შემოსული უცხოური ბგერის დამკვიდრების ნიმუშია, მაგ., რუსულის ქ და ქართულის უ: მათი დამკვიდრება ამ ენებში შესაძლებელი იყო მხოლოდ იმიტომ, რომ იგი დაემთხვა თვით რუსულსა და ქართულში ქ-სა და უ-ს განვითარების პროცესს.

რაც შეეხება ისეთი სიტყვების სესხებას, რომლებიც შეიცავენ მოცემულ ენაში არარსებულ ბგერებს, მათში ადგილი აქვს ბგერათჩანაცვლებას ანუ სუბსტიტუციას, ე. ი. უცხოურ ბგერას ნასესხებ სიტყვაში ჩაენაცვლება ხოლმე მოცემული ენის ყველაზე ფიზიოლოგიურად ან აკუსტიკურად ახლო ბგერა. საყურადღებოა, რომ ყოველ სიტყვაში, რომელშიც კი არის უცხოური ბგერა, ჩანაცვლება ხდება დამსესხებელი ენის მხოლოდ ერთი და იმავე ბგერით. ამ წესმა (ფონეტიკურმა კანონმა) გამონაკლისი არ იცის. ხოლო იმის შემდეგ, რაც რომ მოხდა უცხოური ბგერის ჩანაცვლება მშობლიურით, მთელი სიტყვა შედის ამ ენის ლექსიკაში სხვა სიტყვათა მარაგის გვერდით, ასე ვთქვათ, ნატურალიზირდება იგი და ყველა თავისი ბგერით ემორჩილება ამ ენის ფონეტიკური განვითარების კანონებს.

ამდენად არა ყოველი ნასესხობა ცვლის დამსესხებელი ენის ბგერათსისტემას, და ნასესხები სიტყვები არ კმნიან რაიმე გამონაკლისს ფონეტიკური კანონიდან.

ძველი ქართულის ალ-ს შესატყვისება ახალში ა-: ალ დ გ ო მ ა — ა დ გ ო მ ა. დარღვეულია თუ არა შესატყვისობა ახალ ქართულში, რომელშიც იხმარება ალ დ გ ო მ ა? ერთი შეხედვით, თითქოს, დარღვეულია. მაგრამ, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ახალ ქართულად მეტყველის ცნობიერებაში „აღდგომა“ აღარაა დაკავშირებული დ გ ო მ ა ფუძესთან, არამედ წარმოადგენს ყოფილი რელიგიური დღესასწაულის სახელწოდებას, გასაზვები იქნება, თუ რატომაა მასში დაცული ლ: ალ- აღარაა ზმნისწინის ელემენტი და ლ სიტყვის გრამატიკულად უფუნქციო ბგერაა. რომ ეს ასეა, ჩანს იმ ბგერათცვლილებიდან, რომელიც ამ სიტყვამ განიცადა ცოცხალ დიალექტებში: ამბობენ ალ დ ო მ ა-ს.

ამასვე ადასტურებს რუს. expect 'გვარი' (ხალხური expect) და ждѣти 'ცა' (ждѣти 'სასა'). ე ბგერა expect და ждѣти-ში (და მრავალ მისთანებში), როგორც ძველი სლავურიდან შემოსულ სიტყვებში, მიაჩნიათ გამონაკლისად იმ ფონეტიკური კანონიდან, რომლის თანახმად ასეთ პირობებში ე უნდა ქცეულიყო ж-დ (იხ. ზემოთ გვ. 186). რელიგიამ სალიტერატურო ენის გზით თითქოს განამტკიცა, ფონეტიკური კანონის წინააღმდეგ, ამ სიტყვებში ე. სინამდვილეში

(ხალხურში) გვაქვს $x\beta\epsilon\sigma\tau$ და მისგან ნაწარმოებში (უკვე სალიტერატუროშიც) $k\beta\epsilon\sigma\tau\eta\mu$ ('ნათლია').

რაც შეეხება $\mu\epsilon\sigma\iota$ -ს, აქ, ხსენებულ ფაქტორთან ერთად, ე განამტკიცა სემანტიკურმა ფაქტორმა: ცოცხალ წარმოთქმაში $e > \epsilon$ (ჩხნი 'სასა'), მაგრამ $\mu\epsilon\sigma\iota$ -ში 'ცის' მნიშვნელობით განმტკიცდა e ჩხნი-საგან სადიფერენციაციოდ. ესაა ანალოგიის მოქმედების ერთ-ერთი სახე.

§ 170. ფონეტიკური კანონის შეზღუდულობა დროითა და ადგილით. ფონეტიკური კანონი არსებითად განსხვავდება ბუნების კანონისაგან, და განსხვავდება არა იმიტომ, როგორც ზოგიერთნი ფიქრობენ, რომ, თითქოს, ფონეტიკურ კანონში არ ჩანდეს მუდმივი თანაფარდობა მიზეზსა და შედეგს შორის, არამედ იმიტომ, რომ ფონეტიკური კანონი შეპირობებულია დროითა და ადგილით, როგორც ყოველი სოციალური მოვლენა.

თუ ფონეტიკური კანონი სწორადაა დადგენილი და თუ მიგნებულია მისი დარღვევის მიზეზები, მასში კარგად ჩანს თანაშეფარდება მიზეზსა და შედეგს შორის; მაგრამ ეს ჩანს მხოლოდ გარკვეულ დროში და გარკვეულ ადგილზე.

მაგ., ძველი ქართლის საშუალ ქართულში გადასვლის გარდამავალ პერიოდში მოქმედებდა ფონეტიკური კანონი ჯ-ს ზ-დ ქცევისა (გარკვეულ დიალექტებში). ამ კანონმა შეწყვიტა მოქმედება უკვე საშუალ ქართულში და დღეს იგი აღარ მოქმედებს, რაც ჩანს იქიდან, რომ ჯ მტკიცედაა დაცული გარკვეულ დიალექტებში (ხევსურულში, ფშაურში და სხვ.).

საშუალ ქართულში დაიწყო მოქმედება ფონეტიკურმა კანონმა, რომლის ძალითაც სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში მჟღერი ჩქამიერები ყრუვდებიან; ეს კანონი არ მოქმედებდა ძველ ქართულში.

ძველ რუსულში ж—ш და и, у რბილი თანხმოვნები იყო; მათგან ж—ш-ს მაგარ თანხმოვნებად ქცევის ფონეტიკური კანონი იწყებს მოქმედებას, ალბათ, XIV საუკუნიდან, ხოლო и ს მაგარ თანხმოვნად ქცევისა—XVI საუკუნიდან.

ყველა აღმოსავლურ სლავურ ენაში (რუსულსა, უკრაინულსა და ბელორუსულში) არსებობდა гы—кы—чы ბგერათკომპლექსები: მათი ги—ки—чи-ში გადასვლის ფონეტიკური კანონი იწყება. XII საუკუნიდან. მაგ.: $\text{лѣньнѣ} > \text{лѣнѣнѣ}$, гнѣнѣнѣ 'დაღუპვა' $> \text{гнѣнѣнѣ}$, хнѣнѣнѣ 'ცბიერად' $> \text{хнѣнѣнѣ}$, секнѣнѣнѣ 'ნაჯახი' $> \text{секнѣнѣнѣ}$ და სხვა.

ინგლისურ ენაში XV საუკუნიდან იწყებს მოქმედებას ე. წ. „ხმოვანთა დიდი გადაწევის“ ფონეტიკური კანონი (the great vo-

wel shift), რაც მდკომარეობს გრძელ ხმოვანთა დავიწროებაში, და მთავრდება, როგორც ჩანს, XVI ს-ში; მაგ., meet 'შეხვედრა' საშუალო ინგლისურში წარმოითქმოდა me:t (გრძელი ვიწრო e-თი); ამ კანონის მოქმედებით e > i; დღევანდელი წარმოთქმა i: (mi:t) ამის შედეგია. lead 'წაყვანა' წარმოითქმოდა საშ. ინგ. le:d (გრძელი ფართო e-თი); აქედან le:d > li:d. do 'კეთება' საშ. ინგლ. წარმოითქმოდა do: (გრძელი ვიწრო o-თი); აქედან du: (გრძელი u-თი). ასევე boat 'ნავი'—საშ. ინგლ. bo:t (ფართო გრძელი o-თი), საიდანაც გვაქვს წარმოთქმაში bout და მრავალი სხვა.

ფონეტიკური კანონის მოქმედება რომ შეზღუდულია დროით, ამის ნიშნები მრავალია თითოეულ ენაში.

ასევეა შეზღუდული ფონეტიკური კანონის მოქმედება ადგილითაც, ე. ი. გავრცელების საზღვრებით ამა თუ იმ ენაში.

მაგ., ფონეტიკური კანონის მოქმედება ძველი ქართულის ჯ-ს გადასვლისა ხ-დ გავრცელდა ქართული ენის მხოლოდ გარკვეულ ფარგლებში—სალიტერატურო ენასა და, მეტწილად, ბარის დიალექტებში. არ გავრცელდა, მაგ., ხევსურულში, ფშაურში, მოხევურში, ქიზიყურსა და ინგილოურში...).

ფონეტიკური კანონი ზმნის ფუძის ე და ი ხმოვნების მასიმილირებელი (მაუშლაუტებელი) გავლენისა ზმნისწინთა მიმართ მოქმედებს ქართულში მხოლოდ ლიხს გადაღმა; გადმოღმა—არა (ან სპორადულად): დასავლ. წეილო—აღმოსავლ. და სალიტერ. წაილო, მევიდა—მოვიდა.

§ 171. ბგერათცვალეზადობის ფაქტორების შესახებ. სამეტყველო ბგერა ცვალეზადია უკვე იმიტომ, რომ იგი სოციალური მოვლენაა და განუწყვეტელ ხმარებაშია.

თუ რა საზღვრამდე შეუძლია სამეტყველო ბგერას იცვალოს—თავისი დანიშნულების დაუკარგავად, ჩანს, მაგ., ქართული გ-სა და რუსული რ-ს შედარებიდან: ქართულის გ მეტადაა შეზღუდული თავისი ცვალეზადობის საზღვრებით, ვიდრე რუსულის რ. ორივეს შეუძლია იცვალოს რამდენიმეგვარად. (ორივეს შეუძლია მეტნაკლებად გადმოიწიონ წინ შუაენისაკენ ან გადაიწიონ უკან, დაკარგონ მეტნაკლებად მჟღერობა, დაირთონ ლაბიალიზაცია და სხვა). მაგრამ თითოეული მათგანი გამოსადეგი რჩება სიტყვათა ერთნაწილისაგან განსასხვავებლად. რუსულ რ-ს კი, განსხვავებით ქართული გ-საგან, შეუძლია იცვალოს ღ-დაც დანიშნულების დაუკარგავად (სულ ერთია, იტყვიო რѣкъ თუ ყѣкъ 'წლები'—ორივე

ერთსა და იმავეს აღნიშნავს), მაგრამ ქართულს ეს არ შეუძლია (თქვენ ვერ იტყვიტ გერი-ის ნაცვლად დერი--აკ ორი სხვადასხვა სიტყვაა). ეს იმიტომ ხდება, რომ ქართულს აქვს ორი ფონემა (გ—ლ) იქ, სადაც რუსულს მხოლოდ ერთი (ლ).

ამით აიხსნება რუსული ენის რ-ს ცვალებადობის მეტი შესაძლებლობა, ქართულის გ-სთან შედარებით, როგორც ყოველ მოცემულ მომენტში, ისე, ფიქრობთ, ისტორიულადაც. ცნობილია რ-ს სხვადასხვაგვარი ცვლილება როგორც, საერთოდ, სლავურში, რომელსაც აგრეთვე არ გააჩნდი ყ, ისე, კერძოდ, რუსულშიც (კჷჸ, მჷჸ; ჯ, ვ).

ეს კერძოული ფაქტი მიგვითითებს ზოგად კანონზომიერებაზე.

რამდენადაც მოცემული ენის ასეთი ფონეტიკური ევოლუცია გამომდინარეობს ამ ენის ბგერათშეერთების პროცესიდან, ამდენად მას შეგვიძლია ვუწოდოთ ბგერათცვალებადობის შინაგანი ფაქტორი.

ბგერათცვალებადობის შინაგან ფაქტორთა რიგისაა აგრეთვე საარტიკულაციო ბაზისის ცვალებადობა.

საარტიკულაციო ბაზისი, დროთა განმავლობაში იცვლება. ბუნებრივია, რომ საარტიკულაციო ბაზისის ცვლილებას ეგუება ბგერათ წარმოთქმა. თავის მხრივ, ბგერათცვლილებანი გავლენას ახდენენ საარტიკულაციო ბაზისის შეცვლაზე.

საარტიკულაციო ბაზისის ევოლუცია წარმოადგენს ენაში ბგერათგანვითარების შინაგან ფაქტორს იმ პერიოდებში, როცა ენა ვითარდება სხვა ენასთან შეურევლად. ასეთ პირობებში ენა მთლიანად და, კერძოდ ფონეტიკურად, იცვლება უფრო ნელი ტემპით, ვიდრე მაშინ, როდესაც საარტიკულაციო ბაზისის ცვლილება გარეგან ფაქტორს წარმოადგენს, ე. ი. როდესაც ერთ ენაზე მეტყველი ხალხი გარკვეული გარეშე პირობების ზეგავლენით იცვლის საარტიკულაციო ბაზისს.

როგორც ჩანს, ენის განვითარებაში საერთოდ და ბგერათ-ცვლილებაში კერძოდ, ყველაზე დიდი ძვრები ენათა შერევის, კერძოდ საარტიკულაციო ბაზისის გარედან შეცვლის, ნიადაგზე ხდება.

მრავალი ახრი გამოთქმულა იმის შესახებ, თუ რა უნდა მივიჩნიოთ ბგერათცვლილების ძირითად მიზეზად. ფიქრობდნენ, მაგ., რომ მის წრაფება კეთილხმოვანებისადმი წარმოადგენს ამ მიზეზს. ეს გამორიცხულად უნდა მივიჩნიოთ, რადგანაც ასეთ შემთხვევაში ბგერათცვლილება უნდა გვეცნო შეგნებულ, ნებისმიერ აქტად, რაც შეუძლებელია.

ზოგნი ფიქრობდნენ, რომ წარმოთქმის სიადგილისადში მისწრაფებაა ბგერათცვლის მიზეზი. ვერც ამ აზრს გავიზიარებთ, რადგანაც ცნობილია, რომ არ არსებობს წარმოთქმის სიძნელე მშობლიურ ენაზე მეტყველისათვის.

ყველა სხვა ფაქტორთა შორის (ადგილმდებარეობა—მთაში თუ ბარში, ჰავა და სხვა) ბგერათცვლილებისათვის მნიშვნელოვანია კულტურულ-ისტორიული პირობები, მათ შორის ენათა შერევა, რაც იწვევს საარტიკულაციო ბაზისის თვალსაჩინო ცვლილებებს.

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ უმართებულოა ერთი რომელიმე ფაქტორისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობის მინიჭება ბგერათცვალეზადობის მიზეზთა ძიებისას. მაგრამ, თუ არჩევანზე მიდგება საქმე, ასეთად უნდა ჩაითვალოს; მეტადრე—ბგერათცვლილების განმტიკების მხრივ, სემანტიკური ფაქტორი შინაგან და გარეგან ფაქტორთა საფუძველზე.

მრავალ შემთხვევაში, როგორც ზემოთ სხვადასხვა ადგილას იყო ნაჩვენები, ბგერათცვლილებაში და, მეტადრე, ბგერათცვლილების განმტიკებაში, წამყვანი როლი ეკუთვნის სიტყვის ფუძისა თუ ფორმის სემანტიზაციას.

ამისვე ნათელსაყოფად მოვიყვანთ კიდევ ერთ დამახასიათებელ ნიმუშს: უმლაუტის რეალიზაციას ძველ ზემოგერმანულში ხელს უშლიდა, სხვათა შორის, თანხმოვანთა კომპლექსები ht, hs და rx, თუ ესენი იდგნენ საუმლაუტო ფუძესა და მაუმლაუტებელ i (j)-ს შუა; მაგ., არაა გაუმლაუტებული a სიტყვებში: ძვ. ზ. გერმ. *mahti* 'ძალები', *walsit* 'იზრდება' და *garwen* (<*garwjan*) 'თელვა, ცემა', მაგრამ შემდეგ, როდესაც უმლაუტმა მიიღო გრამატიკული ფუნქცია, წამყვანი შეიქნა არა ფონეტიკური ფაქტორი, როგორც იყო თავიდან უმლაუტი, არამედ სემანტიკური (აქ გრამატიკული), და ამის შედეგად დაძლეულ იქნა ფონეტიკური დაბრკოლება, რომელსაც კმნიდნენ ხსენებული კომპლექსები. დღეს ახალ გერმანულში გვაქვს შესაბამისად: *Mächte*, *wächst* და *gerben*.

აქაც ზოგადი აისახა კერძოულ მოვლენაში. უკანასკნელ, საკიროა აღინიშნოს შემდეგი: ნორმალურ საყოველღეო საუბარში ჩვენ წარმოთქვამთ სიტყვებს მეტ-ნაკლები მკათიობით—იმის მიხედვით, თუ რა სიტუაციაში ვიმყოფებით მოსაუბრის მიმართ (მანძილი, დამოკიდებულება მოსაუბრესთან, მოსაუბრის მოთხოვნილება, მისი სმენითი და გაგების შესაძლებლობა და სხვა). თუ ჩვენი მეტყველების მიზანი—გაიგოს მსმენელმა ჩვენი ნათქვამი—მიიღწევა

არამკაფიოდ წარმოთქმითაც, ჩვენ არ ვცდილობთ წარმოვთქვით მკაფიოდ. ასე ხდება, მაგ., ვიწრო ოჯახურ პირობებში, ახლო ამხანაგებში და ა. შ.

რადგანაც ჩვეულებრივი მეტყველება მეტწილად ასეთ პირობებში ხდება, ბგერათცვლილებაც აქ ისახება. ასეთი წარმოშობისაა, ალბათ, სიტყვათშეკვეცა: დიახ < დია ლმერთო, ბიკოს < ბიკოსცან, კაცოს (ქიზიყ.) < კაცო სცან, ქა < ქალო; დაიქი(რე), მოიტა(ნე), რუს. с (да-с 'დიახ, ბატონო', нет-с 'არა ბატონო' და სხვა) < сѹдарь < го сѹдарь 'ხელმწიფე, და მრავალი სხვა.

შესაძლოა ამ ფაქტორს, რომელსაც სიტუაციური ფაქტორი შეგვიძლია ვუწოდოთ, გაცილებით მეტი მნიშვნელობა ჰქონდეს ბგერათცვალებადობაში, ვიდრე ეს გათვალისწინებულია მეცნიერებაში დღემდე.

ტ ე რ მ ი ნ თ ა ს ა ძ ი ე ბ ე ლ ი

აბლაუტი 169	ზარღმაკალი ბგერა 96
ანბანი 141	გრამატიკა 5
აპრუპტივი 74	
აპიკალური 43	ღკეიმულობა (ხმოვანთა) 69
არტიკულაცია 33	ღეზაფრიკატიზაცია 171
ასიმილაცია 158	დენტი-ლატერალური 175
ასიმილაცია დისტანციური 159	დეცესიული კომპლექსი 105
„ „ კონტაქტური 159	დისიმილაცია 164
„ „ ნაწილობრივი 160	დიფთონგი 100
„ „ პროგრესული 159	დორსალური 43
„ „ სრული 160	
ასიმილაციური გაშფერება 160	მლიზია 178
„ „ გაყრუება 160	ენტეზისი 178
ასო 140	ენკლიტიკა 136
აპირატი 75	ენობრივი გარსი 6, 7
აპირაცია 75	ეპენტეზისი 178
აფრიკატი 47, 79 \	ეტიმოლოგია 5
აქცესიური 105	ექსკურსია ანუ შემართვა 37
	ექსპლოზია 37
ბგერა 141	
ბგერათმონაცვლეობა 167, 172	ველარიზაცია 110
„ „ მოქმედი 167	ველარული 68
ბგერათრაოდნობა 121	ვიბრანტი 47, 48
აბსოლუტური 121	
„ „ რელატიური 121	თანამახვილი 129
ბგერათრედუქცია 170	თანხმოვანი 65
ბგერათსუბსტიტუცია 179	„ მკვეთრი 74
ბგერათშერთება 94	„ ყელზული 74
ბგერათშერთვა 97	
ბგერათშერწყმა 97	იდეოგრაფია 142
ბგერათწანაცვლება 179	იეროგლიფი 143
ბგერათცვალებადობა 153	იმპლოზია 37
კოზიციური 154	ინდიფერენტული მდგომარეობა 33
„ „ შეპირობებული 154	ინტერდენტალური თანხმოვანი 44
„ „ შეუპირობებული 154	ისტორიული ბგერათმონაცვლეობა
ბგერიითი ანალოგია 184	169
ბგერის დისიმილაციური დაკარგვა	ისტორიული ბგერათცვალებადობა
165	153
ბგერის სიმაღლე 55	
ბგერის სიძლიერე ანუ ინტენსიობა	კვანტიტეტი 57
56	კოარტიკულაცია 94
ბგერის ხანგრძლიობა 56	
ბილაბიალური ბგერა 42	

კომბინაციური ბგერათვალეუბადობა
154
კონტრაქცია 179

ლაბიალიზაცია 71
ლაბიო-დენტალური 42
ლარინგალები 45
ლატერალი ანუ გვერდითი 47, 49
ლატერატი 177
ლექსიკოლოგია 5
ლიეზონი 179
ლურსმული 144

მარცვალთვასაყარი 117
მარცვალთმახვილი 128
მარცვალი 112
" " დახურული 115
" " ღია 115
ძახვილი 125
" " დინამიკური 125
" " ლინგვისტური 126
" " ლოგიკურ-ემოციური 126
" " მთავარი 129
" " მოძრავი 130
" " მუსიკალური 125
" " უძრავი 130
" " ფიქსირებული 130
მეტათეზისი 177
" " დისტანციური 177
" " კონტაქტური 177
" " მარტივი 177
" " საურთიერთო 177
მეტაფონია 163
მედერობა 60
მწვერვალი ანუ დაყოვნება 37

ნაზალი 47, 50
ნაზალიზაცია 70
ნაპარალოვნობა 47
„ნახევარხმოვანი“ 65

ნკლუზია 37
ორთოგრაფია 147
ორთოეპია 147

პალატალიზაცია 108
პალატალური 44

პიქტოგრაფია 42
პოლიფონია 143
პროკლიტიკა 136

რაგვარობა 39
რაოდნობა 57
რედუქცია 170
რედუქცია თანხმოვანთა 170
რედუქცია ხმოვანთა 171
რეზონანსი 58
რეზონანტორი 58
რეკურსია 37
რესპირაცია 35

საარტიკულაციო ბაზისი 52, 197.
სამეტყველო ბგერა 10
საწარმოთქმო ორგანოები 33
სახმო სიმები 28
სემასიოლოგია 5
სინჰარმონიზმი 162
სიტყვათმახვილი 129
სონანტი 64
„სონორობის თეორია“ 113
სონორობა 63
სპირანტი 47, 77

ტემბრი 57
ტონი 54
ტრანსკრიფცია 151
ტრანსლიტერაცია 151
ტრიფთონგი 102

უეულარული ბგერა 45
უმლაუტი 163

ჟარიტგალები 45, 81, 175
ფონაცია 35
ფონემა 96, 10
ფონეტიკა 5, 16

" " აღწერილობითი 19
" " ექსპერიმენტული 19
" " ზოგადი 18
" " ისტორიული 19
" " კერძო 18
" " ფუნქციონალური 17
ფონეტიკური კანონი 187

ფონოლოგია 16	„ „ საშუალო აწეულობის 68
ფრიკატივი 47	„ „ უკანა რიგის 67
ლიაობა 51	„ „ შუა რიგის 66
	„ „ წინა რიგის 66
შემართვა 102	ხმოვანთრედუქცია 171
„ „ რბილი 104	ხშულობა 46
„ „ ფშვინეიერი 102	
„ „ ძლიერი 103	„ ჯახების თეორია“ 113
„ შემარიგებლობითი თეორია“ 114	
ჩქამი 54	ჰაპლოლოგია 165
წარმოების ადგილი 39	ჰარმონიული კომპლექსები 106
„ „ რაგვარობა 39	ჰეტეროგენურობა 52
ხმოვანი 65	ჰეტერორგანულობა 52
„ „ დაბალი აწეულობის 68	ჰიატუსი 179
„ „ მაღალი აწეულობის 68	ჰომოგენურობა 52
	ჰომორგანულობა 52
	ჰომოფონია 144

ს ა რ ჩ ე ვ ი

თავი პირველი

ფონეტიკის საბანი და მეთოდები

6—22

§ 1. ფონეტიკის საბანი	5
§ 2. ფონეტიკა როგორც ენათმეცნიერების დარგი	5
§ 3. რა არის აზრის ენობრივი გარსი?	6
§ 4. ენობრივი გარსის საკითხი მეცნიერებაში	7
§ 5. „სამეტყველო ბგერა“ და „ფონემა“	10
§ 6. ფონემის ძლიერი და სუსტი პოზიცია	13
§ 7. ფონემათა სახესხვაობის ორი რიგი: ტოლფუნქციანი და უტოლფუნქციო	13
§ 8. ფონემის სიტყვათგანმასხვავებლობითი ანუ დისტინქტური ფუნქციის შესახებ	14
§ 9. „ფონეტიკა“ და „ფონოლოგია“	16
§ 10. კერძო და ზოგადი ფონეტიკა	18
§ 11. ილწურილობითი და ისტორიული ფონეტიკა	19
§ 12. ფონეტიკის მეთოდები. ექსპერიმენტული ფონეტიკა	19
§ 13. ფონეტიკის თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა	21

თავი მეორე

საწარმოთქმომ ორგანოები, მათი მოქმედება და ფონემის ფიზიკური თვისებები

28—56

§ 14. წარმოთქმის ძირითადი ელემენტები	23
§ 15. სასუნთქი აპარატის ნაწილები	23
§ 16. ხორხი	24
§ 17. ხახა-ცხვირ-პირის ღრუები	30
§ 18. აქტიური და პასიური საწარმოთქმო ორგანოები და მათი ფუნქციები	33
§ 19. არტიკულაცია და ინდიფერენტული მდგომარეობა	33
§ 20. რესპირაცია და ფონაცია	35
§ 21. სამეტყველო ბგერის წარმოთქმის სამი მომენტი	37
§ 22. საწარმოთქმო დაბრკოლებათა ადგილი და რავჯარობა	39
§ 23. დაბრკოლებათა ადგილები	40
§ 24. ტუნჯები	42
§ 25. წინაენა	43
§ 26. ენისწვერი	43
§ 27. შუაენა	44
§ 28. უკანაენა	45
§ 29. რბილი სასა ნაჭითურთ	45
§ 30. ენისძირი	45
§ 31. სახმო სიმები	45
§ 32. დაბრკოლებათა რავჯარობანი	46

§ 33. ხშულობა	46
§ 34. ნაპრალოვნობა	47
§ 35. თანხმოვანთა შერეული რაგვარობა ანუ ხშულნაპრალოვნობა	47
§ 36. ჭაფრიკატები	48
§ 37. ჯიბბრანტები	48
§ 38. ლატერალები	49
§ 39. ნაზალები	50
§ 40. ლიაობა	51
§ 41. დაბრკოლებათა ადგილისა და რაგვარობის აღმნიშვნელი ტერმინები	52
§ 42. საარტიკულაციო ბაზისი	52
§ 43. ფონემის აკუსტიკური თვისებები	54
§ 44. ტონი და ჩქამი	54
§ 45. ბგერის სიმაღლე	55
§ 46. ბგერის სიძლიერე ანუ ინტენსიობა	56
§ 47. ბგერის ხანგრძლიობა	56
§ 48. ბგერის ტემბრი ანუ ბგერის ელფერი	57

თავი მესამე

სამეტყველო ბგერათა კლასიფიკაცია	50—84
§ 49. კლასიფიკაციის პრინციპები	59
§ 50. სამეტყველო ბგერათა მელერობა-სიყრუე	60
§ 51. მელერობა-სიყრუის გამოცნობა	60
§ 52. ქართული მელერი და ყრუ თანხმოვნები	61
§ 53. თანხმოვანთა მელერობის ხარისხი	62
§ 54. სამეტყველო ბგერათა სონორობა	63
§ 55. ხმოვანი, თანხმოვანი და „ნახევარხმოვანი“	65
§ 56. ხმოვანთა კლასიფიკაცია	66
§ 57. ხმოვანთა სამი რიგი: წინა, შუი და უკანა	66
§ 58. წინა რიგის ხმოვნები: ქართულში—ი, ე რუსულში მ, ა	66
§ 59. შუა რიგის ხმოვანი ქართულში—ა	66
§ 60—61. უკანა რიგის ხმოვნები ქართულში—ო, უ	67
§ 62. ხმოვანთა აწეულობის სამი საფეხური: მაღალი, საშუალო და დაბალი	68
§ 63. მაღალი აწეულობის ხმოვნები ქართულში: ი—ა, უ—უ	68
§ 64. საშუალო აწეულობის ხმოვნები ქართულში: ე—ო, რუს. ვ—ო	68
§ 65. დაბალი აწეულობის ხმოვანი ქართულში—ა, რუს. ა	68
§ 66. ხმოვანთა დაკიმულობა	69
§ 67. ხმოვანთა ნაზალიზაცია	70
§ 68. ხმოვანთა ლაბიალიზაცია	71
§ 69—70. ქართული ენის ხმოვანთა სამკუთხედი	72
§ 71. თანხმოვანთა კლასიფიკაცია	73
§ 72. თანხმოვანთა სუნთქვიერი და უსუნთქველი წარმოება	73
§ 73. ასპირაცია (ანუ ფშვინვა) და ასპირატები (ანუ ფშვინვიერები)	75
§ 74. ქართულის ხშულ თანხმოვანთა სამეულბერივი სისტემა	76
§ 75. ნაპრალოვანი თანხმოვნები ანუ სპირანტები	77
§ 76. ნაპრალის ფორმა ნაპრალოვნების წარმოებისას	77
§ 77. ღარისებრ მომრგვალებული ნაპრალი	78

§ 78. გასწვრივი ნაპრალი	78
§ 79. ტუჩებს შუა გასწვრივი ნაპრალი	78
§ 80. ენის წვერსა და ზედა კბილებს შუა გასწვრივი ნაპრალი	79
§ 81. ენის ზურგსა და მაგარ სასის შუა გასწვრივი ნაპრალი	79
§ 82. უკანაენისა და რბილი სასის შუა გასწვრივი ნაპრალი	79
§ 83. აფრიატები ანუ რთული თანხმოვნება	79
§ 84. ფარინგალური თანხმოვნები	81
§ 85. ქართული ენის თანხმოვნათა კლასიფიკაციის ცხრილი	83

თავი მეოთხე

რუსულისა და ქართლის ფონემური შედგენილობა	85—94
§ 86. რუსულის ფონემები და რუსული ასოები	85
§ 87. რუსულ თანხმოვნათა წყვილულები და ცალულები	85
§ 88. ხ და ხ ასოები რუსულ წერაში	86
§ 89. რუსულში ერთი ასო ზოგჯერ გამოხატავს რამდენიმე ფონემას	86
§ 90. მაგარი და რბილი თანხმოვნები რუსულში	86
§ 91. რუსულში რამდენიმე ასო ზოგჯერ გამოხატავს ერთსა და იმავე ფონემას	87
§ 92. ხ და ხ ნიშნები რუსულ ორთოგრაფიაში	87
§ 93. რუსული აჰ, III ბგერითი მნიშვნელობა	88
§ 94. ზ და ჰ ნიშნები ფონეტიკურ ტრანსკრიპციაში	88
§ 95. რუსული და ქართული ენების ბგერები, რომლებსაც ანბანში არ აქვთ ასოები	89
§ 96. მახეილის გავლენა ხმოვნებზე რუსულში	89
§ 97. რუსულისა და ქართული თანხმოვნების ერთმანეთთან შეპირისპირება	90
§ 98. რუსულისა და ქართლის ხმოვნათა ერთმანეთთან შეპირისპირება	93

თავი მესამე

გვირათშეერთება	95—111
§ 99. ბგერათშეერთება საერთოდ. კოარტიკულაცია	95
§ 100. გარდამავალი ბგერა და ფონემა	96
§ 101. ბგერათშერთვა და ბგერათშერწყმა	97
§ 102. ბგერათშეერთების პირველი წესი	98
§ 103. შეერთების შედეგად მიღებული გრძელი ხმოვანი და გრძელი თანხმოვანი	99
§ 104. აფრიატები	99
§ 105. ბგერათშეერთების მეორე წესი	99
§ 106. დიფთონგები	100
§ 107. შემართვა-დამართვის სახეები	102
§ 108. ბგერათშეერთების მესამე წესი	105
1. თანხმოვნათა დეცესიური და აქცესიური კომპლექტები	105
2. თანხმოვნათა პარმონიული კომპლექტები ქართულში	106
§ 109. კოარტიკულაციური ბგერათცვლელება	106
§ 110. კოარტიკულაციური ბგერათცვლელების სახეები	108
1. პალატალიზაცია	108
2. ველარიზაცია	110

მარცვალი	112—120
§ 111. მარცვალი როგორც წარმოქმნის უმცირესი „ბუნებრივი“ ელემენტი	112
§ 112. მარცვლის წარმოქმნელი ფონეტიკური ფაქტორი	113
§ 113. ღია მარცვალი და დახურული მარცვალი	115
§ 114. მარცვლის შედგენილობის საკითხი	115
§ 115. მარცვალთვასაყარი	117

თავი მეშვიდე

ბგერათრათრადნობა ანუ ბგერათა სიბრძმ-სიმოკლე. მახვილი 121-138	
§ 116. აბსოლუტური და რელატიური ბგერათრათრადნობა	121
§ 117. ბგერათა სხვადასხვა ხანგრძლიობა	122
§ 118. ბგერათხანგრძლიობის ფონეტიკური ფაქტორები	123
§ 119. ისტორიული ბგერათრათრადნობა	124
§ 120. დინამიკური მახვილი და მუსიკალური მახვილი	125
§ 121. ლოგიკურ-ფიზიკური მახვილი და ლინგვისტური მახვილი	126
§ 122. მარცვალთმახვილი, სიტყვათმახვილი და შესრუტყვების მახვილი	127
§ 123. მარცვალთმახვილი	128
§ 124. სიტყვათმახვილი	129
§ 125. სიტყვათმახვილი ქართულში	133
§ 126. შესრუტყვების მახვილი	135
1. თნრობითი შესრუტყვების მახვილი ქართულში	136
2. კითხვითი შესრუტყვების მახვილი ქართულში	138
3. ძახილის შესრუტყვების მახვილი ქართულში	139

თავი მერვე

სამეტყველო ბგერა და წერა	140—152
§ 127. აბსოლუტური სამეტყველო ბგერის პირობითი ნიშანი	140
§ 128. ბგერები და ანბანი	141
§ 129. პიქტოგრაფია და იდეოგრაფია	142
§ 130. პოლიფონია და პომოფონია იდეოგრაფიულ წერაში	143
§ 131. ლურსმული წერა	144
§ 132. ასოპირივი წერის განვითარება	145
§ 133. უძველესი წერის განვითარება	145
§ 134. დამწერლობისა და წარმოქმნის ურთიერთობა სალიტერატურო ენაში	146
§ 135. ორთოგრაფია და მისი პრინციპები	147
§ 136. ორთოგრაფიის ფონეტიკური პრინციპი	148
§ 137. ორთოგრაფიის მორფოლოგიური პრინციპი	148
§ 138. ორთოგრაფიის ისტორიული ანუ ტრადიციული პრინციპები	149
§ 139. ორთოგრაფიის სიმბოლური პრინციპი	150
§ 140. ტრანსკრიფცია და ტრანსლიტერაცია	151

თავი მეცხრა

გვერდობა და ფონეტიკური კანონზომიერება 153—199	
§ 141. ფონემის ცვლადობა—მოქმედი და ისტორიული	153
§ 142. ბერათვლილებები — პოზიციური, კომბინაციური, შევირობე- ბული და „შეუპირობებელი“	154
§ 143. ფონეტიკური სისტემა და მისი ისტორიული ცვლადობა	155
§ 144. ახალი ფონემის წარმოქმნა ენაში	156
§ 145. არსებული ფონემის დაკარგვა ენაში	157
§ 146. სამეტყველო ბერათა მოქმედი ცვლადობა	158
§ 147. ასიმილაცია	158
§ 148. რთული ასიმილაცია	162
§ 149. სინჰარმონიზმი	162
§ 150. უჰლაუტი	163
§ 151. დისიმილაცია	164
§ 152. ბერის დისიმილაციური დაკარგვა სიტყვაში და ჰაპლოგია	165
§ 153. რ-რ-ს დისიმილაცია ქართულში	166
§ 154. ბერათმონაცელები — მოქმედი და ისტორიული	167
§ 155. მოქმედი თანხმონათმონაცელები და ხმონათმონაცელები	167
§ 156. ისტორიული ბერათმონაცელები. აბლაუტი	169
§ 157. ბერათრედუქცია	170
§ 158. ხმონათრედუქცია და ბერათმონაცელები	172
§ 159. სიტყვის ფონეტიკური თავიღერი და ბოლოციღერი	173
§ 160. ფაქტური და დენტი-ლატერალური თანხმონები	175
§ 161. მეტათეზისი	177
§ 162. ზოგიერთი ბერათვლილების სპეციალური სახელწოდება	178
§ 163. ბერათსუბსტიტუცია ანუ ბერათჩანაცვლება	179
§ 164. ფონეტიკური ცვლილების არაფონეტიკური ფაქტორები	182
§ 165. ბერითი ანალოგია	184
§ 166. ბერათვლილების კანონზომიერება და ფონეტიკური კანონი	187
§ 167. ფონეტიკური ანალოგიის მოქმედება	190
§ 168. სხვა ფონეტიკური კანონის ჩარევა	192
§ 169. უცხოური ენიდან ლექსიკის ნასესხობა	192
§ 170. ფონეტიკური კანონის შეზღუდულობა დროთა და ადგილით	195
§ 171. ბერათვლილებების ფაქტორების შესახებ	196